

127
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

1/1972

З М І С Т

Доронченков А. І.—Патріотизм і інтернаціоналізм радянського народу	3
Куценко В. І.—Соціальні закони і соціальне передбачення	10
Сохань Л. В.—Науково-технічна революція і соціально-психологічний стан соціалістичного суспільства	21
Макогон В. Д. (Кіровоград) — Деякі питання взаємозв'язку суспільної психології та права	30
Гільченко О. Є.—Науково-технічний прогрес і суспільні відносини	37
Мельникова Н. І.—Зміна форм праці в процесі розвитку соціалістичного виробництва	45
Роменець В. А.—Аналіз творчого процесу	52
Булатов М. О.—Розвиток знань про природу та суспільство і становлення діалектики	63
Братановський А. І. (Херсон) — Критика гегелівського принципу «розумності» держави у ранніх творах К. Маркса	72
Матковська І. Я. (Одеса) — До питання про етичні принципи російського революційного народництва	82

Наукові публікації і повідомлення

Філософія в Кнево-Могилянській академії. Йосиф Кононович-Горбацький	90
Максименко В. С. (Одеса) — Про відповідність статистичних мір рівневі соціологічного вимірювання	102
Константинов В. Н. (Херсон) — Філософські позиції і соціологічні погляди Л. І. Мечнікова	107

Наукове життя

Попович М. В.—IV Міжнародний конгрес з логіки, методології та філософії науки	114
Сидоренко М. М. (Чернівці) — Конференція читачів «Філософської думки» в Чернівцях	117

Критика і бібліографія

Волович В. І.—Соціологічні дослідження молодіжних проблем у НДР	118
Зоц В. П.—Еволюція православ'я та її атеїстична оцінка	120
Книжкова полиця	122
Філософська література, що вийшла на Україні 1970 року	125

Філософія і соціологія за рубезем

Гарасимчук О. А.—До питання про генезис і сутність новоанглійського трансценденталізму	129
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Доронченков А. И. — Патриотизм и интернационализм советского народа (К 50-летию образования Союза Советских Социалистических Республик). *Куценко В. И.* — Социальные законы и социальное предвидение. *Сохань Л. В.* — Научно-техническая революция и социально-психологическое состояние социалистического общества. *Макогон В. Д.* (Кировоград) — Некоторые вопросы взаимосвязи общественной психологии и права. *Ильченко О. Е.* — Научно-технический прогресс и общественные отношения. *Мельникова Н. И.* — Изменение форм труда в процессе развития социалистического производства. *Роменец В. А.* — Анализ творческого процесса. *Булатов М. А.* — Развитие знаний о природе и обществе и становление диалектики. *Братановский А. И.* (Херсон) — Критика гегелевского принципа «разумности» государства в ранних произведениях К. Маркса. *Матковская И. Я.* (Одесса) — К вопросу об этических принципах русского революционного народничества. НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ. Философия в Киево-Могилянской академии. Иосиф Кононович-Горбацкий. *Максименко В. С.* (Одесса) — О соответствии статистических мер уровню социологического измерения. *Константинов В. Н.* (Херсон) — Философские позиции и социологические взгляды Л. И. Мечникова. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Попович М. В.* — IV Международный конгресс по логике, методологии и философии науки. *Сидоренко Н. Н.* (Черновцы) — Конференция читателей журнала «Філософська думка». КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Волович В. И.* — Социологические исследования молодежных проблем в ГДР. *Зоц В. А.* — Эволюция православия и ее атеистическая оценка. КНИЖНАЯ ПОЛКА. ФИЛОСОФСКАЯ ЛИТЕРАТУРА, ВЫШЕДШАЯ НА УКРАИНЕ В 1970 ГОДУ.

CONTENTS

Doronchenkov A. I. — Patriotism and Internationalism of the Soviet People (On the 50th Anniversary of Creation of the Union of Soviet Socialist Republics). *Kutsenko V. I.* — Social Laws and Social Prevision. *Sokhan L. V.* — Scientific and Technical Revolution and Social-Psychological State of Socialist Society. *Makogon V. D.* (Kirovograd) — Some Problems of Interconnection between Social Psychology and Right. *Ilchenko O. E.* — Scientific and Technical Progress and Social Relations. *Melnikova N. I.* — Change in Labour Forms in the Process of Socialist Production Development. *Romenets V. A.* — Analysis of the Creative Process. *Bulatov M. O.* — Development of Knowledge on Nature and Society and Formation of Dialectics. *Bratanovsky A. I.* (Kherson) — Criticism of Hegel Principle of "Reason" of State in Early Works by K. Marx. *Matkovska I. Ya.* (Odesa) — On the Problem of Ethic Principles of Russian Revolutionary Narodism. SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND INFORMATION. Philosophy in the Kiev-Mogilyansk Academy. Joseph Kononovych-Gorbatsky. *Maksymenko V. S.* (Odesa) — On Correspondence of Statistical Measures to the Level of Sociological Measurement. *Konstantinov V. N.* (Kherson) — Philosophical Positions and Sociological Views of L. I. Mechnikov. SCIENTIFIC LIFE. *Popovych M. V.* — The IV International Congress on Logic, Methodology and Philosophy of Science. *Sydorenko M. M.* (Chernivtsi) — Conference of Readers of the Journal "Filosofska Dumka". CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Volovych V. I.* — Sociological Investigations of Youth Problems in GDR. *Zots V. V.* — Evolution of Orthodoxy and Its Atheistic Estimation. BOOKSHELF. Philosophical Literature Published in the Ukraine during 1970. PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ABROAD. *Harasimchuk O. A.* — Problem on Genesis and Essence of New-English Transcendentalism.

Патріотизм і інтернаціоналізм радянського народу

До 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік

30 грудня 1922 року в Москві в урочистій обстановці відкрився I Всесоюзний з'їзд Рад, який одноставно затвердив Декларацію і Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. За пропозицією В. І. Леніна відповідно до волевиявлення народів в одну союзну державу об'єдналися молоді радянські республіки. «Цілі тисячоліття минули відтоді,— говорив на I Всесоюзному з'їзді Рад М. І. Калінін,— як кращі уми людства б'ються над теоретичною проблемою, шукаючи форми, які дали б народам можливість жити, без найтяжчих мук, без взаємоборьби, жити в дружбі й братерстві. Тільки тепер, сьогоднішній день практично закладає перший камінь у цьому напрямі»¹.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції створення Союзу РСР було подією епохального значення. Воно знаменувало собою торжество ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби і єдності рівноправних і суверенних народів. Якщо ті багатонаціональні спільності і державні утворення, що існували раніше, ґрунтувалися на пануванні одних народів над іншими, то з виникненням СРСР на світову арену вийшла єдина багатонаціональна держава без націй панівних і пригноблених. Радянський Союз дав світові зразок державного устрою, який практично реалізує рівність усіх народів, що населяють його.

Внаслідок утворення СРСР склалися умови для справжнього розквіту матеріальних і духовних сил всіх націй, відкрилися неоглядні перспективи їх зближення і реалізації ленінського плану соціалістичного будівництва. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії Л. І. Брежнев відзначив, що «одним з найбільших завойовань соціалізму є практичне здійснення партією ленінської національної політики — політики рівності і дружби народів»².

Побудова соціалізму в нашій країні, перемога соціалістичного способу виробництва і соціалістичних виробничих відносин означали створення основ нового історичного типу націй — націй соціалістичних, розв'язання одвічного національного питання.

Консолідація соціалістичних націй відбувалася одночасно з формуванням радянського народу, бо це єдиний процес, що ґрунтувався на ліквідації приватної власності на засоби виробництва і експлуатації людини людиною.

Ліквідація експлуататорських класів стала об'єктивним фактором, що сприяв згуртуванню соціалістичних націй і національностей в єдиний багатонаціональний радянський народ.

Основна особливість нової історичної спільності людей — радянського народу полягає в тому, що ця спільність відбиває соціально-економічну, ідейну і морально-політичну єдність усіх класів і соціальних груп, усіх націй і народностей, що входять до її складу.

Економічною основою спільності, яку ми називаємо радянським народом, є суспільна власність на засоби виробництва, соціалістична

¹ I Съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик. Стенографический отчет. М., 1923. Приложение I, стор. 24.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 86.

система господарства, єдиний народногосподарський комплекс, що містить у собі десятки тисяч промислових підприємств, енергетичних об'єктів, радгоспів і колгоспів. Інакше кажучи, економічною основою єдності радянського народу є створювана ним матеріально-технічна база комунізму.

Серцевину радянського народу становить робітничий клас, на який припадає понад половина зайнятого населення країни. Посідаючи провідне місце в системі соціалістичних суспільних відносин, робітничий клас є основною силою нашого суспільства. До складу радянського народу входять також трудове колгоспне селянство і радянська інтелігенція, яка постійно поповнюється за рахунок робітників і селян. Як відзначив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, відносини між класами і соціальними групами, між націями і національностями, з яких складається радянський народ як соціальна спільність, — це відносини дружби, колективізму, товариського співробітництва³.

Політичну основу нової багатонаціональної спільності людей становлять Ради депутатів трудящих — політична форма державної влади радянського народу.

Ідеологічною основою єдності радянського народу є інтернаціональне вчення марксизму-ленінізму, яке стало надбанням мільйонів трудящих. Спираючись на марксистсько-ленінську теорію, партія виховала в радянських людях ідейну переконаність, високу політичну свідомість, радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, готовність захищати здобутки соціалізму.

Найважливішою рисою історичної спільності радянських людей є її інтернаціональний характер. Здійснюючи будівництво комунізму в багатонаціональній країні, партія керується ленінським положенням про єдність розвитку і зближення рівноправних соціалістичних націй.

Всебічний розквіт соціалістичних націй відбувається водночас з їх зближенням, зміцнюється міжнаціональна дружба, братерство і згуртованість на основі єдності їхніх корінних інтересів. Розквіт націй забезпечується не тільки всебічним розвитком творчих сил кожної з них зокрема, але й допомогою іншим націям. Зростання вкладу кожної національної республіки в створення матеріально-технічної бази комунізму, посилення взаємовпливу і взаємозбагачення культур братніх народів, боротьба з будь-якими проявами національної обмеженості, діалектична єдність патріотичного та інтернаціонального — ось ті реальні риси й процеси, що характеризують нову історичну спільність — радянський народ.

Радянський патріотизм є втіленням почуття любові до Батьківщини, її культури, традицій, а також (і це особливо важливо) ставлення до соціального ладу, який утверджується в ній після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Оскільки робітничий клас у вирішальних питаннях суспільного життя виступає як представник усієї нації, всього живого і чесного в усіх класах, саме він є носієм справді національних інтересів. Робітничий клас і його партія надають патріотизмові істинно наукового, марксистсько-ленінського змісту.

Любов до соціалістичної Батьківщини у радянському патріотизмі поєднується з відданістю Комуністичній партії та її справі. Народи нашої країни — це активні творці нашого суспільства, вершители великих історичних подій. Сьогодні головний прояв радянського патріотизму — це реалізація рішень XXIV з'їзду партії, боротьба за виконання дев'ятої

³ Див. Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 87.

п'ятирічки. «Рішення XXIV з'їзду партії — в життя! — говорив Л. І. Брежнев під час святкування 50-річчя Радянської влади в Грузії. — Такий зараз лозунг, що визначає головний зміст, суть всієї нашої роботи»⁴⁻⁵. І цей лозунг втілюється в народній енергії, у творчій ініціативі, новаторстві, високій вимогливості в роботі, в критиці і самокритиці, в непримиренності до недоліків — в усіх цих якостях і проявах, властивих радянській людині як представникові нової історичної спільності людей. Виникнувши на єдиній економічній, соціальній, політичній і ідеологічній основі, соціалістичний патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм служать спільній меті — побудові комуністичного суспільства і захисту національних і інтернаціональних здобутків соціалізму. Разом з КПРС, яка на сучасному етапі «розглядає комуністичне будівництво в СРСР як велике інтернаціональне завдання радянського народу»⁶, трудящі СРСР убачають у розв'язанні проблем комуністичного розвитку нашого суспільства здійснення не тільки національних сподівань. Будівництво комунізму в нашій країні зміцнює інтернаціональні позиції соціалізму і наближає час його остаточної перемоги на планеті.

Якщо основним об'єктом патріотизму є національне, то об'єктом інтернаціоналізму є те спільне, що характерне для теорії і практики робітничого класу всіх країн і націй. При цьому важливо відзначити, що кожне інтернаціональне — спільне, але не кожне спільне — інтернаціональне. Інтернаціональне є виявом особливого соціального типу спільного між народами і країнами, основним носієм і виразником якого є саме робітничий клас. Ф. Енгельс свого часу підкреслював, що в робітничому русі *справді* національні ідеї водночас є і справді інтернаціональними⁷. Виявляючись у нерозривній єдності національних і інтернаціональних завдань комуністичних партій, пролетарський інтернаціоналізм впливає із самого соціального становища робітничого класу. Він формується на основі спільних умов життя робітників усіх країн і є закономірністю боротьби за соціалізм і комунізм. На відміну від пригноблених класів попередніх формацій, чие об'єднання мало локальний характер, пролетаріат підготовлений до об'єднання у світовому масштабі. Міжнародній буржуазії він протиставив міжнародну робітничу солідарність. Уміру того, як робітничий клас формувався в провідну силу націй, він дедалі більше й більше показував себе як поборника інтернаціоналізму. Боротьба робітничого класу з національною і міжнародною буржуазією провадиться насамперед на національному ґрунті, хоча й не ізольовано від міжнародних умов. І чим більше робітничий клас і його партія зроблять для визволення свого народу від експлуатації, тим значнішим буде їхній вклад у реалізацію інтернаціональних завдань трудящих. У цьому полягає великий інтернаціональний обов'язок кожного національного заgonу пролетаріату до взяття ним влади в свої руки.

А після успішної пролетарської революції перемігшій пролетаріат керується ленінським положенням про необхідність зробити максимум здійснимого в одній країні для розвитку, підтримки і пробудження революції в інших країнах. Радянський народ з честю виконав цей свій інтернаціональний обов'язок. Нині, коли історичний розвиток пройшов передбачений В. І. Леніним шлях від перемоги революції і соціалізму в одній країні до перетворення соціалізму в світову систему, відбувається даліше зростання революціонізуючої ролі інтернаціоналізму.

⁴⁻⁵ «Радянська Україна» від 15 травня 1971 року.

⁶ Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1961, стор. 304.

⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 355.

Пролетарський інтернаціоналізм виступає як система єдиних і закономірно взаємопов'язаних, таких, що доповнюють один одного, принципів. Взяті загалом, вони становлять ідеологію і політику пролетаріату в національному питанні і означають: національний і державний суверенітет, повну рівноправність усіх рас, мов і національностей; суверенітет і повну рівноправність усіх національних загонів робітничого класу; рівність, рівноправність, взаємоповага і суверенітет пролетарських партій усіх країн; готовність іти на національні жертви в ім'я інтернаціональних інтересів світового пролетаріату; солідарну боротьбу проти будь-яких відступів від марксизму-ленінізму; за ідейну чистоту революційної марксистсько-ленінської ідеології, боротьбу проти буржуазного націоналізму і шовінізму; економічну, класово-політичну і ідеологічну солідарність та взаємодопомогу між інтернаціональними загонами пролетаріату всього світу; економічну, політичну та ідейну солідарність і підтримку національно-визвольної боротьби народів; солідарний захист і підтримку світовим пролетаріатом соціалістичних країн; тісне єднання сил соціалізму, робітничого і національно-визвольного руху в боротьбі за мир, національну незалежність, соціальний прогрес.

Використання будь-якого з цих принципів у відриві від інших не може гарантувати відповідності політичних дій пролетарському інтернаціоналізмові. Тільки застосування їх у сукупності й єдності може забезпечити справді інтернаціоналістські ідеологічні та політичні дії. Пролетарська солідарність — основоположний рушійний принцип інтернаціоналізму, відображений в історичному заклику «Пролетарі усіх країн, єднайтесь!» Сьогодні він символізує зближення трьох основних потоків світової революційного процесу, серед яких визначальну роль відіграє соціалістична система.

Ця система світової системи соціалізму пролетарський інтернаціоналізм на новий ступінь. Він став основою міждержавних відносин країн. Як ідеологія, він тепер ґрунтується і на економічному і політичному ладу, на співпаданні коціалістичних країн. Виникла можливість для небувалого державного співробітництва і зближення народів. Це робить революціонізуючий вплив на весь хід світового розвитку. Зокрема, зміцнення світового соціалізму послужило важливою передумовою досягнення політичної незалежності народами багатьох колишніх колоній. Соціалістичні країни допомагають їм у боротьбі за економічну і політичну незалежність, у вирішенні соціальних проблем.

Радянський народ, керуючись ученням В. І. Леніна, виконує свій інтернаціональний і патріотичний обов'язок. КПРС розглядає будівництво комунізму як його велике інтернаціональне завдання, що відповідає інтересам усього людства.

Інтернаціональний обов'язок — це морально-політичні, а у разі необхідності і матеріальні обов'язки, які робітничий клас і його партії добровільно взяли на себе по відношенню до своїх братів по класу в інших країнах. Це сукупність обов'язків робітничого класу усіх країн по наданню допомоги один одному у боротьбі проти імперіалізму і війни, у будівництві соціалізму і комунізму. Його усвідомлення трудящими відбувається лише на основі розуміння спільності їх класових інтересів.

Створення матеріально-технічної бази комунізму — провідна сфера виконання радянським народом свого інтернаціонального обов'язку. По-

ряд з цим існують інші форми виконання інтернаціонального обов'язку. Наприклад, важливим проявом інтернаціонального обов'язку є захист завоювань соціалізму, відсіч спробам експорту контрреволюції. В. І. Ленін нещадно таврував опортуністів, що намагалися обмежити революційний рух і інтернаціоналізм національними рамками. «Інтернаціоналізм на ділі — один і тільки один, — писав він у праці «Завдання пролетаріату в нашій революції», — самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»⁸.

Становлення радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму як важливих характерних ознак радянського народу невіддільне від перемоги соціалізму у всіх сферах суспільного життя. Встановлення нових, соціалістичних суспільних відносин характеризується зростанням ролі суб'єктивного фактору, планомірною діяльністю КПРС по втіленню комуністичних принципів у життя. Виключно важлива роль у цьому належить комуністичному вихованню мас, зокрема у такій його складовій частині, як патріотичне і інтернаціональне виховання трудящих.

Природа соціалізму є об'єктивною основою патріотичного і інтернаціонального виховання. Суспільні відносини, що панують в країні, визначають і відносини між народами і націями, що входять до її складу. Проте однієї об'єктивної основи для торжества принципів інтернаціоналізму не достить. Свідомість радянського патріотизму і інтернаціоналізму утверджується лише на базі засвоєння наукової ідеології робітничого класу — марксизму-ленінізму. Як свідчить практика, навіть в умовах соціалізму трапляються рецидиви буржуазного націоналізму. Невипадково В. І. Ленін писав, що для встановлення справді добровільного союзу націй, для торжества інтернаціоналізму треба дуже й дуже багато попрацювати.

Виходячи з ленінських вказівок, КПРС розглядає виховання мас як невід'ємну частину будівництва нового суспільства. У процесі патріотичного і інтернаціонального виховання мас партія ставить завдання, щоб принципи інтернаціоналізму були міцними ідейними переконаннями і моральними нормами поведінки радянських людей, щоб дедалі зміцнювалось взаємне довір'я між націями, яке знайшло своє відбиття в їх добровільному свідомому союзі. Інтернаціональне виховання покликане забезпечити взаємну повагу націй і прогресивних національних традицій, правильне розуміння співвідношення суверенітету націй і інтернаціонального обов'язку, зміцнити почуття соціальної відповідальності за виконання цього обов'язку.

Спираючись на державні і громадські організації, КПРС здійснює всебічний духовний вплив на особу. Головні напрями ідеологічної роботи на сучасному етапі комуністичного будівництва є формування комуністичного світогляду трудящих, боротьба проти антикомунізму, будь-яких проявів буржуазної ідеології, подолання пережитків минулого у свідомості і поведінці радянських людей, трудове виховання активних і свідомих будівників комунізму, піднесення їх освітнього і культурного рівня. Крім того, у виховній діяльності КПРС знаходять свою реалізацію усі основні принципи інтернаціонального і патріотичного виховання: всебічність, диференційованість, спадкоємність, системність, поєднання теорії з практикою, поєднання інтернаціонального і патріотичного виховання з іншими компонентами комуністичного виховання.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 53.

Особливу увагу в виховній роботі партія приділяє молоді. Виховувати молодь в інтернаціоналістсько-патріотичному дусі — означає формувати характер патріота-інтернаціоналіста, завжди готового втілювати інтернаціоналістські принципи у конкретні справи.

По-ленінськи визначаючи співвідношення своїх національних і інтернаціональних завдань, радянський народ не відриває боротьби за побудову комунізму у своїй країні від боротьби за зміцнення позицій соціалізму на світовій арені, за ослаблення імперіалістичної реакції. Будівництво соціалізму і комунізму — важлива складова частина світового революційного процесу. Переможна хода соціалізму, який відвоює у капіталізму одну позицію за другою, змушує буржуазію вживати будь-яких засобів, щоб відвернути неминучу загибель експлуататорського суспільства. Особлива ставка зроблена нею на націоналізм — випробувану зброю імперіалізму. Буржуазний націоналізм виконує подвійну функцію: апологетичну, тобто функцію захисту і виправдання панівних у капіталістичному світі національних відносин, а також функцію ідейної боротьби проти теорії і практики пролетарського інтернаціоналізму, тобто специфічно антикомуністичну функцію. Зрозуміло, що у боротьбі проти націоналізму необхідно враховувати ці два напрями.

В. І. Ленін попереджав, що після перемоги пролетарської революції націоналізм не зникне сам по собі, і закликав вести непримиренну боротьбу проти нього. Й сьогодні боротьба з націоналізмом є неодмінною умовою зміцнення єдності радянського народу і міжнародного комуністичного руху. Як відзначав XXIV з'їзд КПРС, «боротьба проти правого і «лівого» ревізійонізму, націоналізму, як і раніше, лишається важливим, актуальним завданням»⁹.

Виховуючи радянський народ у дусі патріотизму і інтернаціоналізму, партія веде рішучу боротьбу з пережитками націоналізму, які трапляються в нашому суспільстві. Останні зокрема виступають як соціально-психологічні явища — націоналістичні передсуди, національний егоїзм, недовіря до інших народів тощо. Навіть коли ці явища спостерігаються на рівні особи, родини або невеликих груп населення, вони не такі безневинні, як це може видатися на перший погляд. Вони згубно впливають на ціннісну орієнтацію особи у громадському житті, притуплюють її класову самосвідомість і можуть стати базою для поширення націоналізму як ідеології.

У боротьбі проти ворожої нам буржуазної ідеології обов'язок кожної радянської людини твердо відстоювати політику партії, її інтернаціоналістичні принципи. У вихованні народу в дусі соціалістичного патріотизму і інтернаціоналізму великого значення набуває особистий приклад комуніста і комсомольця. Тому важливою турботою партії є підвищення ролі і відповідальності кожного члена КПРС за здійснення Програми партії і її політики. Революціонер, патріот і інтернаціоналіст сьогодні той, хто бере активну участь у соціалістичному і комуністичному будівництві у себе на батьківщині, рішуче підтримує і захищає досягнення світового соціалізму і національно-визвольного руху, зміцнює єдність міжнародного комуністичного руху, веде непримиренну боротьбу проти імперіалізму в ім'я світлого майбутнього усього людства.

* * *

Великая Октябрьская социалистическая революция, совместная борьба трудящихся за власть Советов положили начало формированию советского народа как новой исторической общности людей. Логическим завершением первого этапа на этом пути

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 218.

стало образование 30 декабря 1922 года Союза Советских Социалистических Республик, послужившее важным шагом в реализации ленинской программы по национальному вопросу и плана построения социалистического общества. С созданием СССР сложились условия подлинного расцвета и сближения наций, открылись неограниченные перспективы их развития.

Формирование советского народа и социалистических наций было единым и одновременно процессом, базировавшимся на ликвидации частной собственности на средства производства и эксплуатации человека человеком. Ликвидация эксплуататорских классов привела к социально-классовой однородности населяющих нашу страну наций, к складыванию в лице советского народа многонациональной общности нового типа.

В статье рассматриваются экономическая, политическая и идеологическая основы новой исторической общности людей, именуемой советским народом, анализируется содержание свойственных ему патриотизма и интернационализма. Советский патриотизм — общенародное чувство трудящихся нашей страны. Как одно из проявлений морально-политического единства советских социалистических наций, он отражает соответствие общественного и государственного строя коренным интересам трудящихся более чем 100 наций и народностей, совпадение коренных интересов рабочего класса, колхозного крестьянства и трудовой интеллигенции. Любовь к социалистическому отечеству в советском патриотизме сочетается с преданностью Коммунистической партии и ее делу.

Патриотизм трудящихся приобретает действенный характер только в сочетании с пролетарским интернационализмом. Проявляясь в неразрывном единстве национальных и интернациональных задач, пролетарский интернационализм вытекает из социальной природы рабочего класса. Как неотъемлемая характеристика идеологии и политики пролетариата марксистско-ленинские принципы интернационализма отражают идеологию и политику рабочего класса в национальном вопросе.

Утверждение высоких принципов интернационализма как неотъемлемых характерных черт новой исторической общности — советского народа — происходит за счет усиления роли сознательного творчества в историческом процессе. Огромна роль в нем коммунистического, в частности, патриотического и интернационального воспитания масс. В процессе воспитательной работы партия ставит задачу, чтобы принципы социалистического интернационализма стали прочными и действенными убеждениями всех советских людей. Патриотическое и интернациональное воспитание масс призвано обеспечить взаимное уважение наций и прогрессивных национальных традиций, правильное понимание соотношения суверенитета наций и интернационального долга, укрепить свойственное советским людям чувство социальной ответственности за выполнение этого долга.

Идейным антиподом интернационализма является буржуазный национализм. Будучи идеологическим оружием буржуазии, национализм оказывает пагубное влияние на ценностную ориентацию личности в общественной жизни, способствует притуплению классового самосознания трудящихся. В. И. Ленин призывал вести против национализма непримиримую борьбу. Как отметил XXIV съезд КПСС, борьба против национализма и сегодня остается важной задачей Коммунистической партии и советского народа.

Соціальні закони і соціальне передбачення*

Питання про майбутнє і можливості його вірогідного передбачення є актуальною політичною, ідеологічною і науковою проблемою. Матеріали XXIV з'їзду КПРС, прийняті ленінським піклуванням про майбутнє, підкреслюють роль наукового передбачення у виробленні та здійсненні політичної лінії партії, у формуванні та реалізації планів економічного, політичного, соціального і духовного розвитку суспільства, накреслюють перспективи нашого руху вперед. У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС відзначалося: «Все частіше ми стикаємося з тим, що здійснення найважливіших економічних та соціально-політичних завдань потребує не п'яти років, а значно більшого строку. В цьому зв'язку постає питання про перспективне довгострокове планування розвитку народного господарства, яке б спиралося на прогнози зростання населення країни, потреб народного господарства, науково-технічного прогресу. При такому підході, що забезпечує постійше пов'язування довгострокових планів з п'ятирічними і річними, можуть ефективніше розв'язуватись корінні проблеми нашого розвитку»¹.

Перспективи революційного переходу людства до комунізму, зміцнення світової соціалістичної системи, необхідність і можливість запобігання війні, економічні і соціальні наслідки науково-технічної революції, шляхи дальшого розвитку народного господарства та культури, підвищення добробуту народу та зміцнення оборони країни, переростання соціалістичних відносин у комуністичні — ці та багато інших питань знайшли своє наукове відображення в документах партійного з'їзду.

Проблема передбачення багатоаспектна, є, так би мовити, гроном комплексів теоретичного і практичного. До найважливіших моментів соціального передбачення можна віднести такі: методологічні основи та принципи передбачення, роль передбачення в управлінні суспільними процесами, типологію, методику і техніку розробки прогнозів, організацію прогностичної служби в різних установах, історію розвитку прогнозування, зміст конкретних передбачень у різних сферах суспільного життя тощо.

У цій статті розглянемо лише роль пізнання соціальних законів у формуванні соціальних передбачень.

Кілька слів про вживання термінів, якими позначають вислови про майбутнє, про можливі, але не відомі ще явища. Найпоширенішими в науковій літературі є терміни «передбачення» та «прогнозування». Етимологія їх однакова, але щодо змісту існують різні погляди: здебільшого «передбачення» і «прогнозування» вживають як синоніми або ж «прогнозування» вважають однією із форм передбачення. В останньому випадку прогнозування виступає саме як наукове передбачення, на відміну від емпіричних передбачень або вигадок-процтв. Є у цій інтерпретації ще один нюанс: прогнозування — така

* Стаття друкується на допомогу тим, хто самостійно вивчає філософію.

¹ Л. І. Брежнев, Звітня доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 76.

форма передбачення, якій притаманне використання не тільки якісних, а й обов'язково кількісних характеристик. Загальні перспективи розвитку, скажімо, світових суспільних подій, на нашу думку, слід кваліфікувати як передбачення (передбачення, а не прогнозування революційного перетворення суспільства). Коли ж говорять про подвоєння населення планети у найближчі 35—40 років, то це доцільніше називати прогнозуванням. Треба гадати, що в практиці наукової діяльності ці терміни викристалізуються і розмежування між ними стане більш чітким. У даному випадку, оскільки йдеться про загальні методологічні основи передбачення, жорстке розмежування термінів навряд чи доцільне.

Загальнотеоретичною, методологічною основою наукового передбачення є марксизм-ленінізм. Разом з тим марксистсько-ленінська наука сама розробляє спеціальні наукові, конкретні передбачення найважливіших процесів суспільного розвитку. Оскільки марксистсько-ленінська наука, крім законів розвитку суспільства і мислення, вивчає найзагальніші закони природи, вона може давати і методологічні прогнози в галузі природознавства.

В. І. Ленін, вказуючи на наукове передбачення як невід'ємну рису марксистської теорії, говорив, що вона ставить усі питання на історичний ґрунт «...не в розумінні одного лише пояснення минулого, але і в розумінні безбоязного передбачення майбутнього і сміливої практичної діяльності, спрямованої до його здійснення...»².

Марксистсько-ленінська філософія як найбільш загальний метод і теорія наукового передбачення явищ природи, суспільства і мислення обґрунтовує питання про можливість передбачення, про об'єктивні і суб'єктивні, онтологічні і гносеологічні, соціальні і психологічні умови висування прогнозів, про суспільні функції передбачення. Історичний матеріалізм конкретизує це обґрунтування стосовно пізнання суспільних явищ, яке відрізняється особливою складністю. Будучи загальним методом і теорією соціального передбачення, він разом з тим, спираючись на досягнення всіх суспільних наук, своїми специфічними засобами формує прогнози генеральних тенденцій розвитку людства.

Вирішальна, основоположна роль у такому пізнанні належить ученню про матеріальне суспільне виробництво як основу розвитку людської історії. Це вчення дало можливість виявити об'єктивну закономірність в історії, головні сторони цієї закономірності, рушійні сили суспільного прогресу, критерій виділення найістотніших рис суспільного життя і тим самим поставити передбачення суспільного розвитку на гранітний фундамент науки.

Розглянемо в загальних рисах значення історичного матеріалізму у пізнанні окремих сторін історичної закономірності та його роль у формуванні соціальних передбачень.

Матеріалістичне розуміння історії не тільки вказує на наявність певної закономірності у розвитку суспільства, у послідовній зміні формацій, а й науково визначає глибинну основу цієї закономірності. Воно показує, що об'єктивно необхідний зв'язок послідовних етапів розвитку матеріального виробництва є найглибшим фундаментом, на якому розгортає своє діяння історична закономірність, а пізнання внутрішньо необхідного в ланцюгу явищ відіграє вирішальну роль у науковому розкритті провідної тенденції руху. Саме необхідність у тією ознакою закону, яка надає йому об'єктивного, тобто не залежно-

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 52.

го від волі та свідомості людей характеру. Саме через таку об'єктивну необхідність найбільше виникає антипатія відживаючих експлуаторських класів до об'єктивних законів історії.

Пізнання закону як необхідності дає науці підставу виходити при формуванні прогнозів з того, що цей закон за наявності певних умов обов'язково проб'є собі дорогу, не одмінно здійснить свої вимоги. Обов'язково і неодмінно тому, що закон об'єктивний за своїм характером, що його ніхто не може знищити, ліквідувати.

Передбачення не лише відображує необхідність, можливість або вірогідність певних подій у майбутньому, але в деяких ситуаціях може істотно впливати на перебіг самих подій. Йдеться про так звані прогнози із зворотним зв'язком. Суть їх можна викласти таким чином. Передбачення є специфічне висловлювання про майбутні бажані чи небажані події. Якщо люди довіряють передбаченню, то, залежно від його змісту, вони можуть сприяти або перешкоджати настанню процесів, що прогножуються. Але тим самим вони змінюють первісну прогностичну ситуацію. Складаються нові прогнози з урахуванням цих змін. Водночас відбувається і нова реакція на нові прогнози. Одне слово, на здійснення прогнозу діють не тільки учасники подій, інтереси яких він зачіпає, а й сам цей прогноз.

Передбачення небажаних подій, спонукавши людей до запобігання їм, тим самим створює умови для свого руйнування. А у випадку бажаних подій — додаткові умови для свого існування. Ефект зворотного зв'язку широко — стихійно чи планомірно — застосовується в іграх, військових битвах, зовнішній політиці, ідеологічній боротьбі.

Однак діяння людей на процес реалізації передбачень обмежене об'єктивними умовами. Буває таке сполучення об'єктивних і суб'єктивних умов, що люди не в змозі запобігти реалізації даної об'єктивної необхідності, яка переростає в свою особливу форму — неминучість. Обсяг умов, за яких відбувається це переростання, у даному випадку настільки великий, що ні знання-передбачення неминучості, ні енергійні зусилля людей, спрямовані на запобігання небажаних для них подій, не можуть змінити загального підсумку дії необхідності. У повісті М. В. Гоголя «Страшна помста» введено образ чаклуна, який вчинив безліч кривавих злочинів. Дізнавшись, що помста спостигне його на вершинах Карпат, злочинець сідає на коня і скаче у бік Криму, але опиняється ближче до місця страти, повертає коня, знову мчить у протилежний бік. І так кілька разів. Закінчується поєдинок неминучості і втечі від неї тим, що злочинець опинився на вершинах гір, де лицар могутньою рукою схопив свою здобич і кинув її в безодню. Клас капіталістів, який вчинив масу кривавих злочинів перед людством, подібно гоголівському лиходієві, не в змозі запобігти своїй необхідно-неминучій загибелі.

Необхідність органічно пов'язана з причинністю. Причинно-наслідкове відношення означає, що за наявності певних умов одне явище породжує інше з необхідністю. Тому, вивчивши це відношення, ці умови, ми можемо завчасно визначити, що після таких-то подій обов'язково відбудуться такі-то події.

Причинно зумовлене й майбутнє, яке породжується усім попереднім розвитком. Теперішнє постає майбутньому матеріал, формує об'єктивні умови і суб'єктивні фактори свого заперечення, готує базу для розгортання дії нових закономірностей, притаманних майбутньому.

В. І. Ленін писав: «Вся теорія Маркса є застосування теорії розвитку — в її найбільш послідовній, повній, продуманій і багатій на зміст формі — до сучасного капіталізму. Природно, що для Маркса постало»

питання про застосування цієї теорії і до *прийдешнього* краху капіталізму і до *майбутнього* розвитку *майбутнього* комунізму.

На підставі яких же *даних* можна ставити питання про майбутній розвиток майбутнього комунізму?

На підставі того, що він *походить* з капіталізму, історично розвивається з капіталізму, є результатом дій такої суспільної сили, яка *породжена* капіталізмом. У Маркса нема ні тіні спроб вигадувати утопії, займатися пустими здогадками про те, чого знати не можна. Маркс ставить питання про комунізм, як природознавець поставив би питання про розвиток нової, скажемо, біологічної різновидності, раз ми знаємо, що вона так-то виникла і в такому-то певному напрямі видозмінюється»³.

З наведеного вислову В. І. Леніна видно, що визначення джерела виникнення явища, розкриття причини, яка породжує це явище, дають можливість бачити напрям дальшого розвитку.

Учення про роль матеріального виробництва є методологічною основою для виявлення корінних, рушійних причин і сил історії. Якщо суспільне виробництво є основою суспільного життя, то виробники матеріальних благ, трудящі маси є вирішальною силою розвитку суспільства, творцем історії.

Визначаючи майбутній хід та результат історичних процесів, марксистсько-ленінська теорія ґрунтується на ретельному аналізі дій мас, їхньої свідомості, активності та організованості, на дослідженні того, наскільки масовим є суспільний рух, що прогнозується. Вказуючи на перспективні розвитку міжнародного революційного руху, В. І. Ленін у статті «Краще менше, та краще» писав: «...Результат боротьби загалом і в цілому можна передбачати лише на тій основі, що гігантська більшість населення землі кінець кінцем навчається і виховується до боротьби самим капіталізмом»⁴.

Трудящі маси — та велика соціальна сила, яка вирішує долю передбачень і заснованих на них програм, планів і яка, будучи піднятою до свідомої історичної творчості, створює такі форми і ситуації суспільного життя, детально передбачити які немає ніякої можливості. «...Розум десятків мільйонів творців,— говорив В. І. Ленін,— створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»⁵.

Учення про роль матеріального виробництва дало можливість конкретизувати поняття «народ», знайти об'єктивний фундамент поділу суспільства на класи — відношення до засобів виробництва, обґрунтувати висновок про класову боротьбу як рушійну силу антагоністичних формацій. Марксистсько-ленінська теорія класів і класової боротьби не лише пояснює необхідність для наукового передбачення всебічного врахування зрілості, організованості, чисельності, розвитку і взаємовідносин класів, а й показує механізм дії класових інтересів на виникнення та характер соціальних передбачень.

Інтереси будь-якого класу змушують його заглядати в майбутнє. Разом з тим вони можуть перешкоджати або сприяти об'єктивному пізнанню майбутнього.

Ідеологи капіталізму, як правило, заперечують можливість наукового передбачення суспільного розвитку. Але об'єктивне підвищення ролі прогнозів у всіх сферах суспільного життя, зростання інтересу народу до проблем майбутнього примушують їх інтенсивно займатися розробкою багатоманітних питань соціального передбачення. Створюються

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 415—416.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 441.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 425.

численні прогностичні організації, озброєні сучасною електронно-обчислювальною технікою, розробляються методика і техніка побудови прогнозів, інтенсивно готуються кадри прогнозистів, розробляються теоретичні основи «футурології», перед якою поставлено завдання з'єднати під своєю егідою прогностичні досягнення усіх наук і за всяку ціну спростувати марксистсько-ленінські передбачення.

Треба сказати, що деякі локальні прогнози, які створюються ученими буржуазних країн відносно розвитку окремих суспільних процесів, тією чи іншою мірою вірогідні. До них належать прогнози стосовно майбутніх досягнень природничих і технічних наук, досягнень техніки, технології та організації виробництва, окремих процесів ринкової кон'юнктури, реакції громадської думки на ту чи іншу значну політичну подію, шансів обрання того чи іншого кандидата на державну посаду тощо.

Що ж до питань про загальні тенденції розвитку людства, про необхідність революційного переходу людства від капіталізму до комунізму, успіхів країн соціалістичної співдружності, то тут інтереси класу капіталістів примушують потужну футурологічну машину буржуазії давати спотворені картини майбутнього.

В. І. Ленін говорив, що у буржуазії багато є людей, які вміють правильно розраховувати, але «не можна розраховувати правильно, коли стоїш на шляху до загибелі»⁶.

Об'єктивне пізнання законів суспільного розвитку, отже, і його найважливіша риса — передбачення, можливі лише тоді, коли людська історія розглядається з позицій передового, послідовно революційного класу, заінтересованого у правильному пізнанні цих законів, у правильному відтворенні картини майбутнього, з позицій класу, який не потребує ідеологічного маскування своїх інтересів, ідей і який прагне цього майбутнього. Таким класом є робітничий клас.

Методологічне значення вчення про роль матеріального виробництва для пізнання і передбачення суспільних явищ полягає також у тому, що воно дає загальний критерій розрізнення більш істотних і менш істотних для досліджуваного процесу явищ. А це означає, що воно допомагає пізнанню такої риси історичної закономірності як істотні відношення. Та обставина, що закони суспільствознавства фіксують істотні зв'язки і явища, дає можливість за численними зигзагами, зламами і поворотами історії зрозуміти внутрішню логіку в розвитку процесів, дозволяє, як казав В. І. Ленін, не загубитися в подіях, простежити «червону нитку», що проходить крізь минуле і теперішнє і спрямована в майбутнє, уявити її як пряму (хоча насправді вона не буває такою), побачити основну тенденцію руху.

Марксистсько-ленінська філософія обґрунтовує можливість наукового передбачення на базі пізнання об'єктивних законів ще й такої сторони. Для побудови прогнозів на основі пізнання законів потрібна впевненість у тому, що закон охоплює всі явища даної групи, що він буде здійснюватися з необхідністю скрізь і завжди (коли будуть відповідні для цієї дії умови). Закон якраз має таку рису — з а г а л ь н і с ь т ь, тобто він діє на всіх, так би мовити, просторово-часових ділянках своєї сфери.

Здатність закону діяти в рамках певних умов без винятку, без «перебоїв» пояснюється знову ж таки його об'єктивним характером. І справді, якщо об'єктивного закону ніхто не може відмінити, значить, не може відмінити його дії, впливу на в с і без винятку явища, які він

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 123.

охоплює, регулює. Знаючи характер істотних дій закону, ми в думці поширюємо їх на майбутнє. Простеживши істотний зв'язок явищ, ми проєктуюмо, екстраполюємо, тобто переносимо його дії на майбутнє.

Різні закони мають різні ступені загальності. Одні охоплюють широке коло явищ, інші — вузьке. Широта, діапазон дії об'єктивного закону визначає рамки, в яких можливо робити передбачення на основі вивчення цього закону. Загальність об'єктивного закону пов'язана з іншою його рисою — стійкістю. Закон — не тільки істотне, а й стабільне явище, не тільки те, «що глибоко сидить», а й те, «що міцно сидить» у швидкоплинному явищі. У бурхливому океані подій закони — це найбільш «спокійні», глибинні течії подій. І на них орієнтується наука у своїх передбаченнях. Ця особливість законів з нового боку пояснює можливість передбачення. Якщо закон стійкий, незмінний у даних рамках, то наука у своїх прогнозах може покласти на нього, обґрунтовано розраховувати, що в майбутньому об'єктивний закон буде висувати ті самі істотні вимоги, які вона знає сьогодні, буде виробляти в основному ті самі, що й раніше, результати.

Певна стійкість природи класів, що беруть участь у подіях, є однією з об'єктивних умов, знання яких вельми необхідне для соціально-наукового передбачення. Причому класовий аналіз тієї чи іншої обстановки може давати на диво конкретні і точні прогностичні результати, що їх неможливо досягти лише спеціальними частковими, нехай навіть найточнішими кібернетичними методами.

Ось науковий факт, який можна назвати у повному розумінні цього слова історичним.

1887 року Ф. Енгельс у передмові до брошури С. Боркгейма «На пам'ять німецьким ура-патріотам 1806—1807 років» передбачив хід і наслідки майбутньої світової війни.

«Для Прусії — Німеччини неможлива вже тепер ніяка інша війна, крім всесвітньої війни. І це була б всесвітня війна небаченого раніше розміру, небаченої сили. Від восьми до десяти мільйонів солдатів будуть душити один одного і об'їдати при цьому всю Європу так дочиста, як ніколи ще не об'їдали хмари сарани. Спустошення, спричинене Тридцятилітньою війною, — стиснуте на протязі трьох-чотирьох років і поширене на весь континент, голод, епідемії, загальне здичавіння як військ, так і народних мас, викликане гострою нуждою, безнадійна плутанина нашого штучного механізму в торгівлі, промисловості і кредиті; все це кінчається загальним банкрутством; крах старих держав і їх рутинної державної мудрості, — крах такий, що корони дюжинами валяються на бруку і не знаходиться нікого, щоб підіймати ці корони...»⁷. Головний результат — «загальне виснаження і створення умов для остаточної перемоги робітничого класу»⁸.

Минуло близько тридцяти років, і події розгорнулися так, як передбачав Ф. Енгельс. Уперше в історії спалахнула «всесвітня війна небаченого раніше розміру, небаченої сили». У війну було втягнуто понад 33 країни з населенням понад півтора мільярда чоловік. Війна продовжувалася з 1914 по 1918 рік («три-чотири роки»). Жертви — 10 млн. убитих і 20 млн. поранених, контужених і отруєних газом («від восьми до десяти мільйонів солдатів будуть душити один одного»). Спустошення, виснаження ресурсів, інфляція, голод. Криза капіталістичної системи світового господарства. Бурхливе зростання революційного руху. Повалені російська, німецька, австрійська, персидська корони. Причому ро-

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 345.

⁸ Там же.

сійська корона, говорить Ленін, була варта дюжини останніх. Почалася ера пролетарських революцій.

В. І. Ленін у статті «Пророчи слова» (1918 рік) цитує працю Ф. Енгельса, дає їй всебічний аналіз. «Яке геніальне пророцтво! — пише В. І. Ленін. — І яка незмірно багата на думки кожна фраза цього точного, ясного, короткого, наукового класового аналізу!.. Дещо з того, що провістив Енгельс, вийшло інакше: ще б не змінитися світові і капіталізові за тридцять років шалено швидкого імперіалістського розвитку. Але найдивніше, що так багато з провіщеного Енгельсом, іде, «як по писаному». Бо Енгельс давав бездоганно точний класовий аналіз, а класи та їх взаємовідносини лишилися ті самі»⁹. Звернемо увагу на слова «класи та їх взаємовідносини лишилися ті самі». Ця думка підкреслює стійкість як істотну рису законів розвитку класів і класових відносин.

Як бачимо, марксистсько-ленінська наука може давати не лише загальнотеоретичне передбачення, а й конкретні прогнози щодо істотних соціально-політичних процесів. Учення історичного матеріалізму про визначальну роль матеріального виробництва в суспільному прогресі дає можливість виявити такі сторони історичної закономірності, як повторюваність і правильність у розвитку суспільних процесів. В. І. Ленін у праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» розкрив неспроможність тверджень суб'єктивних соціологів, які заперечували наявність повторюваності і правильності в історії. Заперечуючи повторюваність і правильність у суспільстві, суб'єктивісти перетворюють науку в емпіричний опис явищ, у збирання сирого матеріалу. Лише історичний матеріалізм застосував той об'єктивний, загальнонауковий критерій повторюваності і правильності, можливість застосування якого до соціології заперечують ідеалісти. «Аналіз матеріальних суспільних відносин, — вказує В. І. Ленін, — відразу дав можливість підмітити повторюваність і правильність і узагальнити порядки різних країн в одне основне поняття суспільної формації»¹⁰.

Звичайно, явища повторюються лише в основних, істотних рисах, або в якомусь певному відношенні. Повної, абсолютної повторюваності явищ бути не може. Але повторюваність явищ в істотних рисах має місце як у природі, так і в суспільстві.

Явища, події повторюються з певною п р а в и л ь н і с т ю, у певному порядку. Правильність, порядок виражають ту обставину, що природа і суспільство не хаос, не безладне нагромодження предметів, явищ, а зв'язане ціле, де розвиток відбувається не базладно, а у певній послідовності, у певному порядку, що існує певна узгодженість, певна система, черговість у безперервній зміні явищ.

Виявлення повторюваності у явищах, певної правильності в їх розвитку допомагає науці відкрити закономірність, яка управляє цими явищами, допомагає передбачити майбутнє. Пізнавши закон, будучи впевненими, що у своїх межах він діє скрізь і завжди, ми обґрунтовано припускаємо, що у майбутньому він породжуватиме властиві його специфічній природі явища, що будуть схожими в основних рисах з раніше поміченими явищами.

Тепер звернемо увагу на нашу пересторогу про те, що явища не повторюються у деталях. Якби вони цілком повторювалися, то не було б і такої дуже складної проблеми, як передбачення. Немає мудрості в тому, щоб передбачити настання дня, ночі, зими, літа і т. д. Це так

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 447.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 118.

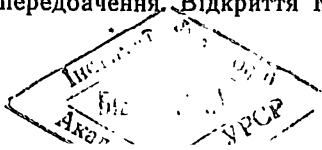
зване прогнозування на гранично жорсткій, сильній основі. Вірогідність такого передбачення висока, тоді як інформаційна цінність, новизна його практично дорівнюють нулю. Якщо ж узяти складніші процеси, то стане видно, що вони є повторюваними і водночас неповторюваними.

На практиці повторюваність у розвитку явищ ніколи не є однамітним рухом по замкненому колу. Це швидше рух по спіралі. І чим складніше явище, тим кожний виток даної спіралі матиме більше індивідуальних особливостей. Тому при виробленні прогнозів дуже важливо не тільки підмітити повторюваність у розвитку явищ, а й визначити «порушення», відхилення від правильності і повторюваності, дослідити обставини, за яких деформується періодичність, циклічність. Скажімо, прогнозуючи економічний розвиток сучасних буржуазних країн, суспільна наука не може не враховувати майбутніх змін у механізмі циклічного відтворення, посилення інтенсивності таких фаз промислового циклу, як підйоми, зменшення тривалості повторюваних криз надвиробництва, зрушень у структурі народного господарства, підвищення питомої ваги і значення невиробничої сфери і т. п. Усе це означає, що, помічаючи за повторюваністю явищ закономірність, необхідно дати також аналіз умов, які призводять до зміни форм виявлення цієї закономірності.

Механічна екстраполяція у майбутнє наявних тенденцій без урахування можливості їх дальшої зміни не може не призводити до абсурдних результатів. Якщо метафізично проектувати в майбутнє теперішні темпи росту чисельності вчених, народонаселення або, наприклад, швидкостей літаків, то можемо одержати вельми несподівані результати. У певний час «учених стане більше, ніж людей», вага людей перевищить вагу земної кулі, «на якій будуть лише місця для стояння», швидкість літака буде перевищувати швидкість світла і т. д. Екстраполявання тенденції завжди повинно бути обмежене певними рамками, базуватися на конкретних умовах процесу, який прогнозується. Метафізичне екстраполявання наявних темпів розвитку має не тільки гістогеологічні, а й класові корені. Буржуазні футурологи дали характеристику рівнів майбутнього економічного розвитку багатьох країн світу. При цьому такі характеристики ґрунтуються на одній соціальній передумові — існуючий у капіталістичних країнах і країнах, що розвиваються, соціальний лад, залишиться, мовляв, незмінним. Невипадково Герман Кан і Ентоні Вінер вважають, наприклад, що Індонезія може досягти такого валового національного продукту на душу населення, який був у США 1965 року, лише через... шістьсот років.

На противагу метафізиці діалектика вимагає будь-яке складне питання ставити у певні історичні рамки, враховувати конкретні умови дії законів.

Відкриття закону науки — складне і важке завдання. Але також складним завданням є одержати вірогідні знання про багато вихідних і супровідних умов, на основі яких діє цей закон. Одною загального знання про основну вимогу закону без інформації про комплекс цих умов недостатньо для конкретного передбачення, яким необхідно керуватися партії у своїй політичній діяльності. Серед умов дії законів суспільства особливе місце посідають суперечності, закладені в основі цих дій. Вивчення суперечностей, умов їх існування і подолання дає можливість не тільки пізнати суть явища на сучасному етапі, а й зробити логічно обґрунтований висновок про майбутні результати їх розвитку. Оскільки кожний закон науки — прямо чи опосередковано — фіксує боротьбу протилежних тенденцій, він і в цьому аспекті є теоретичною основою передбачення. Відкриття К. Марксом закону виникнення,

розвитку і загибелі буржуазного суспільства спирається на дослідження усієї сукупності суперечностей капіталізму. Відкриття В. І. Леніним закону нерівномірності розвитку капіталізму, посилення його діяння за імперіалізму і відповідне передбачення про можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в одній або кількох країнах мало своєю науковою основою саме аналіз суперечностей буржуазного суспільства на його монополістичній фазі.

Для вироблення прогнозів особливо важливо дослідити таку форму суперечності, як суперечність між старим і новим.

Діалектичний принцип розвитку є методологічною основою не тільки передбачення, що базується на пізнанні твердо встановлених фактів, на вивченні поміченої циклічності, повторюваності у розвитку, а й другої форми передбачення — прогностичної діяльності, спрямованої на своєчасне виявлення паростків нового, правильну оцінку їх значення для майбутнього розвитку. Тут уже треба передбачати майбутнє такого явища, подібного якому ще не було раніше, яке ще, власне кажучи, не повторювалося або майже не повторювалося. І дійсно, нові істотні явища виникають у глибоких життя. Спочатку вони нечисленні, лише, так би мовити, острівки в океані старого. Нове протягом певного періоду залишається слабкішим від старого. З'являючись на світ, нове часто буває «тихим і непомітним». Воно може виступати як випадкове, що не має ще глибоких коренів у житті. Нові факти можуть бути поміченими лише на певному, часто далеко не першому, ступені їх розвитку.

І це ще не все. Виникаючи, нове нерідко виступає у старій формі. А це утруднює розкриття його справжньої суті. Візьмемо для прикладу Паризьку Комуну 1871 року. Вона за зовнішньою формою нагадувала уряд 1789—1791 років, який теж називався Паризькою Комунною, комуну — старовинну, середньовічну організацію. К. Маркс побачив у Паризькій Комуні 1871 року зародок майбутньої пролетарської влади, оцінив її як першу диктатуру пролетаріату.

Буває і навпаки. Старе може вдаватися до мімікрії, до підробки під нове, особливо коли воно передчуває свою загибель. Так, багато реакційних політичних течій іменують себе «соціалізм» (християнським, національним, демократичним і т. п.). Безліч махрових реакційних партій називають себе революційними.

Усе це утруднює передбачення майбутнього явищ, які тільки-но виникли.

Марксистсько-ленінська теорія, революційна практика, політичний досвід, зв'язок із масами — творцями нового дають можливість розпізнати суть нових процесів, оцінити їх майбутню роль у суспільному житті. Історія знає багато фактів, що свідчать, як Комуністична партія Радянського Союзу — партія новаторів — своєчасно помічала паростки нового, всемірно допомагала їх ростові, дбайливо доглядала за ними.

Єдність і боротьба старого і нового, творчість цього нового зумовлюють виникнення багатоманітних можливостей дальшого розвитку явищ. Ці можливості, звичайно, цілком різні щодо ступеня своєї реальності. Ступінь реальності тієї чи іншої можливості залежить од багатьох факторів — від глибини, стійкості причин, які детермінували дане явище, від характеру суперечностей між дійсністю і можливістю, від суперечностей між можливостями, що «конкурують»:

У ході зіткнення цих протилежностей відбувається «відбір» можливостей, розширення сфери діяння одних і звуження сфери діяння інших можливостей. У кінцевому результаті перетворюється в дійсність та можливість, яка за напрямом своєї дії збігається з об'єктивною необ-

хідністю, тече, так би мовити, по її руслу і має найсприятливіші умови для своєї реалізації. Тому пізнання об'єктивних законів, узятих в нерозривному зв'язку з конкретними умовами, на основі яких вони діють, є передумовою теоретичного виявлення можливостей, які в майбутньому з необхідністю перетворяться на реальну дійсність. Власне кажучи, наукове передбачення і є засноване на пізнанні об'єктивних законів теоретичне відображення реальних можливостей. Однак теорія не обмежується науковим відкриттям закладених у житті можливостей. Вона з'ясовує шляхи і засоби перетворення можливостей у дійсність, визначає ті об'єктивні умови та суб'єктивні фактори, які сприяють або перешкоджають такому перетворенню.

Передові мислителі минулого висунули цікаву вимогу: зробити філософію життєвою, а життя — філософським. Що це — гра слів? По-юнацькому піднесена фраза? Ні, у цьому переліві понять стихійно схоплена діалектика природного взаємопереходу теорії і практики.

Раніше така вимога була ілюзорною. Тепер вона реалізується у фактах нашого буття, нашої свідомості. Марксизм-ленінізм став саме такою життєвою теорією, про яку неясно говорили утопісти. Комунізм є те виплекане у мріях життя, що будується на міцному фундаменті теорії. Наука стає дедалі життєвішою, а життя науковішим. >

Одним з найважливіших засобів досягнення гармонійної єдності теорії і практики комунізму є саме наукове передбачення суспільного розвитку. Воно є умовою і складовим елементом наукового управління суспільними процесами. Розуміння об'єктивних законів розвитку, знання того, як і куди повинні розвиватися події, дозволяють партії намічати правильну політику, ефективно впроваджувати її у життя, упевнено вести за собою трудящі маси. Теоретичні передбачення втілені у генеральній лінії міжнародного комуністичного руху, у програмах, стратегічних і тактичних планах марксистсько-ленінських партій.

Уміння науково передбачати майбутнє людства складає найцінніше духовне надбання комуністичних і робітничих партій, свідчить про теоретичну силу революційної практики. З іншого боку, підтвердження історією марксистсько-ленінських прогнозів говорить про практичну силу революційної теорії. Таке специфічне місце посідає суспільно-теоретичне передбачення діалектичного взаємозв'язку, взаємопроникнення науки і практики.

* * *

Матеріали XXIV с'їзда КПСС підкривають роль наукового предвидення в выработке и осуществлении политической линии партии, в формировании и реализации планов экономического, социального, политического и духовного развития общества, намечают перспективы нашего движения вперед.

Общетеоретической, методологической основой научного предвидения является марксизм-ленинизм. Вместе с тем марксистско-ленинская теория сама разрабатывает специально-научные, конкретные предвидения важнейших процессов общественного развития. Поскольку марксистско-ленинская наука, кроме законов общества и мышления, изучает наиболее общие законы природы, она может давать и методологические прогнозы в области естествознания. Составная часть марксизма-ленинизма — философия — является наиболее общим методом и теорией научного предвидения явлений природы, общества и мышления. Она, в частности, обосновывает вопрос о возможности

предвидения, объективных и субъективных, онтологических и гносеологических, социальных и психологических условиях выработки прогнозов, об общественных функциях предвидения. Исторический материализм конкретизирует это обоснование применительно к особенностям познания общественных явлений, которое отличается особой сложностью. Будучи общим методом и теорией социального предвидения, он вместе с тем, опираясь на достижения всех общественных наук, своими специфическими средствами формирует прогнозы наиболее общих, генеральных тенденций развития человечества.

Все элементы и функции исторического материализма служат методологическому обоснованию познания законов структуры, функционирования и развития общества, а значит и социального предвидения. Решающая, основополагающая роль в таком познании и предвидении принадлежит учению о материальном общественном производстве как основе развития человеческой истории. Это учение дало возможность выявить объективную закономерность в истории, главные стороны этой закономерности, движущие силы общественного прогресса, критерий выделения наиболее существенных черт общественной жизни и тем самым поставить предвидение общественного развития на гранитный фундамент науки.

В статье рассматриваются значение исторического материализма для познания отдельных черт исторической закономерности и их роль в формировании социальных предвидений.

Понимание объективных законов развития, знание того, как и куда должны развиваться события, позволяют намечать правильную политику, эффективно проводить ее в жизнь, уверенно вести за собой трудящиеся массы. Теоретические предвидения воплощены в генеральной линии международного коммунистического движения, в программах, стратегических и тактических планах марксистско-ленинских партий.

Умение научно предвидеть будущее человечества составляет ценнейшее духовное приобретение коммунистических и рабочих партий, свидетельство теоретической силы революционной практики. С другой стороны, подтверждение историей марксистско-ленинских прогнозов говорит о практической силе революционной теории. Такое специфическое место занимает общественно-теоретическое предвидение в диалектической взаимосвязи, взаимопроникновении науки и практики.

Науково-технічна революція і соціально-психологічний стан соціалістичного суспільства

Науково-технічна революція дедалі виразніше виявляє свій глобальний, всеосяжний характер. Її радикальний вплив позначається не тільки на економіці, соціально-політичних та ідеологічних відносинах, а й на психології суспільства — сфері свідомості, соціальних почуттів, навиків, інтересів, потреб, традицій і т. д.¹

Соціально-психологічний аспект є одним з найважливіших у суспільному житті. «Немає жодного історичного факту,— відзначав Г. В. Плеханов,— який не був би зобов'язаний своїм походженням суспільній економіці, але не менш правильно й те, що немає жодного історичного факту, якому не передував би, якого не супроводжував би і за яким не наставав би певний стан свідомості»².

Дослідження цього психологічного стану та його модифікацій під впливом тих чи інших соціальних процесів диктується вимогами марксистської методології. Марксист, вказував В. І. Ленін, були першими соціалістами, що висунули питання про необхідність аналізу не лише економічної, а всіх сторін суспільного життя³.

Функціонування психологічного чинника в суспільстві зумовлене самою суттю останнього, бо, на відміну від природи з властивою їй дією сліпих, несвідомих сил, закони функціонування і розвитку суспільства не можуть реалізуватися інакше, як через діяльність людей, наділених свідомістю, волею, почуттями. Тому марксизм у теорії й політиці вирізняється, як зазначав В. І. Ленін, поєднанням повної наукової тверезості в аналізі об'єктивного стану речей й об'єктивного розвитку з визнанням ролі революційної енергії, революційної творчості, революційної ініціативи мас, а також, зрозуміло, окремих осіб, груп, організацій, партій, які можуть виявити і реалізувати зв'язок з тими або іншими класами⁴.

Отож, щоб зрозуміти суспільне життя і науково керувати ним, необхідно досліджувати також закони функціонування психологічного чинника. Історичне дослідження базується на вивченні стану продуктивних сил і економічних відносин даної країни. Але не повинно цим обмежуватися. «Воно мусить показати, як сухий кістяк економіки вкривається живою плотью соціально-політичних форм, а потім — і це найцікавіший аспект завдання,— людських ідей, почуттів, прагнень, ідеалів. До рук дослідника потрапляє, можна сказати, мертва матерія, з його рук повинен вийти повний життя організм»⁵.

У світлі цих методологічних принципів марксизму-ленінізму дослідження соціальних наслідків науково-технічної революції виявляться

¹ Цей аспект науково-технічної революції останнім часом привертає щодалі більшу увагу дослідників. Див. А. А. Зворыкин. Наука, производство, труд. М., 1965; Б. Ф. Ломов. Человек и техника. М., 1966. Строительство коммунизма и духовный мир человека. М., 1966; Человек и его работа. М., 1967.

² Г. В. Плеханов. Избр. филос. произв., т. II, стор. 247—248.

³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. I, стор. 161.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. I, стор. 22.

⁵ Г. В. Плеханов. Соч., т. VII. М.—Л., 1925, стор. 231.

неповним, якщо не проаналізовано вплив науково-технічної революції на соціально-психологічний стан суспільства. 1

У марксистській літературі останніх років проблема стану суспільної свідомості і психічного стану суспільства і особи висвітлюється дедалі ширше⁶. Аналізуючи категорію «стан свідомості» стосовно суспільної свідомості, О. К. Уледов відзначає, що «стан — це цілісний прояв суспільної свідомості. Її цілісність виявляється у тому, що домінуючі ідеї і погляди, почуття і настрої, пронизуючи зміст суспільної свідомості, надають останнім певної якості»⁷.

Характеристика суспільства на різних конкретно-історичних етапах його розвитку передбачає цілісну характеристику його соціально-психологічного стану, а не тільки стану свідомості. Останній характеризується, на нашу думку, станом суспільної психології в різних її компонентах — переконання, потреби, інтереси, почуття, воля, настрої, суспільна думка, навикі і традиції, що виявляються у психології як малих, так і великих суспільних груп (класів, націй, народів), а також конкретно-історичних соціальних типів осіб; психологічним змістом діяльності (матеріально-практичної і духовної) різних соціальних груп і осіб (ціннісна орієнтація, цілепокладання, мотиви діяльності тощо); психологічним змістом, структурою і станом взаємин у різних соціальних групах, а також психологічним змістом відносин особи і суспільства, особи і колективу; станом психологічного здоров'я суспільства в цілому і окремих суспільних груп та індивідів, що його складають.

Соціальна психологія робить лише перші кроки у дослідженні соціально-психологічного стану суспільства як цілісного соціального явища. До цього часу переважно вивчалися окремі форми або елементи цього стану — свідомість, настрої, інтереси і т. д. Зрозуміло, що таке дослідження теж необхідне, проте воно дає знання лише окремих форм і не характеризує явище в цілому. Завдання науки на сучасному етапі полягає в тому, щоб досліджувати діалектику соціально-психологічного стану суспільства як цілісного соціального феномена. У статті розглядаються лише деякі аспекти цієї проблеми.

Одним з найвиразніших соціально-психологічних наслідків сучасного прогресу науки і техніки є зростання ролі психологічного чинника у функціонуванні й розвитку суспільної системи. «...Уся сфера життя людини поступово включається в рух цивілізації як її новий динамічний фактор»⁸.

Зміни, що їх викликає науково-технічна революція в людському факторі, відбиті насамперед у предметному бутті промисловості, суспільного виробництва в цілому, як фундаменті людського життя. «...Історія промисловості і предметне буття промисловості є розкритою книгою людських суттєвих сил, чуттєво явленою перед нами людською психологією, яку досі розглядали не в її зв'язку з сутністю людини... Така психологія, для якої ця книга, тобто якраз чуттєво найвідчутніша, найдоступніша частина історії, закрита, не може стати дійсно змістовною і реальною наукою»⁹.

Особливо істотно впливають на характер функціонування людсько-

⁶ Н. Д. Левитов. О психологическом состоянии человека. М., 1964; Б. Д. Парыгин. Общественное настроение. М., 1966; А. И. Горячева. О некоторых категориях социальной психологии (К вопросу о состоянии общественной психологии). — 3б. «Проблемы общественной психологии». М., 1966; А. Уледов. Структура общественного сознания. М., 1968.

⁷ А. Уледов. Структура общественного сознания, стор. 258—259.

⁸ Радован Рихта. Научно-техническая революция и развитие человека. «Вопросы философии», 1970, № 1, стор. 69.

⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стор. 594—595.

го чинника у сфері суспільного виробництва ті наслідки науково-технічної революції, які виражають зміну характеру праці у цій сфері, місця і ролі людини у виробничому процесі.

Науково-технічна революція докорінно змінює технічний зміст праці, забезпечуючи зростання енергоозброєності трудових процесів, максимальне скорочення ручних операцій, якісну зміну прийомів у процесі праці, даліше перенесення зусиль людини на засоби праці і зміну на цій основі співвідношення витрат мускульної сили і енергії розуму.

Як відзначають дослідники, при всебічному використанні досягнень сучасної науки і техніки людська праця набуває більш складних функцій, які потребують для своєї реалізації висококваліфікованих робітників, техніків, інженерів, економістів, організаторів, учених тощо.

Ця об'єктивна тенденція розвитку суспільного виробництва знаходить свій вияв, зокрема, у зростанні частки кваліфікованої праці у сфері виробництва, яке потребує спеціальної середньої і вищої освіти.

Кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою в СРСР зросла з 2401 тис. чоловік у 1941 р. до 16841 тис. чоловік у 1970 р.¹⁰

Про динаміку зростання кваліфікації спеціалістів свідчать і дані по Українській РСР¹¹ (див. таблицю).

Кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві Української РСР (в тис.)

	На 1 січня 1941 р.	На 1 груд- ня 1960 р.	На 15 лис- топада 1965 р.	На 16 лис- топада 1970 р.
Усього спеціалістів	513,1	1661,0	2333,4	3268,9
З них:				
з вищою освітою	217,7	685,9	954,3	1334,7
з середньою спеціаль- ною освітою	295,4	975,1	1379,1	1934,2

Отже, кількість спеціалістів лише з вищою освітою на Україні у 1970 році зросла в 6,5 раза порівняно з 1941 роком і у два рази порівняно з 1960 роком.

Але швидкі зміни в структурі спеціалістів відбуваються не лише за рахунок їх кількісного зростання, а й у якісному відношенні, за рахунок підвищення кваліфікації фахівців.

Особливо значні зміни в характері праці і кваліфікаційній структурі продуктивних сил відбуваються в результаті автоматизації виробництва. В умовах автоматизованого виробництва людина перестає бути елементом процесу безпосереднього виробництва продукту, вона стає поруч з процесом виробництва. Вивільняючись від ролі фізичного агента виробництва, носія рухомого початка в безпосередньому процесі виготовлення продукту, людина тим самим вивільнює себе для власне людської діяльності, для творчого вдосконалення процесу виробництва, для більш високих форм діяльності в інших сферах життя суспільства.

У науковій літературі нині обґрунтовується ідея про можливість відродження на новій основі, на базі індустріалізації і автоматизації, нових форм універсалізації людини. Формування всебічно і гармонійно розвинутої особистості впливає з об'єктивних потреб зрілого соціалістичного суспільства і загальних завдань комуністичного будівництва.

¹⁰ СССР в цифрах в 1970 году. М., 1971, стор. 180.

¹¹ УРСР в цифрах у 1970 році. К., 1971, стор. 157.

«Велику справу — будівництво комунізму, — підкреслив Л. І. Брежнев у доповіді на XXIV з'їзді КПРС, — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹². Зміни особи, що виявляються в результаті науково-технічної революції і формування комуністичних форм суспільного життя, в основних своїх рисах відповідають передбаченню К. Маркса і В. І. Леніна про всебічний і гармонійний розвиток людини в комуністичному суспільстві.

Модифікації, які відображають якісні зміни, викликані сучасною науково-технічною революцією, в соціально-психологічному стані суспільства, у характері функціонування людського чинника в системі суспільного виробництва, виявляються, проте, не лише в структурі продуктивних сил, характері і змісті праці, — вони рельєфно постають у всій сукупності суспільних відносин, що складаються у процесі виробництва.

Спеціалісти з індустріальної соціології і соціальної психології майже одноставно фіксують посилення ролі психологічного чинника в структурі суспільних відносин у сучасному індустріальному виробництві. Ця тенденція у специфічній формі виявляється в капіталістичному виробництві. Її дія, зокрема, є однією з об'єктивних передумов, що викликала до життя доктрину і практику «людських відносин», поширені в капіталістичних країнах. В умовах машинного виробництва, особливо в період науково-технічної революції, кваліфікація, культурна зрілість і відповідальність кадрів, їхнє ставлення до праці і виробництва, а також взаємини між людьми у процесі виробництва виступають одним з головних резервів підвищення продуктивності праці, а значить і джерелом нових прибутків капіталістів. Ще у 1953 р. голова Американського союзу інженерів д-р Девісон констатував: «Безперечно, ми досягли меж можливого, підвищуючи продуктивність праці лише шляхом вивчення рухів, хронометражу і подібними методами; далі продуктивність праці може бути значно підвищена лише шляхом поліпшення стосунків з робітниками... Вивчення стимулів людської діяльності і стосунків між людьми є одним з наших головних завдань»¹³. Отже, звернення до теорії і практики «людських відносин» у країнах капіталу продиктовано далеко не гуманними прагненнями, а гонитвою капіталістів за прибутками і наявністю соціальних конфліктів, що роздирають капіталістичне суспільство. Проте через панування приватновласницьких відносин, що породжують соціальну нерівність і антагонізм, в умовах капіталізму не може бути реалізована об'єктивна потреба в гуманізації суспільних відносин, яка диктується сучасним науково-технічним і соціальним прогресом. Простір для її реалізації створює лише соціалістичне суспільство і соціалістична кооперація праці.

Перемога соціалізму в нашій країні породила небачені раніше прояви масового трудового ентузіазму — стахановський рух, рух за комуністичне ставлення до праці та інші. В умовах соціалістичної дійсності виявляється багатоманітна гамма збуджувальних сил, що стимулюють трудову активність і ініціативу робітників. Прогресивна тенденція у виявленні цих збуджувальних сил полягає в тому, що в процесі руху суспільства до комуністичних форм його організації трудовий процес щораз більше виступає як форма самореалізації особи, її духовних, мо-

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 94.

¹³ Цит. за: Вопросы организации производства в США (Отчет бригады английских специалистов по вопросам организации производства о поездке в США в 1953 г.). М., 1956, стор. 36. Докладніше про це див. Ф. Кутта. Человек, труд, техника. М., 1970.

ральних, естетичних цінностей. Праця виступає як потреба, як внутрішня необхідність.

В умовах соціалістичного виробництва на його сучасному рівні виявляється не тільки нове ставлення людей до праці, але й нові, справді гуманні взаємини між людьми як у системі суспільного виробництва, так і в сфері суспільного життя загалом.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії відзначалося, що ЦК партії вживав заходів для того, щоб створити таку моральну атмосферу, яка б сприяла утвердженню в усіх ланках суспільного життя, у праці й побуті шанобливого і дбайливого ставлення до людини, чесності, вимогливості до себе й до інших, довір'я у поєднанні з суворою відповідальністю, духу справжньої товарищескості.

Проте утвердження нової психологічної гами у взаєминах між людьми не відбувається швидко й безболісно. Багатомісячне панування приватновласницьких відносин залишило по собі глибокий слід у людській психології.

Життя з усією переконливістю підтверджує правильність думки В. І. Леніна про те, що «будувати нову дисципліну праці, будувати нові форми суспільного зв'язку між людьми, будувати нові форми і прийоми залучення людей до праці, це — робота багатьох років і десятиріч»¹⁴.

Стаючи щодалі зрілішою суспільною системою, соціалістичне суспільство настійно, планомірно і послідовно утверджує комуністичні принципи у всій системі суспільних відносин. Цей аспект соціалістичної практики особливо актуалізувався у зв'язку з соціальним плануванням, яке розгортається останнім часом у виробничих, наукових, учбових колективах країни. Одним з компонентів соціального планування є всебічна гуманізація згідно з соціалістичними принципами суспільних і міжособових відносин людей.

Тенденція до гуманізації суспільного життя і зростання ролі психологічного чинника як характерна риса соціально-психологічного стану сучасного суспільства виявляється і в функціонуванні інших суспільних структур — у системі соціальних і політичних відносин, у сфері родинно-побутової. Особливо симптоматичним є зростання ролі психологічного чинника в політичному житті. У внутрішньо-політичній сфері це виявляється, зокрема, у тому факті, що всі органи державного і суспільного керівництва дедалі повніше і всебічніше враховують у всіх своїх акціях психологію різних класів, соціальних прошарків і груп¹⁵.

Науково-технічна революція спричиняється до якісних зрушень у соціально-психологічному стані суспільства. Прогрес науки і техніки в соціалістичному суспільстві створює передумови для зняття соціальних відмінностей між різними класами, соціальними прошарками і групами та гармонізації на цій основі всієї структури соціально-психологічного життя суспільства. Соціалістичне суспільство, наближаючись

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 469—470.

¹⁵ Постійно зростає вагомість психологічного чинника у зовнішньо-політичній діяльності різних соціальних інститутів. Питання про місце соціальної психології у політичному житті було предметом спеціального обговорення на симпозиумі з міжнародних відносин, який відбувся 1962 року в Копенгагені, на XIV Міжнародному конгресі з прикладної психології. У виступах учасників симпозиуму підкреслено необхідність вивчення психологічного аспекту національних і міжнародних політичних акцій і відносин, психології міжнародного співробітництва і міжнародних конфліктів тощо. Була визнана важливість психологічної підготовки політичних діячів, а в зв'язку з цим необхідність спеціального, контрольованого психологами відбору людей, які готуються стати політиками, а також доцільність використання психологів як консультантів у розв'язанні питань міжнародної політики.

Ці питання обговорювалися також на інших регіональних і міжнародних симпозиумах учених останніх років, зокрема на VII Міжнародному соціологічному конгресі, який відбувся у Варні (Болгарія) у вересні 1970 року.

до соціальної однорідності, реалізує цю якість і в сфері соціально-психологічній: стираються соціальні відмінності в ціннісних орієнтаціях, ідеалах, прагненнях, почуттях, потребах, соціальних звичках, традиціях різних суспільних груп.

Істотною характеристикою якісних змін у змісті і структурі соціально-психологічного стану суспільства в епоху науково-технічної революції є зміна співвідношення раціональної та емоціональної свідомості і підсвідомості, вольової й імпульсивної, наукової й естетичної сторін у соціально-психологічному феномені. Більшість дослідників фіксують підвищення ролі раціонального чинника в соціально-психологічній структурі і, що особливо важливо, на рівні наукового знання.

Відбувається вагомий за своїми соціальними наслідками переворот у масовій, звичайній свідомості — її підвищення до рівня наукової свідомості і витіснення на цій основі спотворених форм відображення дійсності і ставлення до неї. Це неухильно реалізується на всіх рівнях соціального функціонування людини як суб'єкта пізнання, праці, спілкування, естетичного і морального освоєння дійсності.

На основі формування наукової свідомості мас відбувається зближення ідеологічного і психологічного рівнів відображення дійсності. Формування наукової свідомості і наукового світогляду у всіх членів суспільства — це найвеличніша гуманістична мета нового суспільства і одна з безсумнівних його переваг над капіталізмом. Буржуазне суспільство використовує сьогодні великий потенціал своїх сил, у тім числі й розгалужений пропагандистський апарат, для викривлення масової свідомості усіма доступними йому засобами. Брехливість, наклеп, фальсифікація соціальних фактів і процесів — характерна риса діяльності буржуазних інститутів, орієнтованої на маси. Соціальна наука Заходу ретельно розробляє наукові рекомендації відносно найефективніших засобів формування спотвореної масової свідомості, стереотипного мислення¹⁶. Широко використовуються технічні засоби для масового поширення фальсифікованої соціальної інформації, яка відповідним чином формує суспільну думку різних соціальних прошарків і груп, їхні погляди, ціннісні орієнтації, ідеали, смаки, потреби.

Формування наукового мислення як масової свідомості в умовах соціалістичного суспільства — це гігантський стрибок у духовному прогресі людини і людства. Проте ця прогресивна тенденція не може реалізуватися в гуманістично організованому і науково керованому суспільстві без врахування емоційного аспекту в психологічному феномені. Соціалістичне суспільство через усі канали соціалізації людини: родину, школу, трудові колективи, засоби масової комунікації — реалізує програму всебічного розкриття емоційного багатства людської особи, розвиваючи насамперед сферу високих соціальних почуттів — патріотизму та інтернаціоналізму, дружби й колективізму, гуманізму і т. ін. Істотними, на нашу думку, є процеси в емоційній сфері психології людей, що пов'язані з формуванням таких соціально-значущих почуттів і настроїв, як оптимізм, упевненість, почуття людської гідності, гордості. Ці почуття, в міру того як дедалі більше гармонізуються відношення між суспільними і особистими інтересами, між особою, колективом і суспільством, глибше наповнюються суспільним змістом. Людина перестає жити за принципом: «Моя хата скраю», стає зацікавленим і активним учасником усього суспільного життя.

¹⁶ Див. про це докладніше: «Ленінізм и борьба против буржуазной идеологии и антикоммунизма на современном этапе». М., 1970; Е. Д. Модрицкая. «Ленінізм и современная идеологическая борьба». М., 1970; «Зарубежные марксисты в борьбе против буржуазной идеологии». М., 1971.

Гармонізація соціально-психологічного стану суспільства досягається і на шляху подолання суперечностей між такими компонентами соціально-психологічного стану, як певний стан свідомості і реальна поведінка, стан свідомості і реальний соціально-психологічний зміст взаємин між людьми. Гармонізація соціально-психологічних процесів істотна як для суспільства в цілому, так і для окремих індивідів. В останньому випадку вона має особливе значення для досягнення цільності і гармонії в структурі особи.

Багато західних філософів і соціологів пишуть про негативний вплив науково-технічної революції на людину та її психологію, зокрема, підкреслюють руйнівну дію наслідків прогресу науки і техніки на почуття, настрої, світосприймання людей. Відомий західнонімецький філософ К. Ясперс у книжці «Куди рухається ФРН» пише: «Куди ми йдемо? До загибелі або до неясного поки що нового стану людства і людського буття, до розвитку, який неможливо передбачити? Ми не знаємо цього. Перспектива майбутнього уявляється у вигляді картини, закритої покривалом. У наш час немає нічого тривкого. Від усього цього стає не по собі»¹⁷. Безсумнівно, оскільки прогрес науки і техніки в умовах панування приватновласницьких відносин супроводжується наростанням руйнівних сил (воєнних засобів масового знищення, технічних і фармакологічних засобів впливу на людину та її психіку, які можуть бути використані з антигуманною метою), остільки він не може не викликати почуття тривоги, неспокою, соціального песимізму, які мають масовий характер в умовах буржуазного суспільства.

Переваги соціалістичного суспільства полягають у тому, що воно радикально переборює можливі негативні наслідки науково-технічної революції, дедалі повніше виявляє гуманістичну спрямованість соціалістичного і комуністичного перетворення суспільства, тим самим створюючи міцні основи для історичного оптимізму.

Однією з найістотніших характеристик соціально-психологічного стану суспільства у вік сучасного прогресу науки і техніки, що збігається з початком руху людства до комуністичної цивілізації, є якісні зміни засобів включення суб'єкта психологічного стану — людини (на рівні соціальних груп та окремих осіб) у суспільне життя. Найрадикальніше це виявляється у тому факті, що науково-технічна революція, в умовах соціалістичних суспільних відносин та їх переростання у комуністичні, об'єктивно потребує підвищення рівня і ролі самосвідомості і самостійного контролю особи за своєю соціальною поведінкою, за спрямованістю, змістом і наслідками своєї діяльності.

Аналізуючи цю тенденцію, радянський дослідник З. І. Файнбург звертає увагу на такі моменти: з одного боку, в міру того як вирішальні чинники успішної трудової діяльності особи переміщуються із сфери переважно фізичних дій у сферу психічних станів і актів свідомості, недоступних ні прямому, ні опосередкованому зовнішньому контролю, відповідно до цього вирішального значення в трудовій діяльності в нових умовах набуває внутрішній контроль особи за своїми діями, повне і науково обґрунтоване усвідомлення особою цілей і результатів своєї діяльності, усвідомлення соціального значення цієї діяльності. Іншим аспектом цього ж процесу є зростання відповідальності особи за наслідки її трудової діяльності. Це особливо істотно тому, що сучасний прогрес науки і техніки виразно виявляє свою полярильність — як потенційно могутньої творчої сили, так і могутньої руйнівної сили. Не можна не погодитися, що «посилювана загроза науки і техніки, не відокремлена від

¹⁷ К. Ясперс. Куда движется ФРГ. М., 1969, стор. 11.

позитивного ефекту, вимагає не тільки приведення соціальних відносин, соціальної організації, але і становища особи в суспільстві, її взаємозв'язків в суспільстві, її системи самосвідомості, її цілей і цінностей, її системи світогляду у відповідність з новими науково-виробничими можливостями науки і виробництва»¹⁸.

Сучасна науково-технічна революція висуває тверді вимоги щодо залучення усіх членів суспільства в активне, свідоме творення суспільного буття, коли різні форми участі особи в життєдіяльності суспільства виступають не у формі зовнішнього примусу, а як відбиття свободи вибору, свободи, в якій реалізується гармонійна єдність суспільних і особистих інтересів, єдність свободи волі і громадянської відповідальності членів суспільства.

Досліджувана тенденція виступає також як важлива характеристика соціалістичного суспільства, що реалізує ідеал справді людської свободи. У західних країнах досягнення науки і техніки наших днів широко використовуються з метою «маніпулювання» людиною.

У літературі часто концентрується увага на концепції «приспосовування» у політиці «маніпулювання» людиною в буржуазному суспільстві. Проте ця концепція не завжди влаштовує й самих буржуазних авторів¹⁹. Пасивність та інертність людини вони хотіли б доповнити вихованням її в дусі мобілізаційної готовності до виконання мілітаристських завдань, що висуваються монополіями.

Корінні якісні зміни в соціально-психологічному стані соціалістичного суспільства у вік науково-технічної революції диктують необхідність підвищення наукового рівня управління всіма суспільними процесами (оскільки всі вони так чи інакше впливають на психологічний стан суспільства), в тому числі і сфери соціально-психологічних фактів і явищ. У зв'язку з цим набуває особливого значення розгортання дослідницької роботи в галузі психології у різних її відгалуженнях: загальній, соціальній, інженерній психології, психології праці, медичній психології і т. ін., бо науково керувати тими або іншими процесами і явищами суспільного життя можна лише на основі знання сутності і закономірностей розвитку цих процесів і явищ. Винятково актуальною стає також проблема прогнозування і програмування соціально-психологічного розвитку суспільства. Діяльність в цьому напрямі активно розгортається у сфері науки.

Дослідження проблеми, що розглядається, повинно мати системний і комплексний характер, оскільки сам об'єкт дослідження багатогранно пов'язаний зі всіма виявами суспільного життя, акумулюючи вплив усієї сукупності суспільних відносин і, в свою чергу, впливаючи на усі сфери життя суспільства.

* * *

Научно-техническая революция радикально обнаруживает свой глобальный, всеохватывающий характер. Ее влияние становится существенным не только в области экономики, социально-политических и идеологических отношений, но и в психологической жизни общества — сфере сознания, социальных чувств, привычек, интересов, потребностей, традиций. Изучение социальных последствий научно-технической революции

¹⁸ З. И. Файнбург. Перспективы научно-технической революции и развитие личности. «Вопросы философии», 1969, № 2, стор. 39.

¹⁹ На це звертають увагу німецькі філософи-марксисти — автори книжки «Концепція людини в марксистсько-ленінській філософії».

представляется неполным без анализа ее воздействия на социально-психологическое состояние общества. Исследование психологической стороны общественной жизни и ее модификаций под влиянием тех или иных социальных процессов вытекает из требований марксистско-ленинской методологии.

Воздействие научно-технической революции на социально-психологическое состояние общества осуществляется через сферу производства, совокупность общественных отношений, систему образования и воспитания. Содержание и степень воздействия научно-технической революции на общественную психологию принципиально различны в условиях социализма и капитализма. Однако и в том и в другом обществе с очевидностью прослеживается это воздействие.

Социально-психологическое состояние общества характеризуется состоянием общественной психологии в его различных компонентах — убеждения, потребности, интересы, чувства, общественное мнение и т. п., которые проявляются в психологии как малых, так и больших общественных групп (классов, наций, народов), а также конкретно-исторических социальных типов личностей; психологическим состоянием деятельности (материально-практической и духовной) различных социальных групп и личностей (ценностная ориентация, мотивы действия); психологическим содержанием взаимоотношений личности и общества, личности и коллектива; состоянием психологического здоровья общества в целом, отдельных общественных групп и индивидов, его составляющих.

В статье прослеживается тенденция структурных и качественных изменений в социально-психологическом состоянии социалистического общества в условиях научно-технической революции, которая, сливаясь с процессом движения социалистического общества к коммунизму, оказывает все углубляющееся воздействие на все стороны общественной жизни.

Деякі питання взаємозв'язку суспільної психології та права

Розглядаючи взаємозв'язок між суспільною психологією і таким своєрідним соціальним утворенням, як право, треба насамперед з'ясувати коло тих соціальних спільностей, характеризуючи які ми говоримо про суспільну психологію. На наш погляд, безпідставною або, в усякому разі, недостатньо аргументованою, є спроба обмежити сферу суспільної психології психологією особи або малих груп. Так, деякі автори вважають, що «центром, віссю соціально-психологічних явищ є мікроумови і безпосередні впливи», а «вивчення того, як відбиття, перетворення соціальних умов проходить через досвід людини, її мікросередовище, становить основу соціальної психології»¹. До мікросередовища Е. С. Кузьмін відносить родину, школу, вулицю, виробництво. За цим же автором, «і класові, і національні особливості (макроумови) можуть стати соціально-психологічним явищем, відбившись лише через мікросередовище, через особливості безпосереднього спілкування людей»². У такому визначенні предмета соціальної психології не залишається самостійного місця для суспільної психології найбільших і визначальних соціальних спільностей.

Існує й інше звужене розуміння сфери існування і дії суспільної психології, коли, наприклад, суспільна психологія визнається атрибутом лише однієї з великих соціальних спільностей, а саме — нації³.

Головною вадою таких визначень є недооцінка класового характеру суспільної психології, невизнання класів самостійними суб'єктами, носіями суспільної психології. Тимчасом психологія класів існує як свідомість індивідів, малих груп або націй, незалежно від того, яким чином і якою мірою вона відбивається у психології інших суспільних утворень. Класові соціально-психологічні чинники діють як у міжнаціональних масштабах (наприклад, спільні риси психології одного й того самого класу в різних націях), так і в масштабах, менших за націю (психологія різних класів всередині однієї нації).

К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін надавали величезного значення вивченню і врахуванню у практиці революційної боротьби і будівництва нового суспільства психології класів. Так, у «Капіталі» К. Маркс піддав найглибшому дослідженню не лише економічні відносини, а й особливості психології основних класів капіталістичного суспільства. Глибокий аналіз психології класів-антагоністів дано в праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», у статті «Буржуазія і контрреволюція» та в інших працях Маркса й Енгельса.

В. І. Ленін відзначав, що насамперед необхідно враховувати психологію саме класів у цілому, «психологію середнього, рядового представника трудящої і експлуатованої маси», порівнюючи її з об'єктивними,

¹ Е. С. Кузьмін. Основы социальной психологии. Л., 1967, стор. 13—14.

² Там же, стор. 22.

³ В. А. Фомина. Философские взгляды Г. В. Плеханова. М., 1955, стор. 211.

матеріальними умовами його суспільного життя⁴. Відносно робітничого класу він вважав за необхідне «тверезо стежити за дійсним станом свідомості і підготовленості саме всього класу (а не тільки його комуністичного авангарду), саме всієї трудящої маси (а не тільки її передових людей)»⁵. У межах обраної проблеми нас цікавитиме насамперед психологія класів як визначальних елементів соціальної структури сучасного суспільства.

Актуальність вивчення зв'язків права і суспільної психології зумовлена значним впливом останньої як на формування права, так і на його реалізацію. Г. В. Плеханов відзначав: «Не свідомістю людей викликаються до існування ті інтереси, які право захищає, отже, не нею визначається суть права, але станом суспільної свідомості (суспільної психології) в дану епоху визначається та форма, якої набере в людських головах відбиття даного інтересу»⁶. І дійсно, загальний стан суспільної психології позначається на такій формі відбиття матеріальних умов існування людей, як правосвідомість. Значний його вплив і на ті форми, яких набувають правові норми (правовий звичай, судовий прецедент, закон і підзаконні нормативні акти).

Марксистові-леніністські належить заслуга у відкритті соціально-вольового характеру права.

Маркс і Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії», характеризуючи буржуазію, писали: «...Ваше право є лише піднесена до закону воля вашого класу, воля, зміст якої визначається матеріальними умовами життя вашого класу»⁷. В. І. Ленін так само характеризував закон як вираз волі панівних класів.

Проте виражена у праві воля панівного класу не є проста сума індивідуальних воль членів цього класу. Вона концентровано відбиває умови матеріального життя панівного класу в цілому і зумовлені ними загальні класові інтереси останнього. Маркс і Енгельс відзначали, що панівні класи проводять свою власну волю у формі закону, роблячи її разом з тим незалежною від особистої сваволі кожного окремого індивіда з їх числа. Особисте панування індивідів, належних до панівного класу, має конституюватися як загальне панування. Відбувається так тому, що особиста сила кожного представника панівного класу базується на життєвих умовах, що розвиваються як загальні для багатьох індивідів і збереження яких панівні індивіди повинні забезпечити як умови, що мають силу для всіх. Вираз цієї волі, зумовлений їх загальними інтересами і закріплений у праві, є закон. Таким чином, наявність загальних класових інтересів, через реалізацію і захист яких відбувається здійснення егоїстичних інтересів і прагнень окремих представників панівного класу, «...робить,— за визначенням К. Маркса і Ф. Енгельса,— необхідним самовідречення в законі і в праві; самовідречення — в окремому, і самоутвердження їх інтересів — в загальному...»⁸.

Отже, марксист-ленінізм поклав край фетишизації і містифікації втіленої у праві волі, уявленням про право як надлюдську або позалюдську сутність. Було доведено, що класова воля пов'язана з вольовою сферою свідомості індивідів даного класу різноманітними зв'язками.

Історичний досвід свідчить про те, що, коли право із виразника волі

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 234.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 38.

⁶ Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения в пяти томах, т. II. М., 1956, стор. 260.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 424.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 307.

цілого класу перетворюється на виразника волі однієї його групи або прошарку, спостерігаються кризові явища правової системи. У сучасних умовах, коли невідворотний процес розкладу охопив економічний і державний лад капіталізму, його політику та ідеологію⁹, буржуазна держава стала комітетом по управлінню справами монополістичної буржуазії¹⁰. Це означає, що державна машина використовується насамперед в інтересах фінансової олігархії. Звуження класової бази буржуазного права, будучи виявом загальної кризи капіталізму, є однією з причин різкого загострення кризи буржуазної законності і правопорядку.

Не існує єдиного погляду на суть класової волі, вираженої в праві. Ще Руссо, виступаючи проти ототожнення загальної волі з волею усіх, тобто сумою індивідуальних волей, уважаючи, що досить відняти від окремих волей поляри протилежності, «плюси і мінуси, які один одного знищують», — як «утвориться загальна воля». Деякі радянські вчені також розглядають класову волю як середню величину, твердячи, що «воля класу реально існує як певна середня величина, в якій виражено типові інтереси кожного з усіх належних до даного класу»¹¹.

Отже, різниця між волею класу і волями індивідів цього класу не лише кількісна, а й якісна. Класова воля як елемент суспільної свідомості з усієї різноманітності зв'язків класу та його окремих індивідів з матеріальними умовами життя даного класу цілеспрямовано відбиває лише необхідні й істотні зв'язки, від яких залежить саме його існування. Тому вона виражає, як правило, не середні і не просто типові, а найістотніші інтереси класу, що характеризуються його головними ознаками: місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці, а значить, і способами одержання та розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в його розпорядженні¹², а також конкретним співвідношенням сил класів, що борються. Тому воля класу відрізняється від простої сукупності індивідуальних волей більшою цілеспрямованістю і силою. Політична влада дає можливість панівному класові здійснити свою волю загальнообов'язковою. Держава і є організацією панівного класу, яка концентрує його спільну волю, надає їй загальнообов'язкового характеру, втілює у форму обов'язкових для всіх правил — правових норм, має засоби примусу для здійснення цієї волі.

Без такої конкретної форми право взагалі існувати не може, бо за її відсутності класова воля ризикує перетворитися на щось розпливчасте, невловиме і нездійсненне. В. І. Ленін казував, що «...воля, коли вона державна, повинна бути виявлена, як закон, установленний *владою*; інакше слово «воля» пuste стрясування повітря пустим звуком»¹³.

Значною мірою на право впливають соціальні почуття, які є особливими формами відображення дійсності в суспільній свідомості. Насамперед слід відзначити специфічні правові почуття. Основоположники марксизму приділяли велику увагу почуттю права, тісно пов'язаному з почуттям справедливості: у повсякденному житті та літературі вони часто-густо виступають як синоніми. Це почуття власне не лише індивідуальній свідомості, а й різним людським спільностям. Можна вважати, що почуття справедливості притаманне ще первісній людині, яка за справедливості вважала неухильне виконання звичаїв. З відокремленням особи справедливості стала пов'язуватися з обсягом прав і обов'язків щодо суспільства та інших людей.

⁹ Див. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 22.

¹⁰ Там же, стор. 23.

¹¹ І. Е. Ф ар б е р. О сущности права. Саратов, 1959, стор. 28.

¹² Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 29, стор. 374.

¹³ В. І. Л е н і н. Твори, т. 25, стор. 69.

Це, однак, не означає, що почуття права, законності та справедливості є природженими та незмінними. Маркс, Енгельс, Ленін завжди вбачали в них «...ідеологізований, піднесений на небеса вираз існуючих економічних відносин або з їх консервативного, або з їх революційного боку»¹⁴. Ті самі економічні відносини кожного даного суспільства проявляються перш за все як інтереси¹⁵, отже, за правовими почуттями й ідеалами завжди слід бачити інтереси, які у класовому суспільстві мають класовий характер. Саме з виникненням класів встановлюється нерозривний зв'язок почуттів та понять справедливості й права. К. Маркс ще на зорі своєї творчості відзначав, що «...«почуття права і справедливості в справі захисту інтересів лісовласника» ...прямо протилежне почуттю права і справедливості в справі захисту інтересів тих, ...хто не має нічого, крім самого себе»¹⁶.

Великого значення набувають соціально-психологічні моменти у додержанні норм права. Тут на перше місце може виступати почуття страху перед покаранням. Така мотивація поведінки характерна для ставлення трудящих до чужого їм експлуаторського права. «Робітник надто добре знає,— писав Ф. Енгельс,— він надто часто зазнавав на досвіді, що закон для нього — батіг, сплетений буржуазією, і тому він вдається до закону тільки в тому випадку, коли його до цього примушують... робітники не поважають закону, а тільки підкоряються йому, коли вони не в силі змінити його»¹⁷.

Законів можна дотримуватись і через повагу до них, яка складається внаслідок внутрішньої впевненості у їх необхідності, доцільності та справедливості. Саме таке ставлення найширших мас трудящих до права, яке захищає їх найістотніші інтереси, характерне для соціалістичного суспільства. Хоча й соціалістичне право має таку, властиву кожному праву ознаку, як можливість застосування засобів державного примусу на випадок порушення його норм (правові санкції), у ході зростання нашого суспільства, соціально-економічних перетворень, завоювання марксистсько-ленінської ідеології, зростання правової та моральної свідомості дедалі більше членів соціалістичного суспільства додержується вимог норм права добровільно, а не зі страху перед покаранням.

На XXIV з'їзді КПРС було підкреслено необхідність «поліпшити правове виховання трудящих. Повага до права, до закону повинна стати особистим переконанням кожної людини»¹⁸.

Багаторазово повторюване добровільне додержування норм стає звичним: додержання норм права, як і інших соціальних норм, перетворюється на звичку.

Соціальна звичка виконувати суспільні правила поведінки, в тому числі і правові норми, відіграє велику роль у житті соціалістичного суспільства. В. І. Ленін відзначав, що у зв'язку з переростанням соціалізму в комунізм зникатиме будь-яка потреба в насильстві над людьми, бо люди звикнуть до додержання елементарних умов співжиття без насильства¹⁹. У Програмі КПРС на основі ленінських ідей та узагальнення досвіду будівництва комунізму в СРСР вказується, що «в комуністичному суспільстві складуться єдині загальнообов'язані правила

¹⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 264.

¹⁵ Див. там же, стор. 262.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 145.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 2, стор. 431—432.

¹⁸ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 92.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 414.

комуністичного співжиття, додержання яких стане внутрішньою потребою і звичкою всіх людей»²⁰.

З'ясування природи звички додержуватися норм соціалістичного співжиття, у тім числі правових норм, становить, на нашу думку, значний інтерес. Деякі автори схильні відносити її до індивідуальної психології. Н. М. Кейзеров, наприклад, вважає, що «звичка і потреба додержувати норми виступає як явище, що властиве даному індивідові, яке укорінилося в даній індивідуальній свідомості»²¹.

Зрозуміло, що соціальні звички не можуть існувати і виявлятися поза звичками індивідів. Проте вони і не зводяться до суми останніх. Саме як суспільна духовна сила вони можуть призводити до певних соціальних наслідків. Соціальна природа звички додержуватися правил соціалістичного співжиття полягає в тих величезних наслідках, до яких вона в кінцевому підсумку приводить, та в її масових, дійсно суспільних масштабах, за наявності яких вона лише й спроможна привести в рух свої потенції. Говорячи про звички — про необхідність боротьби з відсталими, консервативними звичками чи про виховання нових, В. І. Ленін завжди підкреслював, що йдеться про звички не лише індивідів, а саме мас, «сотень і сотень мільйонів»²². У Програмі КПРС також йдеться про звички всіх людей додержувати правил комуністичного співжиття.

Звичаї — це правила поведінки, які стали обов'язковими внаслідок тривалого і багаторазового добровільного виконання їх великими соціальними спільностями. Їх зміст визначається тими соціальними нормами, на основі яких вони склалися. Головне, що відрізняє звичай від інших видів соціальних норм, — це спосіб забезпечення їх реалізації. Якщо норми моралі забезпечені внутрішнім переконанням, громадською думкою та заходами громадського впливу, а норми права (за недостатності моральних засобів) — заходами державного примусу, правовими санкціями, то головним засобом реалізації звичаїв є звичка.

Різноманітність звичаїв за змістом та деякими іншими ознаками не дає підстав для відмови їм у значенні самостійного виду соціальних норм і зведення їх повністю до того виду норм, змістом яких вони заповнені²³. Не можна погодитися і з думкою, ніби звичай є чимось зовнішнім щодо звички дотримуватися його, ніби звичка не є необхідним компонентом звичаю, а лише відбиває ставлення індивіда до останнього²⁴.

Насправді ж лише єдність матеріальних і формальних ознак може бути підставою для наукової класифікації соціальних норм взагалі²⁵ і, зокрема, для виділення тієї чи іншої сукупності норм у самостійний вид. Подібно до того, як можливість застосування державного примусу при порушенні є важливою специфічною ознакою, що об'єднує велику кількість соціальних норм, які регулюють найрізноманітніші галузі суспіль-

²⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 96.

²¹ Н. М. Кейзеров. Воспитание привычки соблюдать советский закон. М., 1965, стор. 20.

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 99.

²³ І. І. Серчугов пише: «Звичаї — це не вид соціальних норм, а швидше форма їх реалізації в конкретній системі суспільних відносин. Тут йдеться про своєрідну форму реалізації норм моралі, додержання яких забезпечується не лише самим ладом суспільства, громадською думкою і свідомістю людей, але й силою звички. «Вопросы философии», 1963, № 12, стор. 52.

²⁴ Див. Н. М. Кейзеров. Воспитание привычки соблюдать советский закон, стор. 21—23.

²⁵ Див. П. Е. Недбайло. Советские социалистические правовые нормы. Львов, 1959, стор. 23.

них відносин і людської діяльності в єдиний вид правових норм, звичне виконання правил є специфічною ознакою звичаїв як самостійного виду соціальних норм, незважаючи на наявність відмін між ними, в тому числі і за змістом.

Для правильного визначення ролі правових звичаїв у соціалістичному суспільстві необхідно відзначити, що існує два способи їх формування. Перший полягає в санкціонуванні державою звичаїв, які вже склалися раніше в суспільстві. Створювані таким чином правові звичаї існують у всіх системах права. Певне місце вони посідають і в радянському праві.

Другий спосіб формування правових звичаїв властивий, головним чином, соціалістичному суспільству. Він відмінний від державного санкціонування звичаїв і трансформації їх тим самим у правові норми.

Дотримання тут правових норм, установлених або санкціонованих державою, в силу свідомого і добровільного їх виконання протягом тривалого часу, перетворюється для переважної більшості народу у звичку, а самі такі правові норми перетворюються в звичаї. Суспільство ніби санкціонує їх. Зберігаючи на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства усі істотні ознаки правових норм, такі правила поведінки, безперечно, містять у собі й істотні ознаки звичаїв і тому вони — правові звичаї.

Діалектика взаємозв'язку права і звичаю зі збереженням їх специфічних ознак була відкрита К. Марксом. Він писав, що «...звичаєве право... не перестало бути звичаєм через те, що сконституювалось як закон,— воно перестало бути *тільки* звичаєм». Таким чином, у правовому звичаї особливості звичаю доповнюються особливостями правової норми. Разом з тим, відзначав Маркс, «для того, хто керується правом, право стає його власним звичаєм»²⁶. У цьому разі добровільно виконувана правова норма стає звичаєм, не перестаючи бути нормою права.

У вищій фазі комунізму, коли визріють усі умови для відмирання права, ті з його норм, які збережуть своє значення регуляторів суспільних відносин, правил людської поведінки, втративши юридичну оболонку, залишаться соціальними нормами у вигляді звичаїв.

Таким чином, правові звичаї в соціалістичному суспільстві не тільки не втрачають свого значення, а становлять необхідний ступінь у процесі формування єдиних норм комуністичного співжиття.

Отже, співвідношення права та суспільної свідомості, зокрема суспільної психології, характеризується складними зв'язками. На ранніх ступенях розвитку людського суспільства, у докласовому суспільстві, поведінка людей регулювалася нормами, які повністю уклалися в суспільній свідомості, і нею ж забезпечувалась їх реалізація. Тут безпосередньо виявлялася регулювальна функція суспільної свідомості щодо людської поведінки. Проте з поділом суспільства на класи регулювання суспільних відносин тільки за допомогою норм, не забезпечених ніякою силою, крім сили власного авторитету, стало неможливим. Тоді з суспільної свідомості виділилася особлива різновидність норм, які панівний клас за допомогою держави перетворив на загальнообов'язкові і надав їм засобів державного примусу,— правові норми. У розвинутому соціалістичному суспільстві правові норми, виконання яких перетворюється у звичку, не втрачаючи на цьому етапі розвитку суспільства своїх особливостей, знову, але на вищому рівні, безпосередньо змикаються з суспільною психологією.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 120.

* * *

На основе марксистско-ленинского учения о праве как возведенной в закон воле господствующего класса (в социалистической обществе — всего народа) рассматривается вопрос о связи права и общественной психологии. Речь идет о коллективной воле класса и народа в целом как единой социальной общности, о воле, абстрагирующейся от индивидуальных волей и не сводящейся к сумме последних. Именно коллективная классовая воля при помощи государства «возводится в закон», т. е. объективируется в виде правовых норм. Рассматривается также взаимосвязь права и социальных чувств, в том числе специфического чувства права и справедливости, носящего в классовом обществе классовый характер, а также более общих чувств (таких, например, как жестокость и милосердие), через которые раскрываются черты психологического и нравственного облика реакционных и прогрессивных сил. Возрастание роли привычки к соблюдению социальных, и в частности правовых, норм, ее массовый, общенародный характер в условиях социализма трактуется как одна из важных социально-психологических предпосылок формирования системы единых норм коммунистического общества.

Науково-технічний прогрес і суспільні відносини

Сучасний науково-технічний прогрес, що розгортається у всіх промислово-розвинутих країнах, зачіпає буквально кожну сферу суспільного життя людей, докорінно змінює характер продуктивних сил. Ця зміна, що має своєю об'єктивною передумовою найширше застосування принципово нових технічних засобів праці — автоматичної системи самокерованих машин, революціонує соціальну структуру суспільства та його інститути, спосіб мислення і структуру науки, самосвідомість та світогляд людей. Загалом такий процес революційної зміни історично усталених продуктивних сил так чи інакше змінює спосіб людської життєдіяльності, а, отже, й соціальний статус виробників у системі людина — виробництво — природа, завдяки чому формуються принципово нові суспільні відносини та нова людина.

Нинішня науково-технічна революція є наслідком розвитку всієї історії виробництва, яке є матеріальною основою людського існування. Вона, так би мовити, резюмує усі творчі здобутки людства у сфері матеріального та духовного виробництва і цілком закономірно завершує собою створення матеріальних передумов суспільства, характерною ознакою якого є відсутність приватної власності та експлуатації людини людиною.

Впровадження автоматизації є тією історично неминучою передумовою, завдяки якій людство вперше дістає реальну можливість вийти з «царства необхідності» у «царство свободи». Не чуваний досі прогрес науки й техніки дає змогу створити таку технологію виробництва, яка сприятиме розширенню творчої діяльності людей.

Але потрібно зазначити, що ті величезні зрушення, які відбуваються тепер у науці й техніці, не є остаточно вирішальними для переходу людства до його справжньої історії. Їх революційний вплив на розвиток суспільних відносин залежить не стільки від самого прогресу науки і техніки, скільки від тієї соціальної системи, в якій вони відбуваються. Саме тому автоматизація виробництва за соціалізму принципово відрізняється від такого ж процесу в капіталістичній системі. Ця відмінність зумовлюється насамперед відсутністю приватної власності на засоби виробництва у світовій системі соціалізму. А це, зрештою, означає, що за таких обставин історична еволюція відбувається без соціальних революцій, тоді як за капіталізму автоматизація виробництва має своїм неодмінним наслідком соціально-класові революційні зрушення.

Проте представники буржуазної соціології та філософії, спираючись на зовнішню подібність процесів автоматизації виробництва в різних соціальних системах, намагаються довести, ніби наслідки науково-технічного прогресу не залежать від того, яка з цих систем панує, а є скоріше однаковими як за умов соціалізму, так і капіталізму. Водночас у їхніх поглядах можна вирізнити дві досить чітко окреслені протилежні оцінки впливу прогресивного розвитку науки і техніки на соціальні відносини. З одного боку, поширена думка, що прогрес в науці й техніці є таким позитивним явищем, яке кінець кінцем усуне всі вад

класово-антагоністичного суспільства й цілком мирним шляхом приведе до встановлення ідеального суспільства буржуазного типу, але без тих негативних рис, що притаманні йому тепер. З другого боку, наголошується на тому, що внаслідок здобутків людства у сфері науки і техніки суспільство щораз більше втрачає свою незалежність, підпадаючи під владу анонімних сил, уособлених в науці і техніці, які поневолюють, відчують людей і спричинюють їх моральне виродження.

Протилежність «оптимістичної» і «песимістичної» оцінок прогресу науки і техніки та їх дії на розвиток суспільних відносин ґрунтується на абсолютизації ролі науки і техніки та нехтуванні соціально-класовими відмінностями між капіталістичною і соціалістичною системами. Саме ця абсолютизація безвідносно до соціальних умов є головною причиною того, що прихильники «оптимістичного» погляду на розвиток суспільства вважають, ніби автоматизація виробничих процесів сама по собі розв'яже суперечності суспільства, заснованого на приватній власності.

Цілком правильно твердячи, що в основі розвитку суспільства на шляху прогресу лежить розвиток продуктивних сил як технічних засобів праці, буржуазні вчені разом з тим не зважають на соціальні відмінності між капіталізмом і соціалізмом, зокрема на зворотний вплив характеру соціальних структур на спосіб розвитку і застосування техніки, і саме таким чином намагаються ототожнити капіталізм та соціалізм. Таке нехтування відмінностями між протилежними соціальними системами, на наш погляд, випливає із суб'єктивного прагнення буржуазних ідеологів видати бажане за дійсне, а також з їх розуміння соціального, яке нібито тільки відображає технічний рівень виробництва. Загалом усі такі міркування породжені концепцією технологічного детермінізму. Так, американський соціолог Л. Уайт у книжці «Наука культури» зазначає, що «соціальні системи по суті справи — явища другого порядку й залежать від технічних систем»¹, що «техніка — незалежна величина, соціальна система — величина залежна»². Отже, «...соціальні системи визначаються системами технічними»³. Цю саму думку Л. Уайт провадить і в інших своїх працях й, зокрема, у статті «Еволюція культури». Він вважає, що вся культура людства є своєрідним способом осягнення світу людиною і визначається насамперед технічним рівнем продуктивних сил. Сама ж соціальна структура певного суспільства лише відображає цей технічний рівень і не здатна впливати на розвиток техніки.

Концепції технологічного детермінізму є по суті не чим іншим, як вульгарним матеріалізмом, застосованим до пояснення розвитку соціальних явищ, їх впливу на матеріально-технічні умови виробництва та активність людської свідомості. Такий підхід, як зазначав ще Ф. Енгельс, є цілком метафізичним, бо заздалегідь заперечує взаємозв'язок і зумовленість причини та її наслідку.

Загалом міркування сучасних буржуазних учених з приводу історичного розвитку виробництва об'єктивно тою чи тою мірою слугують апологетиці капіталістичної системи. Наприклад, французький економіст і соціолог (ідеолог так званого неокапіталізму) Жан Фурастьє відверто твердить, що економічний, соціальний та політичний лад капіталістичних країн здатний втілити усі віковічні ідеали людства, що в суспільстві майбутнього провідну роль відіграватимуть сфери споживання та духовного виробництва. На його думку, такого рівня соціальна система досягає лише внаслідок поступового розвитку економіки без доко-

¹ L. White. The Science of Culture. New York, 1969, p. 365.

² Там же.

³ Там же.

рінних революційних змін у класовій соціально-політичній структурі суспільства, заснованого на приватній власності⁴.

Підсумовуючи сказане про «оптимістичні» філософсько-соціологічні концепції, можна з певністю твердити, що головне вістря своїх висновків їх автори спрямовують проти марксистської теорії соціалістичної революції. Усі вони, так чи інакше, намагаються довести можливість автоматичного розв'язання суспільних суперечностей, покладаючи нічим не виправдані сподівання на техніку, автоматизацію виробництва, і цим самим прагнуть заперечити необхідність соціальних змін у характері і способі існування приватновласницького суспільства, спростувати науково обгрунтоване марксизмом вчення про соціалістичні революції.

Звичайно, матеріалістичне розуміння історії провідного значення в історичному поступі надає продуктивним силам — цьому найвищому критерію суспільного прогресу⁵. Проте марксизм-ленінізм завжди наголошує на специфіці соціальних умов, за яких ці продуктивні сили, зокрема техніка, застосовуються, на корінних відмінностях суспільних цілей за капіталізму та соціалізму. Ця специфіка визначається насамперед характером суспільних відносин стосовно форм власності. До того ж суспільні відносини мають активно-дійовий вплив не тільки на розвиток техніки, але й на спосіб її застосування.

На противагу «оптимістичним» поглядам, представники яких сподіваються щодо соціального розвитку на прогрес техніки, такі буржуазні філософські течії, як екзистенціалізм, персоналізм, неотомізм тощо, надають технічним засобам тільки негативного значення, вбачаючи у них лише поневолюючу силу, що відчужує людей, незалежно від того, в якому суспільстві вона застосовується. Внаслідок цього підносяться на рівень загальнолюдського зла антагонізми капіталістичної системи. Вади буржуазного суспільства безпідставно екстраполюються на безкласове суспільство. Мовляв, раз техніка одна, то й її дії мають бути однаковими незалежно від характеру суспільного виробництва. Так, Г. Фрідман вважає, що «автоматизація обмежує, придушє й калічить розвиток особи, все рівно, чи впроваджена вона на підприємствах Мілана, Сент-Етьєна, Чікаго чи Свердловська»⁶.

Ці слова яскраво ілюструють нерозуміння буржуазними вченими відмінності перебігу процесу автоматизації у двох різних системах суспільного виробництва — за капіталізмом і соціалізмом. По-перше, з поля зору Фрідмана випадає те, що за соціалізму автоматизація відбувається планово, у масштабі всього народного господарства, тоді як капіталізм на сучасному етапі автоматизує лише окремі галузі виробництва та й то тільки під тиском конкуренції. По-друге, неадекватність підходу до впровадження автоматизованих систем впливає із суспільних відносин, цілей та ідеалів того чи іншого суспільства.

Як відомо, науково-технічний рівень розвитку країн капіталу дає реальну можливість для повсюдного впровадження автоматизації у виробництво. Але природа капіталу (його суспільні відносини і цілі) така, що процес автоматизації обмежується рамками прибутку. Автоматизуються лише ті галузі, які внаслідок цього можуть дати ще більший зиск, витримати натиск конкуренції, а не ті, які б полегшили працю виробника. Останнє взагалі не цікавить приватновласницьке суспільство. Адже метою капіталізму є прибуток, гроші, а отже відтворення людей не як людей, а тільки як робочої сили.

⁴ Ж. Фурастье. Технический прогресс и капитализм с 1700 по 2100 год. 36.: Какое будущее ожидает человечество. Прага, 1964.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 213.

⁶ Цитується за кн.: Ф. Кутта. Человек, труд, техника. М., 1970, стор. 33.

Тому виробничі відносини за капіталізму зрештою регулюються в основному заробітною платою, яка в кінцевому підсумку виступає еквівалентом тих суспільних благ, які потрібні людині, щоб відтворити себе тільки як робочу силу. Ідеальним виробником для капіталу є така людина, що своєю соціальною байдужістю не відрізняється від машини.

За соціалізму головною метою виробництва є сама людина, всебічний і гармонійний розвиток її творчих сил і здібностей, а автоматизація виступає лише як засіб досягнення цієї суспільної мети. Ось чому, на противагу капіталізові, суспільні відносини тут регулюються не тільки матеріальними, але й певними інтелектуальними та моральними чинниками.

Нехтування соціально-класовими відмінностями, абсолютизація ролі техніки неодмінно призводить до заперечення марксистського розуміння суспільного прогресу.

К. Маркс, немовби передбачаючи можливу абсолютизацію техніки, писав, що у суспільному злі винні не машини, а їх капіталістичне застосування. Там, де машина використовується заради одержання додаткової вартості на основі експлуатації людини людиною, де суспільною метою є нагромадження грошового багатства, там машина справді служить для визиску й гноблення трудящих мас, наслідком чого і є відчуження. Капіталістичний суспільний устрій закабальє робітника і змушує його ставитися до процесу праці як до чужого і не бажаного йому.

Проте «з тієї обставини,— підкреслює К. Маркс,— що система машин становить найадекватнішу форму споживної вартості основного капіталу, зовсім не впливає, що підпорядкування капіталістичному суспільному відношенню є для застосування системи машин найбільш адекватним і найліпшим суспільним виробничим відношенням»⁷. Безперечно, що за капіталізму процес створення культури відбувається способом уречевлення людських творчих сил та здібностей і виступає тільки як процес відчуження праці з боку робітника, або як привласнення живої праці капіталом. «Але, очевидно, цей процес спотворення є лише історична необхідність, необхідність лише для розвитку продуктивних сил... але аж ніяк не абсолютна необхідність для виробництва, а, навпаки, минуша необхідність, і наслідком і метою (іманентною метою) цього процесу є усунення самої цієї основи, так само як і цієї форми процесу»⁸. Отже, суспільні суперечності і антагонізми породжуються не машинним, а певним (буржуазним) способом їх застосування. Саме тому «машини не перестануть бути агентами суспільного виробництва, коли, наприклад, стануть власністю асоційованих робітників»⁹.

Як відомо, «Капітал» К. Маркса є логічним обґрунтуванням неминучості соціалістичних революцій, які об'єктивно впливають із самої природи капіталу та найманої праці. Саме тут К. Маркс науково доводить, що техніка сама по собі (безвідносно до соціальної системи) не здатна ані поневолити людину, ані визволити її з-під гніту капіталістичної експлуатації, що автоматизація виробництва не лише не розв'язує суперечності між суспільним характером виробництва та приватним способом привласнення, а, навпаки, загострює їх і тим самим спонукає людей до революційного повалення капіталізму, як такої системи, що не спроможна більше розвивати продуктивні сили суспільства.

К. Маркс показує ті об'єктивні умови, за яких можливе існування капіталістичного виробництва. Головною такою умовою є прибуток; вона полягає в тому, що певна сума затраченого капіталу самозростає, при-

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 207.

⁸ Там же, стор. 347.

⁹ Там же, стор. 348.

носить додаткову вартість. Тим-то «продуктом капіталу є *прибуток*»¹⁰. Відношення додаткової вартості до вартості усього капіталу є нормою прибутку. Скажімо, якщо кожні 100 грошових одиниць капіталу дають прибуток у 20 одиниць, то норма прибутку дорівнює $\frac{1}{5}$, або 20%, від вкладеного у виробництво капіталу.

Якщо мати на увазі, що додаткова вартість і собі є відношенням додаткової праці до необхідної, то звідси зрозуміло, що норма прибутку залежить від відношення тієї частки капіталу, яка обмінюється на живу працю як заробітна плата робітника, до частки капіталу, що існує вже як уречевлена праця (знаряддя праці, сировина тощо).

Звідси випливає, що «чим меншою стає частина, обмінювана на живу працю, тим меншою стає норма прибутку»¹¹. Капіталістичне виробництво завжди існує як експлуатація живої праці, що і є тим єдиним джерелом, яке постачає додаткову вартість. Але з розвитком технічних засобів праці і, зокрема, з впровадженням автоматизованих ліній кількість живої праці невпинно зменшується, і додаткова вартість створюється внаслідок підвищення продуктивності праці, внаслідок нещадної експлуатації робітника. Це означає, що водночас із розвитком автоматизації відбувається процес зменшення кількості живої праці, а отже й норми прибутку. Коли ж впровадження автоматизації досягає найвищого рівня, тобто коли процес продукування відбувається без застосування живої праці (а це об'єктивна історична тенденція), то, зрозуміло, що й норма прибутку наближатиметься до нуля. Отже, повна автоматизація виробництва у масштабі всього суспільства, виштовхуючи робочу силу із сфери безпосереднього виробництва, настільки зменшує норму прибутку, що капіталістові вже немає рації вкладати гроші у ту чи іншу галузь промисловості. Адже тут капітал тільки відтворює зберігає себе, але не дає додаткової вартості. Ця тенденція зменшення норми прибутку до нуля, пише К. Маркс, засвідчує, «що вже наявна матеріальна, вже вироблена продуктивна сила, що існує у формі основного капіталу, як і міць науки, як і населення тощо — одне слово, усі умови багатства, найвизначніші умови для відтворення багатства, тобто для багатого розвитку соціального індивіда — інакше кажучи, викликаний самим капіталом у його історичному поступі розвиток продуктивних сил, досягнувши певного пункту, знімає самозростання капіталу замість того, щоб його покладати»¹².

Це означає, що, коли досягнуто певного розвитку продуктивних сил суспільства, капіталізм більше не заінтересований в їх подальшому прогресі на основі повної автоматизації (хоча й змушений автоматизувати кожен галузь до крайнього виразу під тиском конкуренції), а, навпаки, прагне до припинення цього процесу. Це відбувається тому, що «машинна створює вартість... лише остільки, оскільки вона є засіб збільшення додаткової праці і тільки сама додаткова праця (отже, загалом — праця) є як мірило, так і субстанція додаткової вартості, створюваної за допомогою машини»¹³.

Саме тому природа виробництва, заснованого на приватній власності така, що його не можна цілком автоматизувати, якщо не позбавити його власної основи (приватної власності), тоді як суспільство відчуває доконечну потребу в ній. Отже, «капіталістичні відносини стають перешкодою для розвитку продуктивних сил праці»¹⁴. Не дивно, що ця

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 259.

¹¹ Там же, стор. 260.

¹² Там же, стор. 262—263.

¹³ Там же, стор. 282.

¹⁴ Там же, стор. 263.

чимраз більша невідповідність між продуктивним розвитком суспільства і його виробничими відносинами дістає свій адекватний вираз у різких суперечностях, кризах, судорогах. Насильне знищення капіталу, не через зовнішні відносини, а як умова його самозбереження, «є та найразючіша форма, в якій йому дається порада зійти і поступитися місцем вищому станові суспільного виробництва»¹⁵. Звичайно, капітал прагне якомога зберегти себе і насамперед, створивши нові потреби (навіть цілком безглузді), нові галузі промисловості (адже кожна нова галузь виробництва не може спочатку обійтись без застосування живої праці). Це самозбереження відбувається ще й за допомогою часткового знищення суспільного багатства у кризах, війнах тощо. Таке часткове знищення суспільного багатства внаслідок припинення всякої праці, зазначає К. Маркс, силоміць повертає продуктивні сили суспільства до того рівня, на якому капітал ще здатний повністю застосовувати їх, не вчинюючи самогубства. «Але ці катастрофи, що регулярно відбуваються, призводять до їх повторення у більшому масштабі, а в кінцевому підсумку — до насильного повалення капіталу»¹⁶.

Отже, сучасна науково-технічна революція, що відбувається у капіталістичних країнах, — це переддень глибоких соціальних потрясінь і революційних звершень, завдяки яким «остання рабська форма, якої набирає людська діяльність, — з одного боку, форма найманої праці, а з другого — форма капіталу, тим самим стягується, і саме це стягнення є наслідком способу виробництва, відповідного капіталові»¹⁷.

На відміну від капіталістичної системи суспільного виробництва, за соціалізму процес автоматизації не спричиняє соціальних революцій, бо тут вже усунута приватна власність — ця головна причина класового антагонізму.

Тільки соціалізм як перший ступінь безкласового суспільства спроможний використати усі творчі здобутки людства у сфері науки і техніки на благо всіх своїх членів і кладе початок остаточному усуненню приватної власності. За умов сучасного науково-технічного прогресу це означає насамперед скасування стихійно-примусового класового характеру поділу праці. Воно можливе на такому ступені розвитку суспільного виробництва, коли праця кожного виробника стає абстрактною, механічною, машиноподібною, тобто тоді, коли вона існує як витрата робочого часу взагалі, коли форма її не відрізняється від рухів машин. За таких обставин є всі підстави замінити живу працю дією систем самокерованих машин, виробничих автоматів. К. Маркс зазначає, що саме поділ праці «все більше й більше перетворює виконувані робітниками операції в механічні операції, так що на певному етапі їх місце може зайняти механізм»¹⁸. Отже, історична тенденція розвитку продуктивних сил, що становить опречення буття людських творчих сил та здібностей, полягає в запереченні соціально-вимушеного поділу праці і утвердженні суспільного виробництва як взаємодії систем машин, тобто підкорених людиною сил природи.

Скасування соціально-вимушеного поділу праці на фізичну і розумову та ліквідація приватної власності і собі означає, що безпосередньо жива праця перестає бути мірилом суспільного багатства. З цього моменту змінюється і відношення у системі людина — виробництво — природа. Тепер уже не людина слугує виробництву, а, навпаки, виробництво — людині. Людина — мета, виробництво — засіб реалізації та форму-

¹⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 263.

¹⁶ Там же, стор. 264.

¹⁷ Там же, стор. 263.

¹⁸ Там же, стор. 212.

вання цієї мети. Завдяки цьому вперше в історії людина втілює свій одвічний ідеал в життя. А це і собі означає, що «відбувається вільний розвиток індивідуальностей, і тому спостерігається не скорочення необхідного робочого часу заради покладання додаткової праці, а взагалі зведення необхідної праці суспільства до мінімуму, чому в цих умовах відповідає художній, науковий тощо розвиток індивідів...»¹⁹.

Отже, позитивне «спростування приватної власності означає повну емансипацію всіх людських чуттів та якостей»²⁰. Адже як людські сутнісні сили, так і предмети зовнішнього світу перебувають не у відношенні утилітарної корисності (як це переважно було за часів капіталізму), а у вільному стані. Люди відносяться до речей та до інших людей не як приватні власники, які вважають річ своєю лише тоді, коли вона належить їм, а як до самих себе, бо кожний предмет є втілена їхня суспільна сутність, за ним вбачають людей, які створили його.

Відтоді, як соціальна система остаточно усуває приватну власність і класовий антагонізм, трудящий дістає реальну можливість стати поряд з технологічним процесом як його «контролер та регулятор». Тепер, коли суспільні відносини не опосередковуються товарно-грошовою оболонкою, а стають «прозорими і розумними», виробництво набуває наукового характеру і люди спрямовують свої зусилля на розвиток своїх творчих здібностей переважно поза сферою безпосередньо матеріального відтворення речей — у науково-технічній, художній та інших видах діяльності, які покликає розвинути їхнє мислення, почуття, моральність тощо. Більше того, завдяки автоматизації матеріального виробництва досягається ліквідація поділу праці на фізичну і розумову. Кожна сфера життєдіяльності людей становитиме єдність практичного і теоретичного відношення до світу. Водночас міра автоматизації процесів суспільного виробництва є реальним показником того, наскільки наука і загалом усі різновиди духовної діяльності стають безпосередньо продуктивною силою. Стосовно матеріального виробництва це означає, що наука існує як одна із його сфер, як експериментуюче виробництво. Що ж до людини, то така продуктивна сила, як наука, мистецтво, є свідомим чинником формування творчих сил та здібностей.

Отже, однією із найважливіших передумов комуністичного способу виробництва є насамперед усунення приватної власності та створення автоматизованого виробництва. А це і собі дасть змогу суспільному виробництву функціонувати без безпосередньої участі в ньому людини, що їй сприятиме свідомому, науковому формуванню гармонійно розвинених особистостей. Безпосередньою метою такого суспільного виробництва виступатимуть насамперед самі суспільні відносини, або, інакше кажучи, життя відтворюватиметься адекватно до себе — у формі самого життя, причому зникне роздвоєність на буття ідеалу та наявне, на існуюче, й належне²¹.

Засобом такого виробництва будуть уже не тільки матеріальні, а й суто духовні чинники — наука, мистецтво, мораль, філософія, що формують мислення, світогляд людей, їхні почуття. Засвоєння індивідом цих форм суспільної свідомості, наявним буттям яких є знання, допомагає йому зрозуміти смисл свого буття. Водночас воно означатиме й практичне формування його особистості, адже світогляд людей є не чим іншим, як усвідомленням буття суспільства.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 214.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стор. 522.

²¹ Досі відтворення суспільних відносин, людської сутності, крім того, що воно було стихійним, відбувалося ще й в неадекватній до себе формі — у формі товарно-грошового виробництва, яке їх опосередковувало.

Люди, вся сукупність їхніх взаємин стають загальним предметом відтворення, засобом якого є вони самі, а тому людські відносини водночас виступатимуть загальною метою життєдіяльності як суспільства, так і особи. Розбіжність особистого і суспільного інтересу зникає.

Поєднання теоретичного і практичного відношень людини до дійсності відбувається так, що наука, мистецтво і філософія стають безпосередньо продуктивними силами, які здійснюють процес відтворення людей. І якщо природничі науки вже сьогодні набувають такого характеру у матеріальному виробництві речей, то гуманітарні науки виконуватимуть цю роль щодо свідомого формування і відтворення людей, їх взаємовідносин. Як передбачав К. Маркс, неодмінно настане час, коли суспільні відносини існуватимуть тільки як людські (без їх товарно-грошової оболонки, без їх класового антагонізму), тобто в адекватній до себе формі, коли кожна особистість існує як самоціль суспільного розвитку, а всі різновиди діяльності людей є «виявом... дійсного індивідуального життя»²².

Отже, сучасна науково-технічна революція, що відбувається в добу переходу від капіталізму до соціалізму, має своїм головним соціальним наслідком насамперед ліквідацію революційним шляхом приватної власності і експлуатації людини людиною. На цій основі, завдяки автоматизації виробництва, люди дістають реальну можливість, полишивши сферу стандартизованої діяльності, виявити свою творчу сутність у процесі формування принципово нових суспільних відносин, знань і речей. Внаслідок вільного творчого відношення до дійсності людина утверджує себе не тільки у мисленні, але й у предметному світі суто людським способом, тобто як суспільну особистість, і тим самим реалізує свої творчі сили та здібності, що є результатом, надбанням усієї попередньої матеріальної та духовної культури людства.

* * *

Научно-технический прогресс является объективной закономерностью развития современного общественного производства. Характер, масштабы и направленность этого процесса зависят не только от уровня развития техники и науки, но в первую очередь и от той социальной системы, в которой он совершается. В связи с этим в статье подчеркивается, что современная научно-техническая революция коренным образом влияет не только на изменение технологии производства, но и на весь комплекс общественных отношений (отношение человека к человеку и отношение общественного производства к природе). Однако достижения научно-технической революции, их воплощение в практику общественного производства с целью высвобождения человека из сферы непосредственных технологических процессов возможны лишь при условии перестройки социального базиса производства на коммунистических началах. Создавая материально-технический базис коммунистического производства на основе новейших достижений науки и техники, социалистическое общество способствует невиданному до сих пор всестороннему развитию производительных сил.

В условиях социализма научно-технические достижения создают реальные предпосылки для ускорения социального прогресса, для превращения трудовой деятельности человека в научно-техническое и художественное творчество. В связи с этим в статье подвергаются критике те взгляды современных буржуазных философов и социологов, которые абсолютизируют научно-технические достижения и вместе с тем пытаются игнорировать различные общественные отношения между капитализмом и социализмом.

²² К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стор. 593.

Зміна форм праці в процесі розвитку соціалістичного виробництва

XXIV з'їзд КПРС, приділяючи велику увагу розвитку науки, відзначив необхідність наукового дослідження проблеми взаємозв'язку науково-технічної революції із соціальним прогресом, установлення об'єктивних закономірностей розвитку науки і техніки як основи для пошуку шляхів удосконалення наукового керування комуністичним будівництвом. «Перед нами, товариші,— казав Л. І. Брежнев у Звітній доповіді з'їздові,— завдання історичної ваги: органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства»¹.

У світлі цього завдання особливого значення набуває вивчення проблеми впливу науково-технічної революції на зміст та форми суспільної організації праці. У статті зроблено спробу простежити лише деякі тенденції змін у суспільній організації праці в умовах науково-технічної революції.

Марксизм показав, що люди не можуть виробляти матеріальні блага, не об'єднуючись певним чином для спільної діяльності. «Щоб виробляти,— писав К. Маркс,— люди вступають у певні зв'язки і відносини»².

Але ці зв'язки, зокрема трудові, досить багатоманітні, бо на кожному етапі розвитку суспільства виробництво здійснюється за допомогою різних засобів праці людьми, які відрізняються один від одного за кваліфікацією, виробничим досвідом, знаннями і які різним чином об'єднуються один з одним залежно від наявних форм власності.

Зміст та форми праці впливають з природи виробництва і залежать передусім од ступеню розвитку продуктивних сил.

Характер і рівень продуктивних сил, перш за все засобів праці, диктують необхідність певних відносин між людьми в технологічному процесі виробництва. «Праця,— пише Маркс,— організується і розподіляється різним чином, в залежності від того, які знаряддя вона має...», «засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця»³.

Важливе значення для дослідження впливу науково-технічної революції на форми праці має підхід до виробничих відносин, по-перше, як до відносин, що безпосередньо визначаються технікою, технологією і організацією виробництва (виробничо-технічні відносини), по-друге, як до відносин, які зумовлені формою власності на засоби виробництва (соціально-економічні або виробничі відносини).

Врахування дії суспільних відносин у сфері праці дозволяє з'ясувати класовий зміст таких форм діяльності в буржуазному і соціалістичному суспільстві. Зміни у виробничо-технічних відносинах під впливом науково-технічної революції створюють єдині матеріальні передумови

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 65.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 425.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 177.

для змін у відносинах між людьми у трудовому процесі. Але різні соціально-економічні відносини по-різному реалізують ці передумови. Якісно новий рівень розвитку продуктивних сил і, насамперед, перетворення науки у продуктивну силу суспільства приводять до корінних змін характеру і змісту самого процесу праці, а зміна змісту праці, в свою чергу, веде до зміни структури і змісту суспільної організації праці.

Праця, за Марксом, завжди виступає одночасним процесом розумових і фізичних зусиль. «Як у самій природі голова і руки належать одному і тому самому організмові, так і в процесі праці з'єднуються розумова і фізична праця»⁴. Проте пропорції цих елементів у структурі праці не залишаються незмінними в ході історичного розвитку. Науково-технічна революція істотно впливає на співвідношення розумових та фізичних зусиль у процесі праці. «Автоматизація починається з опредмечування розумових функцій людини у технологічному процесі,— пише Г. М. Волков.— Тільки це визначає принципову різницю автоматизації від механізації: техніка вперше перетворюється з органу фізичної праці в орган розумової діяльності, із знаряддя рук людини у знаряддя її мозку»⁵. Комплексна механізація і автоматизація роблять фізичну працю не тільки відносно легкою за фізичним навантаженням, а й міняють співвідношення цих двох основних елементів праці, зміщуючи центр ваги на розумову діяльність. Основними функціями праці стають активне спостереження за технологічним процесом, проведення розрахунків, контроль, регулювання приладів тощо.

Розумові функції праці вимагають від робітника досконалого знання технологічного процесу. Ефективність його діяльності дедалі більше визначається не фізичними можливостями, а передусім здатністю управляти машинами та комплексами машин. А для цього необхідно володіти певним комплексом науково-технічних знань.

Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС говорив: «Сучасне виробництво ставить швидко зростаючі вимоги не до самих лише машин, техніки, але й насамперед до самих працівників, до тих; хто ці машини створює і цією технікою управляє. Спеціальні знання, висока професійна підготовка, загальна культура людини перетворюються в обов'язкову умову успішної праці дедалі ширших верств працівників»⁶. Варте уваги щодо цього визнання фрезерувальника Кіровського заводу (Ленінград) І. Д. Леонова: «Раніше можна було встигати, покладаючись на фізичну силу та спритність. Засноване на досконалій техніці радянське виробництво чим далі, тим сильніше вимагає умінь розбиратися в складних верстатах, приладах, автоматичних пристроях, удосконалених інструментах. Кажучи коротко, голова тепер більше зайнята, ніж руки»⁷. Науково-технічні знання стають необхідною умовою ефективної діяльності робітника фізичної праці. А це означає, що в процесі науково-технічної революції праця безпосередніх виробників матеріальних благ дедалі більше наповнюється інтелектуальним, творчим змістом. Ця нова тенденція у розвитку змісту праці підтверджується даними соціологічних досліджень. Проведені Українським НДІ металургії дослідження робітничого дня сталевара, який працює на модернізованому радянському устаткуванні, показують, що сталевар 70—75% свого робочого часу витрачає на функції, пов'язані з розумо-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 478.

⁵ Г. Н. Волков. Социология науки. Социологические очерки научно-технической деятельности. М., 1968, стор. 66.

⁶ Л. І. Брежнев. Звітня доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 47.

⁷ І. Д. Леонов. Гордое звание — рабочий. Л., 1960, стор. 37.

вою працею⁸. Праця в умовах комплексної механізації і автоматизації вимагає не тільки наукових знань та їх застосування у виробництві, а й розв'язання багатьох завдань щодо удосконалення технології виробництва і його знарядь самим робітником⁹.

Соціологічні дослідження, проведені на підприємствах Ленінграда, Харкова, Свердловська, Горького та інших міст нашої країни свідчать про те, що творчість, зокрема раціоналізаторство, стає необхідним складовим елементом виробничої діяльності людини¹⁰. Прикладом науково-технічної творчості є масове колективне раціоналізаторство, винахідництво і новаторство. Тільки на Україні чисельність винахідників і раціоналізаторів збільшилася з 245 тис. чоловік у 1958 р. до 653,6 тис. чоловік у 1969¹¹. Загалом по СРСР у 1940 р. налічувалося 525 тис. раціоналізаторів і винахідників, у 1950 році — 550 тис.¹², а в 1968 р. — 3258 тисяч¹³. У Радянському Союзі кожний десятий робітник — раціоналізатор¹⁴, тобто кожний десятий робітник у своїй трудовій діяльності виходить за межі встановлених технологічних функцій і починає удосконалювати процес виробництва.

Суттєвим моментом у цьому соціальному явищі є те, що воно виникло внаслідок розвитку нових форм колективного співробітництва. Візьмомо результати соціологічних досліджень на машинобудівних заводах Харкова¹⁵. Дві третини опитаних працівників-раціоналізаторів на ХТЗ відзначили, що працюють над пропозиціями разом з інженерами. 84% опитаних особливо підкреслили великі переваги колективної праці, а у відповіді на питання: у чому саме полягають переваги співробітництва робітників з інженерно-технічними працівниками — 52% вказали на необхідність об'єднання досвіду і знання.

Науково-технічна творчість переходить від випадкових, часткових удосконалень до планомірної, комплексної, докорінної зміни матеріальних умов виробництва на базі найновіших досягнень науки і техніки. Вона забезпечує більш високі технічні нормативи найповнішого використання обладнання і водночас — його постійне удосконалення. Масова колективна науково-технічна творчість стає дійсно величезною рушійною силою розвитку науково-технічної революції.

Таким чином, науково-технічна революція істотно змінює зміст праці робітника безпосередньо матеріального виробництва, насичуючи її елементами інтелектуальної творчої діяльності, та перетворює по суті в працю нової, вищої якості, наближуючи її до інженерно-технічної, науково-дослідної. Учений на виробництві сьогодні не тільки не рідкість, а й необхідність. В СРСР безпосередньо на підприємствах промисловості в 1970 р. працювало близько 8% наукових працівників¹⁶. У цьому не можна не бачити об'єктивної тенденції перетворення матеріаль-

⁸ В. Врублевський. Науково-технічна революція і зміни в характері праці. «Під прапором ленінізму», 1970, № 6, стор. 14.

⁹ Так, Дж. Бернал, аналізуючи особливості автоматизованого виробництва, відзначав, що в цих умовах основними функціями робітника є «постійне вивчення того, як функціонує наявна система, та критика її з метою підвищення її ефективності» (Дж. Бернал. Мир без війни. М., 1960, стор. 295).

¹⁰ Див. Соціологія в СРСР. М., 1965.

¹¹ УРСР в цифрах в 1969 році. Статистика. К., 1970, стор. 32.

¹² Див. Труд и развитие личности. Л., 1965, стор. 44.

¹³ Див. Ю. Шейнин. Научно-техническая революция и общественное разделение труда. М., 1970, стор. 41.

¹⁴ Див. Г. С. Гак. Диалектика коллективности и индивидуальности. М., 1967, стор. 141.

¹⁵ Див. Роль общественности в управлении производством. Опыт конкретно-социологических исследований. Х., 1968, стор. 181—182.

¹⁶ Див. «Коммунист», 1971, № 17, стр. 28.

ного виробництва цілком у технологічне застосування науки і розвитку нової форми праці, де тісно переплітаються, а точніше — органічно зливаються фізична та розумова праця.

Зміни, що відбуваються у змісті розумової праці, стосуються посилення її творчого характеру. Використання технічних засобів у ролі надійних помічників в інтелектуальній діяльності людини веде до звільнення її від чисто механічних операцій та створює можливості для більш змістовної, творчої розумової праці. Водночас головним соціальним завданням науки стає її орієнтація на удосконалення та створення нової техніки, нової технології виробництва. Про це свідчить формування специфічної галузі науки — технічних наук. Уже сьогодні понад половину потенціалу світової науки¹⁷ та 45% загальної кількості вчених нашої країни складають наукові працівники, зайняті в технічних науках¹⁸.

Якщо раніше теоретична діяльність ученого могла здійснюватися поза тривалим та систематичним зв'язком з матеріальним виробництвом, то орієнтація науки на техніку посилює значення експериментальних робіт, які уже неможливі без систематичного та постійного контакту з виробництвом. На якому б високому рівні не були проведені наукові розробки, вони не можуть бути реалізовані без дослідного випробування та доведення їх безпосередньо на виробництві. Щоб відтворювати умови протікання робочого процесу, потрібна велика промислово-виробнича експериментальна база, яка забезпечує безперервність процесу розробки та впровадження будь-яких нововведень. Конструювання, виготовлення та впровадження нової техніки стають невіддільними одне від одного. Ось чому дедалі частіше дослідні лабораторії переміщуються на підприємства, а останні так чи інакше починають служити науковим цілям. Науковий пошук безпосередньо на виробництві прискорює творчий процес і сприяє відшукуванню нових закономірностей у технологічному процесі. Свое значення безпосередньої виробничої сили наука може виправдати тільки маючи потужну матеріально-виробничу та експериментальну базу, де можна швидко здійснити увесь комплекс необхідних робіт — від досліджень і технічних рішень до впровадження їх у виробництво. Тобто коефіцієнт корисної дії наукових досліджень залежить від того тісного зв'язку, який установлено з виробництвом. Ось чому в тих інститутах АН УРСР (наприклад, інститути ім. Є. О. Патона, проблем матеріалознавства, металофізики та ін.), де існує тісний зв'язок з виробництвом, ефективність праці вчених у три-чотири рази вища, ніж у НДІ, які не мають дослідних підприємств¹⁹.

Отже, науково-технічна революція викликає такі зміни у змісті праці (як розумової, так і фізичної), які потребують об'єднання науки з виробництвом. Як передбачав К. Маркс, безпосередній процес виробництва стає експериментальною базою науки, матеріально-творчою і предметно-втіленою наукою, і, навпаки, наука стає фактором виробничого процесу²⁰.

Взаємопроникнення та взаємодія науки і виробництва, розумової та фізичної праці в матеріальному виробництві приводять до тісних, органічних контактів науково-дослідних колективів з виробничими, які потребують координаційної діяльності. Офіційна сфера відносин між людьми виробничої та наукової праці передбачає встановлення функціональ-

¹⁷ Г. Добров. Заводской сектор науки. «Правда» від 26 вересня 1971 року.

¹⁸ Див. О. М. Волосевич. Научно-техническая революция и техническое производство. — «Научно-техническая революция и строительство коммунизма. (Тезисы к межвузовской научной конференции 21—23 октября 1969 г.). Л., стор. 170—171.

¹⁹ Див. Г. Добров. Заводской сектор науки. «Правда» від 26 вересня 1971 року.

²⁰ Див. К. Маркс і Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 221.

но-виробничих зв'язків з метою успішного реалізування поставлених перед ними завдань.

Слід наголосити, що це не просто технологічна залежність одного виду праці від іншого внаслідок технологічного поділу праці (що було притаманним для машинного виробництва з поопераційним поділом праці), а взаємозв'язок внаслідок об'єднання, злиття воедино розумової та фізичної праці в матеріальному виробництві, взаємозв'язок у розв'язанні єдиного науково-технічного завдання, єдиної мети. Ця загальна тенденція у зміні змісту праці викликає необхідність такої суспільної організації праці, яка об'єднувала б зусилля науково-дослідних закладів з промисловими підприємствами.

При новому змісті праці економічного ефекту можна досягти лише через спільні зусилля науково-дослідних, проектувальних, конструкторських колективів тощо з колективами безпосередньо матеріального виробництва. Найперспективнішою ланкою суспільного виробництва стає уже не окреме підприємство, а велике галузеве науково-виробниче об'єднання, яке поєднує в єдиному структурному підрозділі промислові підприємства з науково-дослідними і проектними організаціями. Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії говорить: «Для прискорення науково-технічного прогресу важливо удосконалювати форми організації індустрії, забезпечивши таке, так би мовити, обличчя виробництва, яке відповідає вимогам часу. Це передбачає значне розширення досліджень і розробок у самій промисловості, створення на підприємствах конструкторських бюро, потужної експериментальної бази, приплив у промисловість значної кількості наукових кадрів. Усе це, природно, під силу тільки великим об'єднанням і комбінатам, що робить їх створення особливо актуальним. Серйозний ефект може дати в багатьох випадках об'єднання науково-дослідних закладів з підприємствами, створення потужних науково-виробничих комплексів»²¹.

Прикладами великих науково-виробничих об'єднань можуть бути такі, як «Карл Цейс» в НДР, «Електросила» і «ЗІЛ» в СРСР.

Трудові витрати на створення нової техніки та строки їх розробки в науково-виробничих об'єднаннях значно нижчі, ніж у звичайних наукових установах. В останніх лише 15% розробок від загальної кількості закінчених робіт передаються виробництву без істотних доробок та змінювань, а в об'єднаннях цей показник дорівнює 50%²².

Досвід таких науково-виробничих об'єднань свідчить, що вони являють собою нову, прогресивну форму суспільної організації праці.

До науково-технічної революції було відомо кілька форм колективної праці. Для них характерне те, що співробітництво і взаємодопомога здійснювались або між людьми однорідної фізичної праці (проста кооперація), або між працівниками у сфері матеріально-виробничої діяльності (мануфактура, машинне виробництво). Наука ж не входила у склад сукупного робітника, хоч наслідки наукового пізнання вже використовувались у вигляді машин.

Зовсім інше бачимо при аналізі суспільної форми праці, викликаной до життя науково-технічною революцією. Сфера співробітництва не тільки значно розширюється, а й якісно змінюється. Це виявляється в тісному співробітництві раніше відносно незалежних сфер діяльності — матеріально-виробничої і науково-пізнавальної. Отже, науково-технічна революція породжує потребу в створенні принципово нових форм суспільної організації праці.

²¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 65.

²² Б. Ф. Зайцев, Б. А. Лапін. Організація і планування науко-технічного прогреса. М., 1970, стор. 34.

Ця потреба по-різному реалізується залежно від соціально-економічних відносин. В умовах капіталізму вплив науково-технічної революції на розвиток нової форми колективної праці має суперечливий характер.

Соціалістичні суспільно-економічні відносини відкривають широкий простір для реалізації тих можливостей, які відкриває науково-технічна революція. «Саме завдяки соціалізму і тільки в рамках нашого суспільного ладу науково-технічна революція набирає повного і всебічного розвитку, результати якого є надбанням усіх трудящих»²³, — говорив у своїй доповіді на XXIV з'їзді КПРС Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін. В умовах соціалізму виробнича необхідність у свідомій, творчій колективній праці поєднується з соціальною необхідністю суспільних відносин, які ґрунтуються на товариському співробітництві і взаємній допомозі.

Соціалістичній устрії разом з новою економікою, новою політичною організацією створює і нові принципи відносин між людьми, між суспільством, колективом і окремою особою.

За соціалізму виробники як колективні власники засобів виробництва вступають у процесі виробництва у відносини один з одним і через свій колектив з іншими колективами і суспільством в цілому — як колективні власники засобів виробництва. Формуючись у процесі виконання одного завдання, єдиної мети, ці відносини ґрунтуються на принципах товариського співробітництва і соціалістичної взаємодопомоги²⁴, бо соціалістична суспільна власність, загальна мета її інтереси об'єктивно ставлять трудящих соціалістичного суспільства у відношення колективізму і соціалістичного співробітництва. Тим-то вперше в історії колективізм, співробітництво і взаємодопомога виступають як основні ознаки суспільних відносин. Ось чому, характеризуючи соціалістичну економіку, Маркс назвав її «колективним виробництвом», виробництвом самої форми спілкування²⁵.

Отже, за соціалізму колективна праця, товариське співробітництво і соціалістична взаємодопомога є соціальною необхідністю соціалістичного способу виробництва.

В. І. Ленін писав, що соціалізм уперше створює можливість «залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»²⁶.

У нашій країні вже нагромаджено великий досвід утворення таких форм організації суспільної праці, як науково-виробничі комплекси, громадсько-конструкторські технологічні бюро, ради новаторів, творчі бригади, що впроваджують нову техніку, громадські бюро технічної інформатики, постійні виробничі наради та багато інших. Тільки в народному господарстві УРСР 1350 підприємств та організацій входять до виробничих об'єднань²⁷. Нові форми суспільної організації праці викликають масову творчу ініціативу працівників, підвищують їх су-

²³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 157.

²⁴ Ми звертаємо особливу увагу на те, що поняття соціалістичного співробітництва і взаємодопомоги відображають спрямованість на поєднання інтересів кожного окремого виробничого колективу і кожного його члена з інтересами всього суспільства. Див. Г. М. Г а к. Діалектика колективності і індивідуальності. М., 1967, стор. 134.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 66—73.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

²⁷ «Радянська Україна» від 1 квітня 1971 року.

спільну активність. Яскравим виразом могутньої сили колективного співробітництва є соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці, участь працівників в управлінні та інші форми масової ініціативи.

Таким чином, в соціалістичних умовах нові форми суспільної організації праці одержують свій повний і глибокий вияв і відповідають прогресивному розвитку суспільного виробництва, потребам і завданням перетворення соціалістичного суспільства в комуністичне.

* * *

Под влиянием научно-технической революции в социалистическом производстве осуществляются две взаимосвязанные тенденции в изменении характера, содержания и форм трудовой деятельности.

Во-первых, комплексная механизация и автоматизация насыщают труд работников материального производства интеллектуальным содержанием, стимулируют повышение квалификационного уровня, рационализаторство и техническое творчество рабочих. Во-вторых, превращение науки в непосредственную производительную силу создает объективно необходимую тенденцию к образованию новых форм общественной организации труда — научно-производственных комплексов, в которых происходит слияние научно-технической и материально-производственной деятельности.

Изменение характера труда в сфере материального производства в условиях социалистических производственных отношений порождает массовую творческую инициативу, сотрудничество и взаимопомощь, что в свою очередь оказывает стимулирующее влияние на научно-технический прогресс и коммунистическое строительство.

Аналіз творчого процесу

Виробляючи нові цінності протягом своєї історії, людство прагне усвідомити характер і суть творчої діяльності, зрозуміти себе як її суб'єкта. Творчість — історичне явище. В цьому причина існування різних теорій, які прагнуть розкрити її суть. Небагато існує наукових проблем, де так яскраво і типово відображався б «дух часу», як у проблемі творчості.

На вивчення творчої діяльності впливає суспільно-класова позиція дослідника: від розуміння ним свого місця у великому ланцюгу соціальних зв'язків до усвідомлення особистої гідності. Класовість у тлумаченні проблем творчості виразно виявляється в ученні Платона про божественне походження творчої обдарованості, про соціально вищі та нижчі форми людської діяльності (нерівноцінність професій стосовно класової залежності людини).

У теоріях творчості відбивається рівень досягнень філософії на певному історичному етапі, використовуються основні поняття провідних наук, загальноновизнаний стиль наукового мислення. Гіпсеологічна позиція дослідника творчого процесу виявляється при аналізі біхевіористичних, психоаналітичних, гештальтистських та інших концепцій творчості. Нерівномірність історичного розвитку наук вносить істотне «забарвлення» в таке тлумачення творчості. З'являються концепції фізіологічні, біологічні, кібернетичні, соціологічні та ін. В сучасній науці одне з провідних місць належить психологічному дослідженню.

Існує значна сукупність понять, використовуваних психологією творчості. Взяті безсистемно, вони втрачають своє точне значення і призводять до непорозуміння. Досить назвати такі з них, як інтуїція, фантазія, мислення. Лише у послідовній логічній структурі теорії творчості ці та інші споріднені з ними поняття зможуть набути чіткого наукового значення.

У більшості сучасних досліджень механізм творчості зводять до «бісоціації» (термін запропоновано Ф. Бартлеттом) — творчого синтезу, екстраполяції тощо. Але чому саме цей момент діяльності фантазії (або творчого мислення, як інколи думають) має бути провідним? Чи не є він вираженням малоусвідомлюваного початкового інтуїтивного процесу, а сама фантазія — більш-менш усвідомлюваним похідним феноменом. Адже ізольоване від творчої індивідуальності цілісного суб'єкта творчості, дослідження інтуїції, фантазії, мислення (шавіть і «творчого») втрачає свій мотиваційно-рушійний аспект. Щоб здійснити повноцінний аналіз творчості, потрібно насамперед осмислити характер бісоціації та вийти за межі її звичного тривіального тлумачення.

Популярне визначення творчого акту як синтезу певних елементів (частин) з різних ділянок досвіду є наслідком початкового розгляду цієї проблеми. У такому визначенні зовсім не встановлено, в якому ж відношенні між собою перебувають ці елементи. Незрозумілим є і сам акт творчого синтезу в його мотиваційному та ціннісному аспектах. Чимало дотепності інколи докладають, щоб показати, як саме від-

бувся цей «синтез». Але те, що має найбільше цікавити психолога і філософа, — суть відношення між компонентами синтезу, залишається поза науковою увагою. Ось чому в розв'язанні цієї проблеми спостерігається відхід або до агностицизму, або в напрямі поверхово оптимістичних пошуків «фізіологічних» умов, що сприяють утворенню цього синтезу. Нерідко його просто констатують у формі вже готового продукту — художнього образу чи наукового відкриття, кажуть про наявність екстраполяції тощо. Але науку не може задовольнити емпірична констатація факту, «творчого синтезу» і навіть найретельніше відшукування сприятливих для його виникнення умов. Ці умови (поза творця під час його діяльності, прийняття алкоголю, нікотину, сповідіння, підказування тощо) по суті прямо не стосуються справжнього натхнення і можуть так само вірно служити не тільки творчому генію, а й розбійській-злочинцю.

Наукове розкриття психології творчості полягатиме насамперед в тому, щоб знайти її конкретний логічний початок. Нерідко його намагаються знайти у фізіологічному механізмі. Але таким початком слід вважати ще мало определенний творчий акт, який свідчить про наявність в ньому творчої волі.

Уже початковий суттєвий аналіз характеру відношень між компонентами синтезу показує, що будь-який творчий пошук є пошуком вираження, або втіленням (Б. Кроче). Справді, поняття, пов'язані з психологією творчості, знаходять своє перше осмислення, корелюючи з цим принципом — принципом вираження. У переходах від спроб і помилок до знахідок, від варіативності до вдосконалення, від суб'єкта до об'єкта, від натхнення до так званої «трагедії творчості», від простого порівняння до соціальної комунікації, від наукового відкриття до технічного винаходу, від дитячого вередування до подвигу зрілої людини — всюди маємо акт вираження. З нього починається і ним завершується психологія творчості. Її смисл є глибоко експресіоністичним, а психологічна теорія творчості повинна водночас бути і теорією творчого експресіонізму. Виразність твору — одна з найгрунтовніших і найглибших його характеристик.

Там, де є вираження одного через інше (наприклад, А через Б), там є творчість, творчий розвиток, його індивідуалізація та специфікація. Одна з суперечностей творчості полягає в тому, що неадекватний вираз знімається, відшукується інший і т. д. Пафос творчості тлумачать як пафос вираження.

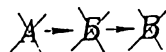
У будь-якій галузі теоретичної та практичної діяльності людини творчість як акт вираження навіть у своїй найпростішій формі має два компоненти: 1) що виражається і 2) як виражається. «Що» умовно назвемо предметом вираження, а «як» — його атрибутом. Взаємодія цих складових частин вираження свідчить про творчу активність, яка, з одного боку, визначається атрибутом, а з другого — рефлексією його у свій предмет. Б. Кроче, аналізуючи творчий процес, не бере до уваги цей факт.

Атрибут вираження не є чужим щодо свого предмета, не перебуває десь по той бік його. Він становить суть, певний смисл останнього. Творча дія свідчить про активізацію атрибута у надрах самого предмета вираження. Оскільки предмет вираження може виявлятися безліччю атрибутів, то вся процесуальна складність творчого акту полягає в тому, щоб знайти такий атрибут, який найповніше виражав би свій предмет. Така перша суперечність акту експресії. Згідно з нею, принцип вираження має бути істотно доповнений іншим і протилежним за змістом принципом. Даремно і безнадійно шукати його, наприклад, з

абсолютному ідеалізмі. Гегель, по суті розвиваючи антитворчу філософську систему, лише в субстанціальному відношенні побіжно відзначив творчий і разом з тим руйнівний момент («сил»). Але відношення субстанціальності, причинності та взаємодії не вичерпують смислу творчості. У Гегеля ідея розгортає свій зміст з фатальною немпнучістю майже в душі біології преформізму.

Деякі представники сучасної психології наполегливо відзначають наукову продуктивність принципу інтеріоризації, суть якого полягає у перетворенні матеріальних дій у суб'єктивні, у виникненні на цьому ґрунті найтонших психологічних механізмів функціонування інтелекту (Ж. Піаже). Будучи протилежною принципові вираження, інтеріоризація істотно доповнює його. Правда, ці протилежні спрямування тільки умовно, метафорично можуть показувати взаємний перехід суб'єкта і об'єкта. Насправді такого переходу немає. Відбувається лише перебудова однієї з цих сторін під впливом іншої, приведення їх у відповідність. На жаль, інколи за такою метафорою бачать реальний процес, внаслідок чого виникають різні теоретичні курйози. Єдино реальне відношення між суб'єктом і об'єктом є відношення творче. Його не можна звести ні до вираження, ні до інтеріоризації, хоч останні входять до нього як підпорядковані моменти.

Джерело творчості і перший зв'язок «компонентів синтезу» — в ігровому відношенні, в несподіваних поєднаннях подій з фіксацією оригінального продукту або результату, що мають нову цінність. Початок творчого відношення становить заміщення: один предмет використовується замість іншого. Виникає

— ігрове символічне заперечення спочатку A , потім — B і т. д., які виражаються через B та ін. Поступово кожний наступний елемент зосереджує в собі багатство попередніх, але не в матеріальній їх формі, а в символіко-ігровому вираженні. Таке заміщення не має меж. У ході його символічне відношення повертається до свого вихідного пункту, чим досягається не тавтологічний збіг, наприклад, пункту B з A , який репрезентує дійсність, а повернення до вихідного пункту через пункти опосередкування. Це приводить до збагачення A завдяки включенню до нього змісту B , B тощо.

« A » вступає у дійсність у своїй початковій невизначеності. На ґрунті символізуючої та абстрагуючої діяльності заміщення A співвідноситься з B (окремими його властивостями) і визначається через нього: визначення може бути тільки через інше. Заміщення A полегшується недорозвинутістю його змісту, ліквідацією або нехтуванням його особливостей. Шлях від A до B є шляхом вираження, від B до A — інтеріоризацією, ствердженням A в новому атрибуті — набутті нової якості, завдяки якостям B . Творчість є активізацією вираження і поверненням у вихідний пункт як ствердження і збагачення останнього.

Оригінальність як головна міра творчості означає, що B найвлучніше і найповніше виражає, заміщує і символізує A , прагнучи до найбільшої відповідності з ним. Ряд A , B , B , Γ та ін. є рядом споріднених атрибутів або різних метаморфоз, що характеризують ступінь віддаленості між A і D . Близьке відношення (A і B) не дає колоритного образу, надто віддалене (A і D) — такий образ спотворює, руйнує. Лише зв'язок оптимально віддалених компонентів приводить до справжнього образу. Він свідчить про значний синтез, в який імпліцитно входять проміжні ланки — B , B і т. д.

Оригінальність на основі встановлення атрибутів *A, B, B, Г, Д* та ін. породжує думку про нескінченний зміст ідеалу, який тільки репрезентовано певним атрибутом, але до кінця не вичерпано. Натяк на те, що між *A* і *Д* існують проміжні ланки зв'язку, хоч вони актуально і не сприймаються, є вищою оригінальністю і разом з тим причиною високої художньої насолоди, яку ми одержуємо, наприклад, сприймаючи «Метаморфози» Овідія.

Ідеал майже поглинається своїми атрибутами, тьмяно відблискує в них. Пильним оком стежить за всіма метаморфозами своїх атрибутів, спрямовує творчість. Останні репрезентують світ емпіричних пошуків відповідно до великого ідеалу, критерію цінності атрибутів, загального смислу їхнього буття.

З відношень компонентів творчого синтезу виростає загальний смисл творчості. Вираження та його повернення до вихідного пункту (інтеріоризація) в їхній продуктивній єдності характеризують в основних рисах логічний осередок психології та філософії творчості. Загальним смислом творчості є оригінальність (цей термін, влодопоєднуючи поняття «походження», «джерела» і «новизна», означає «походження нового»). Ось чому і всю теорію творчості, враховуючи структуру її основного осередка, можна назвати теорією оригінальності.

Творчий процес починається таким виразом, в якому обидва компоненти ще злиті в нерозривній єдності. Танець становить мало розчленовану форму вираження, яке ще тільки виходить з механізму тілесного виявлення емоцій та волі. Ідеал та його образ ще дуже близькі, не протиставлені один одному. В цьому пункті аналізу доцільно провести заміну термінології. Замість предмета і атрибута вираження тут краще говорити про компонентні уявлення, з яких одне — основне, а друге детермінуюче. В єдності вони становлять образ.

Першим безпосереднім відношенням основного та детермінуючого уявлення є асоціативний зв'язок. Його компоненти зіставляються без конкретної ідеї. Та сама, навіть і звична, асоціація є не безпосереднім зв'язком уявлень, а опосередкованим через образ та його ідею. При цьому асоціативні відношення компонентів набувають характеру відчуження. Лишаючись у рамках єдиного образу, вони перетворюються у відношення бісоціативні. Перехід основного компоненту в детермінуючий з акцентом на останньому — асоціативний процес. Взаємний перехід компонентів з акцентуванням на кожному з них перетворює асоціацію в бісоціацію.

Як факт синтезу, що тільки здійснюється і критично ще не оцінений, бісоціація виявляється в нецілеспрямованих стихійних спробах, які приводять до певних помилок і випадкових успіхів. У цьому суть теорії «спроб і помилок» Дженінгса. Поведінку спрямовує скоріше негативний результат, ніж чітко уявлена мета і система доцільних дій, що полегшують її досягнення. Спроби і помилки виражають поліаспектний пошук образу. Спираючись на позитивний результат, цей пошук стає змістом варіативності. Створюючи варіанти, людина щоразу наближається до оптимального розв'язання творчої проблеми. Критерієм оптимальності виступає ідеал, або практична доцільність дії. Створення варіантів викликає необхідність їх порівняння, оцінки, вибору та узагальнення.

Якщо спроби і помилки ще не означають цілеспрямованої діяльності і засвідчують значні труднощі, які ставить перед людиною проблема, та варіативність, за формою лишаючись тією ж спробою, помилкою і несподіваною знахідкою, розкриває внутрішню єдність

поліаспектного пошуку. В спробах і помилках творча суб'єктивність ще не виявляється. Варіативність відзначається тим, що в ній виступає момент вираження суб'єктивності, яка, щоправда, тільки формується.

Основний компонент в ході свого розкриття збагачується бісоціативними зв'язками на основі зворотної рефлексії в нього детермінуючого компонента. Ця рефлексія надає визначеності суб'єктові творчості, збагачення якого в процесі інтеріоризації спричинює необхідність вияву. Суперечність зростаючої суб'єктивності полягає в тому, що бісоціативні зв'язки, які рефлектуються в неї, повинні набуті завершеної конструктивної цілісності. Це може бути здійснено тільки в якійсь чуттєво-речовій формі.

Суб'єктивність, виступаючи основним компонентом, прагне бути вираженою. Їй властива іманентна незавершеність. Потяг до подолання цієї незавершеності стає справжньою «мукою матерії», або «мукою творчості», що згодом розвивається у своєрідну ситуацію — так звану «трагедію творчості» як принцип унеможливлення вираження.

Переміщуючи акцент на своє вираження, суб'єктивність стає об'єктом творчості, а сам процес переходу суб'єкта в об'єкт є процесом об'єктивності з основними формами його вияву: інтуїція \rightleftharpoons пластична дія, фантазія \rightleftharpoons уявлення, мислення \rightleftharpoons мова.

Спроби з їх помилками, варіативність та вибір оптимального варіанта базуються на механізмові зворотного зв'язку. Продукт діяльності, який постає у сприйманні, співвідноситься з ідеалом творчого процесу. Виявляється розбіжність між ефектом зворотного зв'язку та антиципацією. Цю невідповідність ліквідує «сенсорна корекція дії» (П. Анохін). Зворотний зв'язок є механізмом рефлексії результату дії в суб'єкт, опорою формування суб'єкта творчості. Виникає нова форма конфлікту, що починався ще на рівні варіативності в процесі вираження: між образом бажаного і наявним творчим результатом. Виразення цього роздвоєння є поява суб'єкта творчості.

Виникнення варіативності в творчому процесі призводить до затримки безпосередньої реакції. Такий механізм було ґрунтовно розкрито ще в рефлексологічній теорії В. М. Бехтерева. Затримана зовнішня дія інтенсифікує суб'єкт творчості, зокрема, сприяє виникненню і розвиткові задуму. Настає відхилення від звичайного способу реагування і виникає те, що психоаналітики, гіперболізуючи момент, називають явищами сублімації та компенсації. Неможливість практичної реакції приводить до посиленого розвитку ідеальної. Для того, щоб мати ефект, рівнозначний реальному здійсненню, ця ідеальна реакція набуває, зокрема, художнього вираження.

Затримка реакції, сприяючи зростанню блокованого емоційного напруження, приводить до посиленої репродуктивної роботи психіки (асоціативна діяльність тощо). Ефективний збіг асоціацій стає основою виникнення відповідних емоцій; перші і другі перебувають у стані взаємної стимуляції. Образи повинні дати «відтік» емоційному напруженню і збалансувати поривання, втілити його в рамках суб'єктивної сфери. Починається дія принципу вираження. Баланс образу та емоцій не виявляється остаточно на рівні репродуктивної діяльності уявлень. Це напіввираження, і воно має завершуватися у реальній, практично-творчій дії.

Обставини, які блокують тілесну дію і розвивають суб'єктивність (спочатку в рамках репродуктивно-асоціативного процесу), стимулюю-

ють компенсацію. Адже блокована дія втрачає можливість саме практичного вираження. Принцип компенсації висчерпується в символіко-образній діяльності або в неадекватних тілесних діях заміщення. У цьому теорія психоаналізу вбачає провідний смисл творчості. Але суть компенсації і полягає в тому, що вона призводить до неадекватного розв'язання проблеми, ще яскравіше засвідчуючи, що безпосередньої мети не досягнуто. Вона показує всю віддаленість мети, поспіваючи сіль на рани суб'єктивності. Реально подолати трагізм, цю справжню життєву суперечність, ускладнену компенсацією, можна лише на шляху розвитку реальної творчості. Вона долає бар'єри, показує принцип і способи прямого, а не компенсаторного розв'язання проблеми.

Компенсація, усвідомлена як безвихідна трагічна невідповідність об'єктивних умов суб'єктивним намірам, волі, стає фрустрацією. Вона неодмінно настає тоді, коли творчі пошуки ще не привели до появи бажаних цінностей і ніякі інтелектуальні зусилля, не кажучи вже про фізичні, начебто неспроможні зрушити справу з місця. Це явище інколи розуміють як етап творчого процесу. За теорією Гетчинсона, після стадії підготовки настає стадія фрустрації. Вона характеризується усуненням проблеми, сурогатною, замінною діяльністю та пов'язаними з нею емоційним напруженням, неспокоєм, почуттям припиненості. Інколи в цій стадії настає припинення творчого пошуку і навіть можуть з'являтися слабкі психоневротичні симптоми. Психічна рівновага відновлюється в акті продуктивної експресії.

Творча знахідка після невдалих спроб з'являється перед увагою суб'єкта зненацька, як незалежна від зусиль свідомої волі. Сам суб'єкт стає ніби органом творчого процесу. На цій основі з давніх-давен виникло переконання, ніби творчість приходить до людини «зверху», як божественний дар. Справді, цей процес має відносну автономність в суб'єктивності людини. Творець немовби розпадається на дві істоти: одна відображає реальну практичну ситуацію, друга — повністю поглинається творчим процесом до повного самозречення. Цим творча діяльність відрізняється від інших видів діяльності людини. Навіть безпосередньо непродуктивна фрустрація, що спричинює негативні емоційні зрушення, свідчить про таке безумовне «домінантне» поглинання суб'єкта предметом творчості. Людина повністю входить в проблему — моральну, художню, наукову, пов'язує з нею своє життя і тому не може залишити її. Творчість стає верховною справою індивіда. Особисте самозречення для творчості переростає в самозречення вищого типу: людина йде на подвиг, смерть.

Поглинання індивіда творчим процесом свідчить про активну суперечливу взаємодію предметної і власної (само) свідомості. В цій активності народжується творча знахідка як результат гострого погляду, раптового безпосереднього бачення того, що так ретельно шукали. Це — і н с а й т, або осяяння.

Ясне і чітке розуміння проблеми є головною передумовою її вирішення. В. Келер показав, як відбувається процес інсайту в евристичній діяльності мавп. Але поняття осяяння, як його подано в гештальтпсихології, не розкриває процесу, що приводить до розв'язання задачі. Інсайт описують як компонент творчого процесу або після етапу «підготовки», або після «інкубації», як момент розв'язання задачі, подібний до раптового «замкнення поля», завершення цілісної структури. В такому раптовому замкненні вбачають основні риси «мисленого схоплення», розуміння цілого на противагу сприйманню деталей, що входять в його структуру.

Проте завершення цілісності не може бути узагальнюючим творчим принципом. Предмет, який порівнюють у художній інтерпретації з ін-

шим, не має в собі імпліцитно якоїсь недовершеності, і порівняння не впливає з нього з внутрішньою необхідністю, хоча його атрибут, як в дзеркалі, можна відшукати в сторонній події. «Цілісність» — недостатній фундамент для пояснення інсайту, нею позначені усталені погляди на світ, практичні навички тощо. Принцип цілісності більше спрямований на збереження status quo, ніж на його заперечення. А інсайт насправді є виходом за межі законсервованої цілісності і встановленням нових відношень. «Гештальт» виступає начебто апіорним принципом, а будь-який апіоризм вступає в логічну суперечність з основним смислом творчості. Тому слід показати виникнення самого «гештальту» як справді оригінального результату діяльності.

Інсайт заперечує біхевіористичний принцип «спроб і помилок». Але останній більше спрямований саме на подолання закріплених структур і більше виражає динаміку творчого принципу, ніж «цілісність» і «структурність». Щоправда, структурність додає до принципу «спроб і помилок» якусь ідею цілеспрямованості, осмисленості пошуку. Зрештою, і перший і другий принципи у своїй результативності виражають оптимальний психічний стан для творчості — натхнення, яке є процесом творчого розвитку змісту. Це не просто емоційний супровід (епіфеномен) якоїсь діяльності, а її найвищий продуктивний стан. Натхнення — індикатор, який свідчить, що розвиток змісту йде в напрямі, бажаному для творчої індивідуальності і є разом з тим її власним розвитком. Цей стан є станом органічної продуктивної взаємодії суб'єкта і об'єкта. Спроби і помилки засвідчують їхню роз'єднаність, неспокійну суб'єктивність, щодо якої проблема (навіть і життєво важлива) все ще лишається проблемою зовнішньою. В інсайті спостерігається повне переключення індивідуальності на структуру об'єкта. І в першому і в другому випадку справжньої психології творчості ще немає. Стан натхнення приводить до значної продуктивності лише тоді, коли індивідуальність стає органом розкриття об'єктивного змісту, а в самому цьому змісті повністю виражається індивідуальність.

Найважливішими етапами, або моментами, патхнення, його механізмами виступають інтуїція, фантазія та мислення. Інтуїцію і фантазію іноді протиставляють розумовим, раціоналізованим процесам. Відомий дослідник творчості П. Енгельмейер навіть дає цим останнім надто низьку оцінку, вміщуючи їх у своїй схемі творчого процесу після провідного, на його думку, інтуїтивного моменту.

Інтуїція привертає до себе увагу насамперед як таємничий інтригуючий феномен, який становить немовби романтичну «підкладку» творчого процесу. Щоб зрозуміти її, прагнуть у першому безпосередньому відношенні суб'єкта і об'єкта відшукати якісь опосередковані ланки. Але її смисл і полягає саме в безпосередності відношень суб'єкта і об'єкта. Детермінуюче уявлення ще не має тут свого уявного або мовного носія. Він перебуває у формі «ідеомоторного» пластичного виразу. Ця наскрізь пройнята емоціями ідеомоторна пластика показує активну єдність основного і детермінуючого уявлення на базі суб'єктивного моменту творчості. Тут ще немає закріплених форм вираження. Інтуїтивно-емоційний аспект у початкових формах діяльності має нескінченну кількість «ступенів свободи», необмежену здатність до вираження (перетворень). По-перше, закріпилася форма навичок і звичок ще не стала дійсністю, індивід тільки формує їх (ми беремо логічний та генетичний початок творчої діяльності людини). По-друге, інтуїція базується не на сформованих матеріально-пластичних діях, що виражаються у відомих рухах (просторове переміщення, користування знаряддями, предметним світом взагалі), а на рухах ідеальних, які становлять сферу емоційних

реакцій людини. В емоціях — першому матеріально-речовому носієві інтуїтивної форми (ступеню) творчості — відбувається аналіз, синтез і кваліфікація досвіду. Продуктивний розвиток емотивної сфери становить зміст н а т х н е н н я . Вищою формою емоційної творчої реакції є е к с т а з .

Філософський смисл інтуїції вбачають у безпосередньому знанні, що не спирається на доведення. Проте інтуїція не дає готового завершеного і досконалого результату, а є початковою стадією творчого процесу. Назвати її безпосереднім знанням не можна: вона виступає або як психічний процес або як психічна здатність. Мало доказовими і недоцільними є спроби виділити її «чуттєву» та «інтелектуальну» форми. Єдино можливою реальною базу інтуїції становить практично-емоційний рівень діяльності.

Пластична основа інтуїції пов'язана з «темними» м'язовими відчуттями (І. Сеченов). Їхніми функціональними особливостями можуть бути пояснені динамічні відношення в операціях з предметним світом. Починаючи з дитячого віку, людина за допомогою своїх м'язів перетворює предметний світ, і в цій дії виховує пластичну основу інтуїції. Далше уявне перетворення предметного світу, включаючи і побудову фантастичних образів, саме тут бере свій початок. Інтуїція не користується, принципово кажучи, ні уявленнями, ні звуковою, в тому числі і внутрішньою, мовою. Хоча м'язовий апарат може костеніти в навичках, проте вони залишають за собою здатність безмежного предметного формоутворення. Пластичну інтуїцію слід вважати генетично ранньою вихідною формою творчості. На її ґрунті послідовно виростають фантазія та уявлення, мислення і звукова мова. Пластика, що переходить в ідеомоторику, як першоджерело і головну рушійну силу інтуїції, творчості взагалі має вирішальну перевагу над іншими можливими джерелами іще і тому, що в ній безпосередньо виражаються і воля, і емоції. Всі пластичні дії є вираженням творчої волі, прямим її втіленням. Відповідно уявлення виступають матеріальним носієм фантазії, а мова — мислення.

Тоді як у фантазії та мисленні настає відчуження індивіда, суб'єкта від предмета творчості в акті об'єктивації, в інтуїції вони злиті в нерозривну єдність (що є основою симпатійного механізму), і тому перетворення досвіду має тут більше шансів на успіх — ще не зафіксовано якусь стереотипну об'єктивну структуру предмета.

Результатом пластичної дії є перетворення її в у я в л е н н я , яке супроводжує і далі прояснює творчу інтуїцію, стає реальним вираженням ф а н т а з і ї . Остання здійснює бісоціативну акцію, зіставляючи між собою якісь уявлення, щоб виразити інтуїтивне творче прагнення. Виходячи з інтуїції, фантазія довільно користується механізмом зіставлення, виражаючи цим художню лінію творчого акту. Тому її можна визначити як інтуїцію, прояснену уявленням. Уявлення відображає пластичні дії індивіда і в певному розумінні стає навіть їхнім антагоністом, компенсаторним механізмом.

Негативний аспект відношення інтуїції та емоційної пластички полягає в тому, що остання не може індивідуалізовано репрезентувати багатоманітність досвіду — реальні стосунки індивіда з дійсністю. Виникає новий механізм (здатність) — уявлення, з допомогою якого пластичка набуває конкретизованого змісту.

Спочатку уявлення є допоміжним механізмом пластички і наочною метою дії. Далі, не втрачаючи безпосереднього зв'язку з інтуїцією, воно з допоміжного перетворюється на провідний механізм творчості — виникає фантазія. Використовуючи уявлення з їхньою тенденцією до застійності, фантазія сама немов дерев'яніє: в її розпорядженні — готовий

уявний зміст (як наочно-реальний, так і символічний), запозичуваний з суспільної практики. Ось чому зміна уявлень та їхнє перетворення має своєю основою ідеомоторну базу пластички. Ця основа не відображається в нашій свідомості, а сприймається «темним м'язовим чуттям». Фантазія стає творчою, коли спирається на інтуїтивну базу.

«Творча довільність» інтуїції іде на спад у фантазії, яка втрачає суб'єктивізм і контактує з реальними відображеннями предметів. Адже уявлення громіздкі за своєю природою, а їхній репрезентант — мова дає індивідові можливість додержуватись гнучкішої осмисленої поведінки.

Мислення є процес конкретно-раціоналізованого розкриття дійсності. Воно виходить за рамки уявлень, сягаючи смислу. Мова стає тут більш адекватною базою функціонування. Як гнучкий апарат спілкування, щоб бути загальновизнаною, вона повинна мати сталу семантику, стилістику тощо. Інакше спілкування було б неможливе. Саме ця «фатальна» консервативність мови є перешкодою становлення творчого характеру мислення. У мові залишаються пережитки форми, яких давно немає в уявленнях.

Усі три відношення (інтуїція та емоційна пластика, фантазія та уявлення, мислення і мова) виявляють суперечливий творчий акт. Шукаючи свого визначення і прагнучи до нього, пориваючись до живої дійсності, суб'єкт зустрічається поетапно в пластичці, уявленнях та мові з усе більшою невіддатливістю, жорсткістю об'єкта. Інтуїтивний момент — зародження бісоціації ще в надрах несвідомої, або напівсвідомої сфери, передчуття очікуваного. Воно невідоме доти, доки не втілиться в конкретну форму — спершу фантазійну, а потім — мислительну. Фантазія становить перехід цього підсвідомого інтуїтивного процесу на рівень свідомого, що відбувається у формі зіставлення (бісоціації) образів, символів, ідей тощо. Мислення є перехід від фантазійної бісоціації до систематизованого вираження творчого продукту. Але, здійснюючи цей процес, людина, зрештою, зазнає поразки, бо суто раціоналізоване відношення до світу не може бути повністю реалізованим і залишається ідеалом пізнання.

Творчий акт, починаючись в суб'єкті, піднімається сходінками об'єктивної, або опредмечення. Чим вище творець піднімається цими сходінками, тим важчим стає пошук, бо опредмечення ставить йому значну перешкоду. Воно прагне обмежуватися рамками тих структур і форм, які відомі творцеві. Фантазія і мислення виступають антагоністами інтуїції, яка повинна пробиватися крізь «вічну мерзлоту» стереотипних конструкцій.

Фантазія, ще тільки виходячи з інтуїції, має певну свободу перебування, а мислення як логічний процес, що прагне до систематизації та абсолютної повноти структури відтворюваного предмета, руйнує суб'єктивізм бісоціативного акту, а натомість висуває «незалежну» об'єктивність раціоналізованих структур. Фантазія прагне до образної ясності, тому інтуїція обирає її як свого безпосереднього наступника. Спершу фантазія має форму невиразної пошукової символіки, потім — чітких реальних образів. Символ полегшує творчий пошук, абстрагуючись від конкретно-чуттєвих форм.

Якщо фантазія як основний механізм має бісоціацію, а мислення — як раціоналізовану думку, то інтуїція оперує процесуальними формами, звільненими від свідомого зіставлення і раціоналізованого міркування. Часто діяльність підсвідомого характеризують за аналогією з формами свідомих операцій. Знаходять плідне поле для бісоціації в с'янінні, дитячих і юнацьких мареннях, словидіннях тощо. Раціональний смисл цих станів полягає в тому, що фантазія повинна вийти за рамки стабільної

відомої предметності і по суті заперечити її в будь-якій формі, навіть — і в дуже символізованій. Хоч увесь досвід людина прагне закріпити в системі цієї предметності, він, проте, закріплюється так, що знайомі форми заперечуються, руйнуються. Зникає навіть мовна символізація. Такий аналіз досвіду приводить до розуміння інтуїції, яка перехрещується з початковими формами вияву психічного. Йому вже протистоїть не конкретна предметність, а редуційована без речових ознак. Мислення, позбавлене форми вираження (оголене), повертає нас знову до інтуїції — вихідного пункту творчості.

Інтуїція не має консервативних засобів вираження — речової форми і системності. Щоб здійснити «творчий синтез», треба знівелювати індивідуалізовані особливості предметів або явищ. Саме їхня специфіка чинить перепону для творчості. Яскраво індивідуалізований предмет важко синтезується з іншими своєрідними предметами.

Якщо фантазія і мислення здійснюють провідний принцип творчості — індивідуалізацію як оригінальність, то інтуїтивна здатність виступає щодо них антагоністом, виявляючи байдужість до принципової своєрідності подій. Інтуїція руйнує своєрідність предметів, як це робить мала дитина в рамках предметних рухів (дій), відриваючи від ляльки або іграшки які-небудь частини і зіставляючи їх у несподіваних комбінаціях. З віком така здатність минає, і людина звикає до індивідуалізованих предметів, явищ, подій, фіксує їхню своєрідність в уявленнях і добре, зрештою, знає норми дозволеного синтезу. Але первісна здатність до творчості залишається у пропріоцептивній пам'яті людини. Під час творчих пошуків ця здатність активізується, стає творцеві у пригоді; фантазія і мислення відходять на задній план психіки. Регресія до редукованих пропріоцептивних рухів робить можливою бісоціацію, яка знаходить вираження в уявленнях фантазії і завершується в раціоналізованих операціях мислення.

Формальний механізм інтуїції діє на базі редукованих м'язових рухів (дій), але зміст інтуїтивного процесу підпорядковується експресіоністичним відношенням суб'єкта і об'єкта, принципу вираження, екстеріоризації і суттєвим прагненням особи. Інтуїція виступає першою (логічно) здатністю в процесі вираження суб'єкта як найбільш абстрактна творча діяльність. Але пробуджується інтуїція повною мірою тільки тоді, коли між фантазією і мисленням виникає антагонізм пізнання (Л. де Бройль), коли мислення заходить у безвихідь, а фантазія припиняє свої пошуки. Мабуть, завдяки законові індукції, коли дезорганізується вища розумова функція, людина переходить до реакцій на рівні редукованих м'язових операцій. Але оскільки разом з м'язовими операціями у свідомості людини відбувається метаморфоза уявлень, то прихований інтуїтивний процес неодмінно переходить в процес уявний. Усі три основні творчі здатності перебувають у стані активної взаємодії.

Творчість як психічний розвиток є процес самовираження, торжества індивідуальності, ідеалу. Саме в понятті «ідеал» збігаються проблеми творчості і розвитку (становлення). Самовираження досягає своєї мети і вищого смислу в комунікації. Ступенями самовираження є заплончення, коли індивід знає себе в іншому і як інше, наслідуюв а н н я, коли індивід виражає щось своє в чужій формі саме тому, що і власний зміст ще не чітко визначено, і, нарешті, о р и г і н а л ь н і с ь т ь, коли і форма і зміст самовираження властиві лише даному індивідові. Ні запозичення, ні наслідування ще не дають справжньої зворотної комунікації. Вона виникає тільки на базі оригінальності.

Самовираження через оригінальність переходить у комунікацію, а вона в міру своєї природи — в колективні (народні)

форми творчості. Увесь процес переходу суб'єкта в зовнішній світ є об'єктивацією. Творець ставить перед собою якийсь матеріал, що повинен адекватно втілювати задум, ідею, суб'єктивність.

Об'єктивація немов оживлює суб'єктивність, організовує, дисциплінує її, проявляє мало усвідомлене, сприяє побудові цілісного твору. Суб'єктивності, задуму треба спиратись на матеріальний світ речей, щоб залишитись реальними. У матеріальному об'єкті суб'єктивність як у дзеркалі бачить саму себе.

Прояснюючи задум, тілесна об'єктивація вступає в суперечність з творчим духом суб'єктивності. Адекватної відповідності між ними, повного вираження бути не може. Це лежить в основі плюралізму форм об'єктивації. Окрема форма вираження не досягає мети. Виникають спроби вдосконалення... вічна і свята невдоволеність твором.

* * *

В статье рассматривается логическая структура творческого процесса, характеризуются ее ведущие компоненты. Автор начинает анализ с простой ячейки творческого акта, когда возникает синтез отдельных элементов опыта человека, и показывает, что смысл этого синтеза определяется принципом выражения, интериоризации и, в конечном счете, — оригинальности, раскрывает взаимосвязь таких компонентов творческого акта, как интуиция, воображение и мышление, пытается определить их специфику. В работе освещаются также вопросы психологии вдохновения, инсайта, творческой фрустрации и др. Показано возникновение оригинальности, ее генетически ранних этапов — заимствования и подражания, а также переход индивидуальной психологии творчества в социальную, в частности — в психологию народного творчества.

Розвиток знань про природу та суспільство і становлення діалектики*

Наукове природознавство стало історичною силою лише з розвитком капіталізму, бо останній ставить на перше місце промисловість, яка докорінно змінює природу і тому потребує знання сутності речей, теоретичного знання. У промисловості, на відміну від сільського господарства, зменшується значення стихійного і роль пізнання у перетворенні природи зростає. Стихійний характер людської діяльності при цьому цілком не зникає, бо в сферу її входять не лише ті властивості речей, які пізнані, але й ті, які ще потребують пізнання. Адже практика завжди обіймає більшу кількість властивостей речі, ніж ті, які є надбанням знання. (Ця суперечність між пізнанням і діяльністю є могутнім стимулом розвитку науки). Проте загалом людська діяльність є переважно такою, що опосередковується науковим знанням, усвідомлюється.

Але на відміну від матеріального виробництва, яке поступово стає на наукову основу, стихійне продовжує існувати в історії, в суспільних відносинах. Суспільство, як і раніше, розвивається як природний процес, без плану, без знання його законів. (Останні відкриті лише в ХІХ ст. марксизмом.) Об'єктами наукового аналізу є тільки зовнішні його форми — держава, право, релігія тощо. В. І. Ленін з цього приводу пише: «З того, що люди, вступаючи у взаємини, вступають в них, як свідомі істоти, яким чином *не виходить*, щоб суспільна свідомість була тотожна з суспільним буттям. Вступаючи у взаємини, люди в усіх скільки-небудь складних суспільних формаціях — і особливо в капіталістичній суспільній формації — *не усвідомлюють* того, які суспільні відносини при цьому складаються, за якими законами вони розвиваються і т. д. Наприклад, селянин, продаючи хліб, вступає у «взаємини» з світовими виробниками хліба на всесвітньому ринку, але він не усвідомлює цього, не усвідомлює і того, які суспільні відносини складаються з обміну»¹.

Оскільки панує приватна власність, то усвідомлюється передусім особиста, часткова мета діяльності, а загалом панує «сліпа необхідність». Отже, між пізнанням природи і пізнанням суспільства виникає докорінна відмінність.

Протягом кількох століть до появи марксистської філософії загальною тенденцією пізнання суспільних явищ було відставання від природознавства. У буржуазній філософії вона не зникає й нині; навпаки, борючись з марксизмом, буржуазні ідеологи прагнуть зміцнити її, дати їй своє теоретичне обґрунтування. Виникає неокантіанське вчення про відмінність між «науками про природу» і «науками про культуру». Марбурзька школа вивчає переважно природознавство і математику, Баденська (Фрейбурзька) — історію. Найвидатніші представники другої школи — В. Віндельбанд (1848—1915) і Г. Ріккерт (1863—1936) — принципово розрізняють знання про природу й знання про культуру: в першому

* Йдеться про діалектику у філософських системах, що стали теоретичними джерелами марксизму.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 296—297.

наукове мислення користується номотетичним (законопокладаючим), або генералізуючим (узагальнюючим), методом, в другому — ідеографічним (що описує особливе, одиничне), або індивідуалізуючим. Ці філософи вбачають мету природознавства у відкритті загальних законів, а мету історичного знання — в описові особливого й одиничного. На їхню думку, історичне мислення має справу з індивідуальними, неповторними явищами, які не підлягають ніяким законам. Це означає, що «науки про культуру» мають емпіричний, а не теоретичний характер. «Історію вони розглядають як розповідь про ті чи інші конкретні явища. Це суто буржуазний погляд; він впливає безпосередньо з того, що буржуазне суспільство розвивається стихійно, без усвідомлення своїх власних законів, знання тут спиняється на поверхні речей, на одиничних чи особливих явищах і не заглиблюється до з'ясування загальних закономірностей. Неокантіанці щодо цього продовжують лінію чи тенденцію, яка зазначена вище. Але на відміну від інших буржуазних теоретиків, вони під впливом марксизму, який відкрив закони суспільства, свідомо обґрунтовують свою позицію.

Взагалі глибина знання зумовлюється ґрунтовністю практичної дії. Докорінне, суттєве перетворення суспільства, яке здійснює пролетаріат, зумовлює відкриття його теоретиками основних законів історичної дійсності. Навпаки, ідеолог буржуазії, яка прагне до збереження капіталістичних порядків, вважаючи їх історично завершеними, сприймає світ поверхово.

Важливою рисою всієї домарксівської філософії є орієнтація на природознавство. Природа розглядається як універсальний об'єкт пізнання, а людина — як її частина. «Система природи» є мета пізнавальної діяльності не тільки матеріалістів, але й ідеалістів, пантеїстів тощо (Лейбніц, Спіноза та ін.). Класичного вивау це дістало у Канта, який перший серед філософів нового часу свідомо дослідив неодмінні передумови теоретичного знання. У «Критиці чистого розуму» він ставить і намагається розв'язати питання: «Як можливі синтетичні судження апріорі», тобто необхідні й загальні судження, що входять до теорії? Кант не сумнівається в існуванні таких суджень, вбачаючи їх у трьох галузях знання: математиці, природознавстві, метафізиці (філософії).

Може здатися дивним, що Кант питає: «Як можливе чисте (тобто теоретичне.— М. Б.) природознавство?», але зовсім не замислюється над іншим: «Як можливе теоретичне суспільствознавство?» Це пояснюється тим, що внаслідок загального відставання історичного знання від природничонаукового в добу Канта ще не було об'єктивних передумов для постановки питання про історію як науку, як систему теоретичних суджень.

Відповідь, яку дає філософ на поставлене ним питання, зводиться до того, що необхідні і загальні судження в природознавстві можливі завдяки існуванню апріорних розсудкових понять, категорій, тобто завдяки філософському мисленню. Це дуже глибока і (якщо розуміти її матеріалістично) правильна думка (наукового знання справді не може бути без філософії). Вона була розвинута далі Шеллінгом, Гегелем і дістала свій вираз у понятті «філософія природи». А з появою марксизму поглиблюється ще більше і на основі діалектико-історичного матеріалізму спричинює ідеї «діалектики природи».

Але поки що важливо зазначити одне: у самого Канта філософія орієнтована на природу, є, так би мовити, філософією природознавства, а не історії. У ній ми бачимо перше усвідомлення проблеми співвідношення філософії і природознавства. В основі його лежить те, що в часи Канта уже визначився предмет природознавства та почав визначатися

предмет філософії. Це відбилося навіть в загальній структурі першої «Критики» Канта: умова можливості метафізики (філософії) досліджується окремо від проблеми теоретичного природознавства, в розділі про «Трансцендентальну діалектику». Філософія розглядається Кантом як сфера діалектичного мислення. Але ця діалектика суб'єктивна (є спосіб мислення, а не закон об'єктивного світу) і негативна, її наявність є показник того, що речі в собі непізнавані, тобто вона є не теорією пізнання (як у Гегеля чи Маркса), а теорією незнання. А тому і природознавство ще не поєднується у нього з діалектикою. Навіть проблема ця ще не ставиться. Далі ми побачимо, що навіть Гегель, який вперше ставить питання про діалектику природи, вирішує його негативно.

У всякому разі німецькі філософи, незважаючи на всю свою непослідовність, в тій чи іншій формі все ж визнавали єдність філософії і природознавства. Зовсім іншою була позитивістська тенденція, що виникає в 30-і роки XIX ст. Конт, Спенсер, Мілль проголосили, що «наука сама по собі філософія». Проявом тієї ж тенденції був вульгарний матеріалізм Бюхнера, Фогта, Мошотта, викликаний, як вважає Енгельс, тим, що було усунуто контроль над наукою². «Можна було б,— пише Ф. Енгельс про названих філософів,— дати їм спокій, полишивши їм займатися своєю, все ж непоганою, хоч і вузькообмеженою, справою — втовкмачувати німецькому філістеру атеїзм і т. д., але 1) лайка на адресу філософії..., яка, незважаючи ні на що, становить славу Німеччини, і 2) претензія на застосування природничонаукових теорій до суспільства і на реформування соціалізму — усе це примушує нас звернути на них увагу»³.

Чим пояснюється такий відрив філософії від знання про природу? Насамперед характером розвитку самого природознавства. Доки явища були досліджені недостатньо, ще не пізнані їх властивості надавалися їм штучно. «Система природи» у Шеллінга, Гегеля та інших мислителів була сплавом істинного знання і фантастичних вигадок: у ній конструювалися факти, зв'язки, переходи, яких бракувало, тощо (досягти згадати гегельські переходи від механізму до хімізму або від останнього до живої природи: адже до цього часу виникнення органічного світу не з'ясоване!). В цьому їй полягала «філософія природи», або «натурфілософія», яка з розвитком фізики, хімії та інших галузей природознавства була відкинута. Водночас успіхи позитивного знання викликали презирливе ставлення до філософії взагалі. Захоплені фактами, вчені не збагнули, що натурфілософія — не лише історичний, але й необхідний момент, ступінь усякого пізнавального процесу. Її можна закинути, що вона штучно конструювала зв'язки природи. Але від цього цілком звільнитися не може ніяке пізнання, якщо воно не зводиться до реєстрації наявних фактів. Адже мислення певною мірою відходить від «паявного буття», намагаючись проникнути в сутність речей, яка безпосередньо не дається, або ж прагнучи встановити їх властивості, які ще не потрапили в сферу чуттєвого досвіду (наприклад, у космологічних моделях всесвіту).

Та, як писав Ф. Енгельс, при відсутності у природодослідників логічної і діалектичної підготовки «кількість і зміна гіпотез, що витісняють одна одну..., легко викликають у них уявлення про те, ніби ми не здатні пізнати сутність речей... Остання форма цього погляду — «річ в собі»⁴. Непізнавану річ у собі ми знаходимо не лише у Канта та кантіанців, а й у позитивістів, Конта, Спенсера та ін. Отже, в першій половині XIX ст.

² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 483.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 515—516.

склалася ситуація, аналогічна тій, що була наприкінці XIX ст. («криза у фізиці»): і тоді й тоді бурхливий розвиток фактичних знань призвів до агностичних і ідеалістичних збочень, бо природодослідники не розуміли діалектики.

Відрив філософії від природознавства зумовлювався й іншими, більш глибокими, а саме соціальними обставинами. Щоб з'ясувати їх, розглянемо деякі особливості гегелівської натурфілософії, в якій цей відрив виявився особливо помітно.

Природа, на думку Гегеля,— це відчуження або інобуття, тобто інша форма існування ідеї. Такою формою є зовнішність (протяжність, простір). А оскільки природа є ідея (хоч і в особливій формі), в ній присутня і ця остання, але як щось приховане, внутрішнє. Отже, природа складається з двох пластів: зовнішнього і внутрішнього. Зовнішній — природа як така, внутрішній — присутня в ній ідея. Щодо цього суттєвого роздвоєння природи основна думка Гегеля полягає у тому, що як зовнішність природа існує в просторі, але не розвивається в часі. Точніше, він вважає, що вона розвивалася в часі в минулому, до виникнення людини.

В 339 параграфі «Енциклопедії» під характерною назвою «Історія землі» Гегель пише: «Земля має, безперечно, розглядатися як щось таке, що виникло і зникне. Землю і всю природу треба розглядати як продукт; це потрібно через поняття. Другий крок полягатиме в емпіричному підтвердженні цього визначення на властивостях землі; це вивчає головним чином геогнозія. Що земля мала історію, тобто що її властивості суть результат послідовних змін, це виявляється безпосередньо із самих цих властивостей. Вони засвідчують ряд колосальних переворотів, які стосуються далекого минулого». У цьому суть справи: за Гегелем, розвиток землі і природи відбувалися в минулому. «Історія,— каже він далі,— мала р а н і ш е своїм предметом землю, але т е п е р земля досягла спокою; це б у л о життя, яке, бродячи в самому собі, мало і ч а с в самому собі» (розрядка моя.— М. Б.). З появою людини, вважає Гегель, природа припиняє свій розвиток і тепер існує тільки в просторі, а не в часі. «Дух землі» нарешті прокинувся і «дїстав у людини свою свідомість, протиставивши собі як спокійне утворення»⁵. Отже, розвиток природи полягав саме у тому, щоб породити істоту, яка протистоїть природі і робить її матеріалом своєї діяльності.

Коли під розвитком розуміти рух від нижчого до вищого, то, справді, природа загалом вичерпує власну історію, оскільки вона «породжує» суспільство, форму буття, яка її перевершує. Але, по-перше, це правильно тільки щодо окремих частин Всесвіту, зокрема Землі, по-друге, Гегель характеризує тут розвиток однобічно, лише як рух до вищого, тимчасом як розвиток має і низхідну гілку (це показав Енгельс у нарисі кругообігу матерії у вступі до «Діалектики природи») ⁶. По-третє, завершення розвитку природи загалом не виключає розвитку її окремих ланок (це довів Ч. Дарвін у «Походженні видів»). І нарешті, слід зауважити, що наведену думку Гегель висловив у надто загальній формі мимохідь, не розгорнувши її докладно. Домінуючий мотив його роздумів полягає в запереченні історії природи. Ще у «Феноменології духу» (1807) Гегель твердив: «У органічній природи немає історії»⁷. Він визнає розвиток тільки внутрішнього ядра природи, логічної ідеї. Характеризуючи природу як систему необхідно пов'язаних ступенів, він водночас зауважує, що «тут немає природного, фізичного процесу породжен-

⁵ Гегель. Соч., т. II, стор. 354.

⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 333, 341.

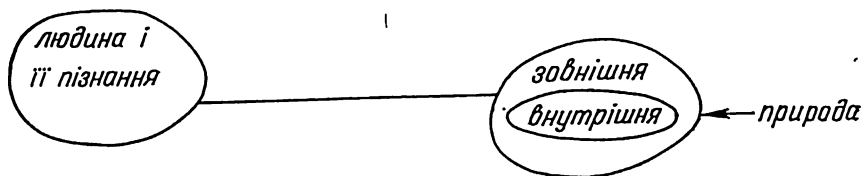
⁷ Гегель. Соч., т. IV, стор. 159.

ня, а є тільки породження в лоні внутрішньої ідеї, яка становить основу природи. *Метаморфозі* підлягає тільки поняття як таке, оскільки лише його зміни становлять розвиток»⁸. Природа як така, тобто як відмінна від поняття, розгортає свою різноманітність у просторі, а «існуючу метаморфозу ми знаходимо лише у сфері живих істот»⁹. Гегель захоплювався працями Гете з метаморфози рослин і морфології тварин, проте водночас підкреслював: «У окремих осіб такий розвиток, зрозуміло, здійснюється в часі, але цього не можна сказати щодо родів»¹⁰. Зв'язок ступенів природи, їх доповнення одного одним «не означає, що з водяної тварини природним способом виникла наземна і остання полетіла в повітря, а також це не означає, що птах знову упав на землю і перетворився в наземну тварину». Таке уявлення про походження одних тварин від інших Гегель називає «туманним»¹¹. Поняття, на його погляд, здійснює «зразу всі особливості», а не поступово.

Як же Гегель розумів розвиток внутрішньої логічної ідеї? Будучи ідеалістом, він вважав, що «Логос» лежить в основі не лише природи, але й історії. Але насправді саму діалектику він вивів з історії пізнання людства. Ленін, вивчаючи загальну структуру «Науки логіки» і відзначаючи її правильність, писав: «Поняття (пізнання) в бутті (в безпосередніх явищах) відкриває сутність (закон причини, тотожність, відмінність etc.) — такий є дійсно загальний хід усього людського пізнання (всієї науки) взагалі. Таким є хід і природознавства і політичної економії [і історії]. Діалектика Гегеля є, остільки, узагальнення історії мислі... У логіці історія мислі повинна, загалом і в цілому, збігатися з законами мислення»¹², тобто з системою логіки.

Отже, не природа як така, а історія є основа логіко-діалектичного мислення. А «Наука логіки» — категоріальне відтворення історії. Це означає, що головним матеріалом гегелівської діалектики була не власне природа, подана сучасним Гегелю природознавством, а ґрунтовне знання історії філософії, естетики, права, релігії і т. д.

Оскільки історія думки включає і поняття про природу, то можна було б сказати, що за Гегелем розвивається не сама природа, а її пізнання. Очевидно, що пізнання природи і природа як внутрішнє, що підлягає діалектичним змінам, не те саме, але між ними є спільне. З погляду на ідею як ядро дійсності це відношення можна зобразити такою схемою:

Як бачимо, людське пізнання пов'язане з ідеєю через поверхню, кору, шкаралупу дійсності. Тут ідеальне немов подвоєне: воно існує в голові людини і в «серці» природи, хоч насправді світ один, двох ідеальних світів немає. Гегель розрізняє їх не за змістом, а за формою.

⁸ Гегель. Соч., т. II, стор. 28.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, стор. 30.

¹¹ Там же, стор. 28—29.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 302.

Логіка в людині усвідомлена, в природі логічні форми існують несвідомо і часто ототожнюються Гегелем з закономірністю. З матеріалістичного ж погляду гегелівська ідея природи є тільки відчужена людська ідея. Тому схема змінюється:

Людина є ядро природи. І та внутрішня ідея, про яку говорить Гегель, є ідея людського пізнання. Коротко кажучи, людина існує не поза, а в природі, мислення існує в людині, тому воно само є внутрішнє і інтимне в природі. В цьому й полягає глибокий раціональний зміст гегелівських думок. Отже, метаморфоза внутрішньої ідеї є не що інше, як історія пізнання, в тому числі і пізнання природи.

Чим же пояснюється гегелівське роздвоєння природи з цього погляду? Тим, що природа розвивається надто повільно порівняно з історією людського пізнання. Якщо з часів Фалеса до наших днів змінилася велика кількість філософських систем, то природа залишалася майже тією самою. При інтенсивному розвитку ядра природи — суспільства і його пізнання — поверхня її, шкаралупа має відносно стабільний характер. Мінливість її може бути помітна тільки в дуже великі проміжки часу, набагато більші від відомої нам історії людства. Ось цей факт і знайшов своє абстрактне, навіть містичне відображення у вченні Гегеля про метаморфози понять і незмінність природи.

Маючи таку відмінність від дійсності, поняття не можуть бути виведені безпосередньо з природи. Їх найближча основа — історія, реальна діяльність людей. Ф. Енгельс з цього приводу писав: «Як природознавство, так і філософія досі зовсім нехтували дослідженням впливу діяльності людини на її мислення. Вони знають, з одного боку, тільки природу, а з другого — тільки мисль. Але найістотношою і найближчою основою людського мислення є якраз зміна природи людиною, а не одна природа як така, і розум людини розвивався відповідно до того, як людина навчалася змінювати природу»¹³.

У вченні Гегеля це знайшло відображення у фундаментальному принципі збігу логічного та історичного, згідно з яким послідовність логічних категорій загалом та сама, що й послідовність понять в історії пізнання. «Я вважаю, — писав Гегель, — що послідовність систем філософії в історії та сама, що і послідовність у виведенні логічних визначень ідеї. Я вважаю, що коли цілком звільнити основні поняття систем, які появлялися в історії філософії, від того, що стосується їх зовнішньої форми, їх застосування до окремих випадків і т. п., то вийдуть різні ступені визначення самої ідеї в її логічному понятті... Коли, навпаки, взяти логічний поступальний рух сам по собі, то в цьому виявиться поступальний рух історичних явищ в їх головних моментах; — але, звичайно, ці чисті поняття треба вміти розпізнавати в тому, що містить у собі історична форма»¹⁴.

У Гегеля це співвідношення мало спотворений характер, бо мис-

¹³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 507.

¹⁴ Цит. за кн.: В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 233—234.

лення він вважав основою дійсності, в тому числі й історичної, тоді як справа стоїть навпаки: історія є основою логіки. Проте в даному разі нас цікавить самий відкритий Гегелем закон, в якому суттєво співвідносяться історичне і логічне.

Якщо в попередні часи філософія орієнтувалася переважно на природу, то у Гегеля вона стає узагальненням суспільно-історичного розвитку. Система логіки, права, естетики, релігії і т. д. виводиться ним не з «природи людини», як у попередніх філософів (і матеріалістів, і ідеалістів), а з історичного становлення людства. Ця увага до розвитку суспільства й дала йому можливість відкрити діалектику як головну форму саморуху дійсності. Той факт, що, згідно з Гегелем, природа не розвивається, означає, що його діалектика є результатом не сучасного йому природознавства, а головним чином вивчення історії. Кажучи словами Леніна, логіка є «підсумок, сума, вивід історії пізнання світу»¹⁵.

Гегель намагався дати не суму, перелік деяких положень діалектики, а систему філософії природи. Проте ця система ще не могла бути діалектичною, природознавство тоді мало метафізичний характер. Звичайно, в ньому можна знайти чимало елементів діалектичного мислення. Але три великі відкриття, які, за Енгельсом, сприяли створенню діалектичної картини світу, ще не відбулися. Тому система «діалектики природи» була порівняно далеким майбутнім. Вона з'явиться тільки в працях Енгельса. Навіть діалектичне розуміння історії пов'язане з ім'ям Гегеля остільки, оскільки він розглядав її як розвиток духу, як втілення логічних форм, тобто ідеалістично. А діалектика реальної матеріальної історії людства розроблена лише в працях Маркса і Енгельса. Ленін з цього приводу зауважує в «Філософських зошитах»: «Ідея універсального руху і зміни (1813', Логіка) угадана раніше її застосування до життя і до суспільства. До суспільства проголошена раніше (1847), ніж доведена в застосуванні до людини (1859)»¹⁶.

Історизм Гегеля (і багатьох інших сучасних йому мислителів, наприклад, Гердера, французьких істориків доби реставрації — Тьєррі, Гізо, Міньє та ін.) пояснюється соціальними перетвореннями його епохи, насамперед впливом великої буржуазної революції 1789—1793 рр. Гегель вважав її «величним сходом сонця», «поворотним пунктом історії», подією, завдяки якій нібито запанував розум, все дійсне стало розумним, а розумне — дійсним. І хоча в самій Німеччині буржуазна революція була ще далеким майбутнім, на думку Гегеля, вона вже здійснилася у вигляді Реформації. Будучи ідеалістом, Гегель розглянув ту «свободу духу», що її німці завоювали у боротьбі з папством, як справжню свободу і доводив, що в Німеччині нічого подібного до 1789 р. не може бути.

І справді, внаслідок своєї суспільно-політичної відсталості німці сприйняли події сучасної їм європейської історії ідеально, теоретично. К. Маркс назвав з цього приводу філософію Канта «німецькою теорією французької буржуазної революції». Ще більше ці слова стосуються науковчення Фіхте з його апофеозом діяльності, активності людей, і діалектики Гегеля, у витончених формах якої відбився напружений ритм його епохи. Бурхливий рух, міппливість суспільного життя Європи визначили інтерес Гегеля до соціальних проблем і до вивчення історії.

Але революція закінчилася, буржуазія перемогла, її розум втілюється в дійсність —...і діалектика Гегеля, його історизм досягають своєї

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 78.

¹⁶ Там же, стор. 127.

межі. «Якщо людина не хоче загинути, вона повинна визнати, що світ існує самостійно і в *основному завершений*»¹⁷, — стверджує Гегель. Його діалектика обернена у минуле. В минулому є рух, історія — там розвивається природа, суспільство, мислення. Але історія закінчилася — природа рухається тільки по колу, суспільство досягло апогею в Пруссійській монархії, а філософія відкрила абсолютну істину в системі Гегеля.

Ця загальна обмеженість діалектики Гегеля є не його суб'єктивна своєрідність, а відображення обмеженості буржуазії, яка визнає діалектику тільки до своєї перемоги. На цьому для неї історія припиняється, і жодний мислитель, залишаючись на позиціях цього класу, не може бути діалектиком.

Цікаво порівняти з Гегелем другого великого мислителя — Огюстена Тьєррі, про якого К. Маркс у листі до Ф. Енгельса від 27 липня 1854 р. писав: «Мене дуже зацікавила книга Тьєррі «Історія походження і успіхів третього стану», 1853. Дивно, як цей пан, батько «класової боротьби» у французькій історіографії, обурюється в передмові на «нових людей», які тепер бачать також антагонізм між буржуазією і пролетаріатом і прагнуть виявити сліди цієї протилежності вже в історії третього стану до 1789 року. Він з усіх сил намагається довести, що третій стан включає в себе всі стани, крім дворянства і духовенства, і що буржуазія відіграє роль представниці всіх цих інших елементів... Коли б пан Тьєррі прочитав наші речі, то він би знав, що гострий антагонізм між буржуазією і народом виникає, природно, лише з того моменту, як тільки буржуазія перестає протистояти дворянству і духовенству в ролі третього стану»¹⁸.

Нову і середньовічну історію Тьєррі характеризував як історію боротьби класів — духовенства і дворянства, з одного боку, і буржуазії (третього стану), з другого. Але після перемоги буржуазії він не визнає соціальних антагонізмів. Поступальний рух існує, на його думку, тільки в минулому. Сучасність метафізична.

Отже, діалектика, яка є, за чудовим висловом О. Герцена, «алгеброю революції», перестає бути способом мислення ідеологів буржуазії, коли остання досягає своєї мети і, за словами Маркса, вже не протистоїть дворянству і духовенству, бо з цього моменту виникає різкий антагонізм між народом і нею, назріває пролетарська революція. Діалектичний метод підхоплюють і розвивають далі теоретики робітничого класу. При цьому важливо мати на увазі, що справа тут не в «чистому мисленні», не в здібностях або їх відсутності у того чи іншого класу. Адже діалектика — не тільки спосіб мислення, а й спосіб життя, соціального існування революційних сил. Тим часом буржуазія, що перемогла, не лише в уяві, в думках — ворог «алгебри революції», вона й насправді, за своїм соціальним станом і своїми діями, метафізична, консервативна.

Тепер підсумуємо усе сказане про соціальні корені розриву між філософією і природознавством. При цьому зауважимо, що йдеться не про філософію взагалі, а про певну її історичну форму, тобто діалектичну, яка склалася наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у Німеччині. Ситуація, що утворилася тоді, полягає в тому, що під впливом промисловості розвивалося природознавство, без якого буржуазія не спроможна існувати; а під впливом нових суспільних відносин революційної епохи почав формуватися історико-діалектичний світогляд, який стає ворожим для буржуазії після її перемоги. Суперечність між виробництвом і соціальними (класовими) відносинами є реальною основою анта-

¹⁷ Гегель. Соч., т. III, стор. 95.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 303.

гонізму між філософією і природознавством, його головною соціальною причиною. У вульгарному матеріалізмі і позитивізмі, з їх культом природознавчих наук, у спотвореній формі відображається вирішальна роль виробництва в суспільному житті і страх перед «спекуляціями», які хитають буржуазний світ, «в цілому завершений».

Отже, в XVI—XVII ст. в європейській науці загалом панує метафізика. Щоправда, теоретики революційної буржуазії відкрили (у містичній формі) діалектику, але через свою соціальну обмеженість не змогли дотримуватися цього методу послідовно. А тим часом природознавство рухалося вперед, і неминуче назривала суперечність між ним і панівними філософськими уявленнями. «До кінця минулого століття,— писав Енгельс,— і навіть до 1830 р. природодослідники більш-менш обходились за допомогою старої метафізики, бо дійсна наука не виходила ще за межі механіки, земної і космічної... Але тепер все це не так»¹⁹.

Сталося так, що, з одного боку, діалектика була неприйнятним способом мислення, а з другого — само природознавство, яке намагалося оберігати від «гегельянщини», йшло до її відкриття. І коли ці дві тенденції розвитку науки зіткнулися, вибухнула відома криза у фізиці в кінці XIX — на початку XX ст.

І хоч те «руйнування основ» природознавства, від якого в той час жахнулися учені, відбувалося власне протягом усього XIX ст., коли кожне нове значне відкриття вибивало ще один камінь з фундаменту метафізичного світогляду, але тоді воно не так упадало у вічі, бо стосувалося лише окремих ланок науки. Тепер же кількість перейшла у якість, виникла криза. Дати їй науковий аналіз, виявити її справжній зміст за умов повного розброду і хитань думки зміг лише В. І. Ленін, озброєний діалектикою. Ленінський аналіз був продовженням тієї роботи, яку почав Енгельс у своїх класичних працях.

Цікаво, що між працями Ф. Енгельса і згаданою кризою у фізиці лежить проміжок часу приблизно у 40—50 років. Тобто знання філософії дало Ф. Енгельсу змогу розвинути ідеї діалектики природи майже на півстоліття раніше, ніж до них прийшла сама фізика. Водночас незнання діалектики природознавцями призвело до величезної марної трати духовних сил, писання безлічі книжок і статей про «крах основ», стало великим гальмом у прогресі науки. |

У XX ст. склалися дуже сприятливі умови для синтезу конкретних наук і діалектико-матеріалістичної філософії. Бо гігантського розвитку набуло не тільки природознавство, а й соціальні форми буття. Виникнення соціалістичного світу стало реальною основою, завдяки якій, не одинаки, подібні до Шорлеммера, стали на шлях, накреслений Енгельсом і Леніним, а велика армія філософів-марксистів. Їх працями здійснюється ідеал наукового знання, про який мріяли багато поколінь учених.

* * *

В статье рассматривается вопрос о связях и противоречиях между знанием природы и знанием общества, выясняются причины разрыва между ними в домарксистской философии. Выделяются основные причины этого явления: развитие самого естествознания и отчленение его от философии; противоречие между производительными силами капитализма, базирующемся на научном знании, и производственными отношениями, которые вынуждают идеологов буржуазии становиться на позиции метафизики. Разрешение указанного противоречия между знанием природы и общественным знанием осуществляется в полной мере лишь в философии марксизма.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 484.

Критика гегелівського принципу „розумності“ держави у ранніх творах К. Маркса

Питання про «розумну державу» було порушене на початку XVIII ст. французькими просвітниками та матеріалістами. Виступаючи проти феодального суспільного устрою та абсолютної монархічної держави, ці діячі проголосили одним зі своїх основних філософських та соціологічних принципів «царство розуму». «Релігія, розуміння природи, суспільство, державний лад — все,— пише Ф. Енгельс в «Анти-Дюрінгу»,— було піддане найнещаднішій критиці; все повинно було стати перед судом розуму і або виправдати своє існування, або відмовитися від нього». Усе те, що не відповідало цьому принципіві, вважалося нерозумним і відкидалося геть. Монархічна держава була визнана старим мотлохом і мала бути замінена «розумною державою». Проте, як відзначав Ф. Енгельс, «це царство розуму було не чим іншим, як ідеалізованим царством буржуазії»¹.

У добу революційних перетворень жив і творив і Г. В. Гегель. Будучи виразником інтересів німецької буржуазії, він теж, як і французькі просвітники та матеріалісти, намагався знайти шлях до нового суспільства і «розумної держави», бо вважав, що розум є тією активною силою, яка приводить у рух численні маси і має важливе значення у становленні нового ладу. Проте на відміну від своїх попередників, Гегель надав ученню про розум викінченого ідеалістичного характеру, доводив об'єктивність, незалежність від людини, суспільства, природи «чистого» абсолютного розуму, який нібито і є рушійною силою суспільного прогресу. Шлях до нового розумного суспільства, твердив філософ, лежить в саморозкритті абсолютного духу в свідомості людей. Яким є людський дух, що досяг сутності абсолютного духу в його саморозкритті, таким є й суспільний лад². Як представник компромісної німецької буржуазії, Гегель обстоював неминучість оновлення та зміцнення християнської релігії, встановлення конституційної монархії, на зразок тієї станової монархії, яку обіцяв своїм підданам прусський король Фрідріх-Вільгельм III.

Свій «раціоналізм» Гегель розкрив у крилатому вислові: «Що розумне, те дійсне, і що дійсне, те розумне». Незважаючи на багатогранність змісту цього афоризму, його слід читати так, як на тому наполягав сам автор: бог найрозумніший, а тому він дійсний³, монархія дійсно існує, як божественний прояв, а тому вона розумна⁴.

Мистифікація розуму та його відношення до дійсності давала змогу Гегелю робити найреакційніші висновки із діалектичного аналізу суспільства. Тому не дивно, що К. Маркс уже в перших своїх працях вважає за потрібне піддати ґрунтовній критиці гегелівське тлумачення ка-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 18.

² В. И. Шинкарук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964, стор. 24.

³ Гегель. Соч., т. I, М.—Л., 1929, стор. 22.

⁴ Див. Гегель. Соч., т. VII, М.—Л., 1934, стор. 268.

тегорії розумного. Викриваючи негативні сторони гегелівського вчення про розум, К. Маркс розробляє новий, збагачений діалектикою матеріалізм, який став основою наукового комунізму.

Як саме це було здійснено, розглянемо на прикладі твору «До критики гегелівської філософії права», що містить розгорнуту критику К. Марксом вчення Гегеля про державу та засоби її теоретичного обґрунтування. У цій критиці дістав своє звершення єдиний процес формування світогляду молодого К. Маркса, процес, який відзначив В. І. Ленін: перехід К. Маркса до матеріалізму та комунізму⁵.

Гегель, як об'єктивний ідеаліст, вважає, що розглядати кожну сферу дійсності треба, виходячи з абсолютної ідеї, бо саме вона є творчим початком всього існуючого. Від абсолютної ідеї бере свій початок так званий розум держави. Це відбувається так: абсолютна ідея або абсолютний дух «сам себе ділить на дві ідеальні сфери свого поняття, на сім'ю і громадянське суспільство, як на сфери своєї скінченості, для того, щоб, пройшовши через їх ідеальність, стати для себе безконечним дійсним духом»⁶. Маркс зазначає, що розумом держави слід вважати її політичну діяльність, яка безпосередньо пов'язана насамперед з реальним життям суспільства. Замість того, щоб розглядати сім'ю і громадянське суспільство як передумову держави і на цій основі виводити політичний лад, у «спекулятивному мисленні все це робиться навпаки»⁷. І сім'я, і громадянське суспільство, і політичний лад держави вважаються проявами тієї самої абсолютної ідеї.

Гегелівському ідеалістичному поглядові К. Маркс протиставляє свій монізм, згідно з яким у теоретичному тлумаченні дійсності треба виходити з самої дійсності як основи її розуміння. Суб'єктом може бути тільки те, що дійсно існує, предикатом — його ідеальне визначення. Тому, коли вивчається держава, дійсним суб'єктом можуть бути тільки сама держава та її складові частини. «В раціональному вигляді, — пише К. Маркс, — гегелівське положення означало б лише ось що: сім'я і громадянське суспільство являють собою частини держави... Громадяни держави є членами сімей і членами громадянського суспільства»⁸. К. Маркс відкидає геть гегелівську містику про абсолютну ідею і показує, що погляд на державу буде тільки тоді розумний, коли її теорію будувати, виходячи з самої суспільної дійсності. Саме цього принципу і він додержується, даючи теоретичне тлумачення держави та її розуму — політичному ладові. «Сім'я і громадянське суспільство — дійсні частини держави..., вони — способи існування держави... самі себе перетворюють в державу. Саме вони є рушійною силою»⁹. Без них політична держава не може існувати. Виведення розуму держави з суспільних громадянських відносин та визначення останніх як матеріальної умови функціонування політичного ладу було важливим у справі формулювання К. Марксом перших тез матеріалістичного тлумачення історії.

К. Маркс висловлює своє ставлення до логіки (а також і до гегелівської) як важливого, конче потрібного компоненту раціонального тлумачення дійсності. Раціоналізм, доводив він, тим і відрізняється від емпіризму, що головною його складовою частиною є логіка в різних її формах, а також і в загальних категоріальних.

Гегелівську логіку К. Маркс оцінював як таку, що акумулювала в собі всі світові досягнення в справі осмислення дійсності, як новий

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 59.

⁶ Гегель. Соч., т. VII, стор. 273.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 212.

⁸ Там же, стор. 213.

⁹ Там же.

шабель відображення її діалектичних процесів, але водночас підкреслював ідеалістичний характер цієї логіки. «Різниця, — писав він, — криється не в змісті, а в точці зору або в способі вираження. Ми маємо тут двояку історію: езотеричну і екзотеричну. Зміст лежить в екзотеричній частині. Інтерес езотеричної частини незмінно спрямований на те, щоб знаходити в державі повторення історії логічного поняття. В дійсності ж розвиток відбувається якраз на екзотеричному боці»¹⁰. Термінами «езотеричне» та «екзотеричне» тут позначено той засіб, завдяки якому логіка набула «в руках» Гегеля містифікованої форми.

К. Маркс показує, що під внутрішньою історією розвитку Гегель мав на увазі спекулятивну логіку розвитку абсолютної ідеї, під зовнішньою — історію самого предмета. У нього логіка абсолютної ідеї створює історію всієї дійсності. Тому буття кожного предмета визначається логікою розвитку абсолютної ідеї, спекулятивною логікою. В цьому К. Маркс вбачає суть гегелівської містифікації логіки.

Особливо рельєфно ця містифікація виявляється в тлумаченні Гегелем логічних категорій. За Гегелем, категорії — шаблі розвитку абсолютної ідеї; вони є суб'єктами, а сама дійсність — тобто визначення логічних категорій — предикатом. Філософ абсолютизував категорії та протиставив їх дійсності. Він розуміє поняття не як абстракції речей, а як такі, що становлять душу речей. Предмети матеріальної дійсності — це тільки видимість, марево, химера, а справді дійсними є категорії. Саморозвиток цього містичного поняття як діалектичного руху категорій (це і є гегелівська абстрактна логіка) становить «раціональну» основу розвитку дійсності, усіх її предметів та сфер, які Гегель трактує у своїх працях відповідно до цієї основи. «Завжди, — пише К. Маркс про гегелівську манеру тлумачення, — одні й ті самі категорії доставляють душу то для одних, то для інших сфер. Вся справа зводиться до того, щоб підшукати для окремих конкретних визначень відповідні їм абстрактні визначення»¹¹.

Такий підхід застосовано і в гегелівському вченні про державу. Тут основна увага приділена не конкретним визначенням та дійсним зв'язкам, що характеризують державу, а категоріальним визначенням та зв'язкам, сконструйованих самим Гегелем. «Суть визначень держави вбачається не в тому, що вони — визначення держави, а в тому, що вони можуть розглядатися в їх найабстрактнішій формі як логічно-метафізичні визначення. В центрі інтересу стоїть тут не філософія права, а логіка. Робота філософії полягає тут не в тому, щоб мислення втілювалося в політичних визначеннях, а в тому, щоб наявні політичні визначення розвіювались, перетворювались в абстрактні думки. Філософське значення має тут не логіка самої справи, а справа самої логіки. Не логіка служить для обґрунтування держави, а держава — для обґрунтування логіки»¹².

Критикуючи гегелівський містицизм у понятті «справа самої логіки», К. Маркс виводить своє розуміння логіки як раціонального тлумачення дійсності, — «логіка самої справи». Роль логіки він вбачає в тому, щоб з'ясувати якнайглибше характерні, специфічні риси та зв'язки предмета, що вивчається. Якщо у Гегеля конкретні визначення є чимось додатковим, привнесеним, то, за К. Марксом, вони розкривають істотні сторони, дійсний діалектичний зв'язок та розвиток самої речі. Щоб раціонально тлумачити дійсність, потрібно, каже К. Маркс, у суб'єктах викривати специфічну ідею, бо «ці суб'єкти — оскільки вони не збаг-

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 212—213.

¹¹ Там же, стор. 215.

¹² Там же, стор. 222.

нені в їх специфічній сутності,— лишаються незбагненими визначення-ми». Розвиваючи цю ж думку за допомогою поняття пояснення, К. Маркс підкреслював, що тлумачення предмета загальними логічно-метафізичними категоріями не спроможне. «...Пояснення, в якому немає вказівки на *differentia specifica* (специфічна відмінність.— *Ред.*), не є пояснення»¹³. Тільки те пояснення може бути раціональним, в якому предмет розкривається через суттєві специфічні визначення, і справа логіки повинна полягати в тому, «щоб пізнавати специфічну логіку специфічного предмета»¹⁴. Ці міркування дали початок розробки молодим Марксом законів і категорій матеріалістичної діалектики як раціонального тлумачення дійсності.

І ще одну дуже важливу вимогу висуває К. Маркс до логіки — розкривати в конкретних суттєвих визначеннях політичну спрямованість суспільних явищ. Так, розглядаючи дане Гегелем визначення урядової влади, він звинувачує філософа в тому, що той підводить її під логічні категорії, «дає *своєю логіці політичне тіло*, але... не дає *логіки політичного тіла*»¹⁵, прикладає до своєї логіки політичні явища, які набувають абстрактно-логічного значення; відбувається містифікація логіки і фальсифікація політичних явищ. Ця вимога засвідчує те, що молодий К. Маркс вже 1843 року відкидає абстрактне тлумачення соціальної дійсності і поділяє партійність щодо філософського розуміння суспільних явищ. Принципову відмінність своїх політичних поглядів від гегелівських К. Маркс настійно підкреслює, висвітлюючи питання про державу, і тим самим викриває класові корені гегелівського логічного містицизму.

Визначним у гегелівському підході до явищ є розгляд їх суперечливості. «...В тому і виявляється глибина Гегеля,— пише К. Маркс,— що він скрізь починає з *протилежності* визначень (в тому їх вигляді, в якому вони існують в наших державах) і на ній робить наголос»¹⁶. Такими протилежностями є і роздвоєна тотожність системи приватного інтересу (сім'ї і громадського суспільства) до системи загального інтересу (держави); і відношення законодавчої влади до державного ладу, і взаємини монарха та народу тощо. Намагаючись розв'язати їх, Гегель, каже Маркс, в першому випадку «висуває тут нерозв'язану *антиномію*»¹⁷, в другому — перетворює її в іншу антиномію¹⁸, а в третьому — докладає всіх зусиль, щоб їх затушувати. Будучи виразником компромісної німецької буржуазії, яка постійно шукала доброзичливих зв'язків з дворянством та монархічним урядом, Гегель намагається знайти логічні форми та суспільні сили для виправдання цього компромісу. На його думку, такою силою є становий елемент у вигляді чиновництва та землевласницького дворянства. Логічний засіб, який знімає суперечності і встановлює гармонію, це — тотожність. Гегель висуває ряд тотожностей, що їх становить середній стан, чиновництво, котре немов знімає суперечність між монархом та народом. Перша тотожність¹⁹ — мішаний порядок обрання чиновників. Він полягає в тому, що заміщення посад провадиться «загалом змішанням звичайних виборів, в яких беруть участь заінтересовані особи, з вищим затвердженням і призначенням»²⁰.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 217.

¹⁴ Там же, стор. 304.

¹⁵ Там же, стор. 257.

¹⁶ Там же, стор. 263—264.

¹⁷ Там же, стор. 211.

¹⁸ Там же, стор. 257.

¹⁹ Див.: там же, стор. 257.

²⁰ Гегель. Соч., т. VII, стор. 314.

Гегель хоче сказати, що чиновники одержують своє право на управління державними ділами, як довірені особи і народу (громадянське суспільство) і монарха, а тому вони знімають протилежність між ними. К. Маркс викриває цю гегелівську тотожність, стверджуючи, що в монархічному ладі чиновники тільки загострюють протилежність, будучи насправді не на боці громадянського суспільства, а проти нього. «...Подолання цієї протилежності,— пише К. Маркс,— з допомогою *мішаного порядку обрання* є лише компроміс, угода, *признання* в тому, що дуалізм не подолано»; компроміс, в якому чиновники «є уповноваженими держави з метою управління державою проти громадянського суспільства»²¹. Не знімає цієї протилежності і друга гегелівська тотожність, сутність якої — «існуюча для кожного громадянина *можливість стати державним чиновником*»²². Характеризуючи її, К. Маркс відзначав, що сконструйована Гегелем тотожність рельєфно виділяє наявність двох прямопротилежних суспільних систем: монархічно-урядової та громадянської. Якщо людні для виявлення її конче потрібних суспільних потреб доводиться кидати свою власну сферу і переходити до іншої, то це і доводить, що ці сфери принципово різняться: одна з них зовсім неможлива, друга — має зазначену дійсність. Гегеліанська ілюзорна, уявна, неспроможна ліквідувати глибоку розрив між монархом та народом. Гегель і інші висунуті Гегелем тотожності: складання і одержання посади, сваволя монарха, одержання е К. Маркс, «криється для Гегеля *дійсна тотожність суспільства і держави*. *Платня чиновника* — ось сутність, яку Гегель виводить з допомогою своєї конпрограми, яку К. Маркс, «перетворення *державних функцій* своєю передумовою відрив держави від суспільства», «а забезпечення чиновників *платнею* є саме те, що підтримує збереження сучасні західні монархії»²³.

Критикуючи зміст гегелівських тотожностей, К. Маркс показав, що вони фальсифікують дійсні суспільні відносини, бо навіть і в конституційно-монархічній державі (що відповідає гегелівському ідеалові) завжди урядова монархічна влада протистоїть народові і до того ж, як неминуча крайність.

Критика К. Марксом гегелівських тотожностей між урядовою владою приватної власності та народом має і сьогодні важливе значення, бо влучно б'є по таких самих софізмах сучасних апологетів імперіалізму, які белькочуть про вільне обрання політичної адміністрації в буржуазній країні, про можливість кожної особи, в тому числі і робітника, стати капіталістом, мільярдером. К. Маркс показав, що всі ці софізми тільки ще раз доводять наявність дійсних протилежних сторін у суспільстві та гострої принципової боротьби між ними.

Особливу увагу Гегель приділяє доведенню тотожності, яку має виконувати в конституційній монархії законодавча влада, відбиваючи інтереси спадкового землевласницького дворянства — майорату, доведенню його неминучості у Німеччині. Він постійно твердив, що політичну суть держави, її вищу законодавчу діяльність має право визначати тільки спадкове землевласництво. Конституційну монархію, згідно з гегелівським ідеалом держави, уособлює палата перів. З цього стану — в його законодавчій мантії — Гегель і створює систему опосередкування.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 258.

²² Там же, стор. 259.

²³ Там же, стор. 261.

між монархом і народом, використовуючи при цьому «розумне відношення — умовивід» та одну з найважливіших, на його думку, логічних істин, яка «полягає в тому, що певний момент, який, виступаючи як протилежність, займає становище крайності, перестає бути нею і є органічним моментом завдяки тому, що він одночасно є і серединою»²⁴. Становий елемент є немов посередником, двома крайностями — монархом та громадянським суспільством. Водночас кожна із крайностей у цій системі опосереднює і серединою.

Критикуючи цю гегелівську побудову, К. Маркс показує, що вона є політичною фальсифікацією. Своїх представників у законодавчому органі може мати громадянське суспільство, народ, а не первістки землевласницького дворянства. Тому у Гегеля умовивід набув такого вигляду: «монарх — становий елемент — урядова влада», в якому крайності стають серединою, а середина крайностями. «Тут,— пише К. Маркс,— виступає вся безглуздість цих крайностей, які відіграють поперемінно то роль крайності, то роль середини. Це — голови Януса, які обертаються то одним боком, то іншим і спереду мають інший вигляд, ніж ззаду»²⁵. При цьому, продовжує К. Маркс, Гегель «абсурдність опосереднення звів до її абстрактно-логічного,— отже, нефальсифікованого виразу, що не допускає інших тлумачень, разом з тим визначає це опосереднення як спекулятивне таїнство логіки, як розумне відношення, як умовивід»²⁶.

Виходячи з того, як К. Маркс характеризує згадані протилежні крайності, можна вирізнити три їх типи: 1) крайність як відмінність однієї сутності; 2) крайність як відмінність між двома сутностями; 3) крайність як абстракція своєї другої крайності. До першого типу належать крайності, протилежності яких становлять «диференційовану сутність». К. Маркс наводив приклад: північний полюс і південний, жіноча стать і чоловіча. Вони взаємно притягають один одного. «Північний полюс і південний є однаковими полюсами, їх сутність тотожна; так само чоловіча стать і жіноча є один і той самий рід, одна сутність — людська сутність. Північ і південь — протилежні визначення однієї і тієї самої сутності, відмінності однієї сутності на вищому ступені її розвитку... Вони є те, чим вони є, лише як розрізнене визначення, і саме як це розрізнене визначення сутності». Вони «є відмінність існування». Це крайності, яким властива тотожність, бо їх сутність тотожна. До другого типу належать крайності, які К. Маркс назвав «істинними, дійсними». Такими крайностями «були б полюс і не-полюс, людський і не-людський рід». У цьому типі крайності виступають як «відмінність між сутностями, відмінність двох сутностей. Що ж до третього типу, «то головне визначення полягає тут в тому, що яке-небудь поняття (наявне буття і т. д.) береться абстрактно, що це поняття має значення не як дещо самостійне, а як абстракція від чогось іншого і тільки як ця абстракція». Приклад: «дух є лише абстракція від матерії». Характеризуючи цей тип крайності, К. Маркс підкреслює, що одна крайність — поняття, не є щось самостійне, а «являє собою... свою абстрактну протилежність».

Показавши ці три типи протилежних крайностей, К. Маркс викриває той засіб, яким Гегель конструює систему опосередкування: «розглядає як дійсні протилежності абстрактні моменти умовиводу — загальність і одиничність». Дійсні протилежності, глибокі та суперечливі, які на той час існували у Німеччині між монархом і народом, філософ видає за абстрактну тотожність між одиничністю та загальністю.

²⁴ Гегель. Соч., т. VII, стор. 326.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 299.

²⁶ Там же, стор. 300, 301.

К. Маркс доводить, що коли крайності набули насправді характеру протилежностей, то вони не можуть бути опосереднені (під дійсними крайностями тут розуміють антагоністичну суперечність, протилежність антагоністичних крайностей). «Дійсні крайності не можуть бути опосереднені саме тому, що вони є дійсними крайностями. Але вони і не потребують ніякого опосереднення, бо вони протилежні одна одній по своїй суті. Вони не мають між собою нічого спільного, вони не тяжіють одна до одної, вони не доповнюють одна одну. Одна крайність не має в собі самій прагнення до другої крайності, потреби в ній або її передхоплення»²⁷. Такі крайності виступають як цілісність у собі, як власна сутність, а їх відношення — як відношення двох різних сутностей.

Гегель досягає опосереднення, доводить К. Маркс, завдяки тому, що перекручує тип протилежностей. Головна його помилка полягає в тому, що він суперечність явища розуміє як єдність в сутності, в ідеї, водночас як згадана суперечність має, звичайно, свою сутність дещо глибше, а саме істотну суперечність. Суперечність явища як суперечність між монархом та законодавчою владою в особі землевласницького дворянства Гегель вважає єдністю в сутності і не розуміє, що такою єдністю може бути законодавча влада народу та сам народ. А та єдність, яку він висуває, насправді є суперечністю дійсних крайностей, суперечністю між монархом і громадянським суспільством, котрі ніяк не можуть прагнути до опосереднення. Отже, вдавшись до містифікації крайностей в умовиводі, Гегель створив «видимість дійсної тожності».

Критикуючи гегелівську систему опосереднення, К. Маркс формулює закон суперечності протилежностей. На відміну від Гегеля, який підганяє дійсність під логічну форму — умовивід, щоб створити штучну систему опосереднення, він вбачає суперечності в дійсності і дає їм їх істинне пояснення як дійсних протилежностей. «...Справжня філософська критика сучасного державного ладу не тільки виявляє його суперечності як реально існуючі, але й пояснює їх; вона пізнає їх генезис, їх необхідність. Вона їх пізнає в їх специфічному значенні»²⁸. Стати на шлях розкриття суперечності в певній сфері буття — це й означає розкрити загальний закон суперечності в його специфічній дійсності. Гегель знає тільки логічний принцип, щодо якого має існувати та розвиватися дійсність, К. Маркс показує специфічні протилежності дійсності — дійсну суперечність, яка зумовлює існування, розвиток даної сфери та неодмінну заміну її вищою сферою дійсності.

Немає сумніву, що марксіська критика гегелівської системи опосереднення як перекручення закону єдності та боротьби протилежностей має винятково важливе значення і сьогодні. Хіба не намагаються сучасні буржуазні апологети знайти уявні соціальні сили, які мають створити гармонію, опосереднення між владою буржуазії та робітничим класом, народом? Такими силами вони вважають, зокрема, середні класи, саме існування яких нібито усуває дійсні суперечності антагоністичного суспільства. Висунуто «теорії вродання капіталізму в соціалізм», «менеджеризму» і багато інших, в яких робиться спроба опосереднити дійсні крайності між світом імперіалізму, регресу, війни та розбою й світом соціалізму, прогресу, свободи, миру.

Важливого значення у формуванні діалектико-матеріалістичного розуміння дійсності мала критика К. Марксом гегелівської логічної категорії переходу. К. Маркс показує, що у Гегеля перехід від одного

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 300.

²⁸ Там же, стор. 304.

стану до другого відбувається не завдяки тому, що предмет в своєму розвитку набуває корінної суттєвої зміни, а завдяки логічним категоріям, насамперед ідеальній дії абсолютної ідеї. «Перехід виводиться, таким чином, не з *особливої* сутності сім'ї і т. д. і не з *особливої* сутності держави, а з *загального* співвідношення *необхідності і свободи*»²⁹. К. Маркс відзначає абстрактність такого міркування Гегеля. «Це той же самий перехід, який Гегель проробляє в логіці з сфери сутності в сферу поняття. Той самий перехід проробляється і в натурфілософії — як перехід з неорганічної природи в живу природу»³⁰. Містичність такого трактування переходу, на думку Маркса, яскраво виявляється в обґрунтуванні Гегелем необхідності монарха як продукту розвитку абсолютної ідеї.

Гегель містифікує також і процес розвитку державної влади. Намагаючись на перший план виставити єдність, тотожність у сферах монархічного ладу, він зосереджує свою увагу на його поступових змінах. Це, мовляв, «спокійний і непомітний щодо зовнішньої видимості рух. Через довгий час державний лад стає зовсім іншим, ніж раніше»³¹. Прикладами такого «спокійного і непомітного руху» Гегель вважає перетворення особистого судочинства німецького імператора в судочинство через довірених осіб; зміни у власності німецьких князів та їх родин (те, що раніше було державною власністю, стало приватною власністю князів) та ін. К. Маркс відзначає, що такі зміни мають частковий характер і не зачіпають корінних основ державного ладу. Їх не можна розглядати як перехід від одного складу до «зовсім іншого, ніж раніше». «...Для встановлення *нового* державного ладу завжди потрібна була справжня революція». А тому «категорія *поступового* переходу, по-перше, історично невірна і, по-друге, нічого не пояснює»³². К. Маркс показує, що тією силою, яка спроможна здійснити демократичну революцію, є народ.

А ті сили старого світу, які згідно з Гегелем мають здійснити перехід від монархічної держави до ідеальної держави... конституційної монархії, насправді, пише К. Маркс, здатні вчинити тільки дрібні, ретроградні, реакційні перевороти. Повалити стару державу і установити народний, а не конституційно-монархічний лад може лише народ. На питання «Чи має народ право дати собі новий державний лад?» — К. Маркс дає позитивну відповідь («бо державний лад, який перестав бути дійсним виявом волі народу, перетворився в практичну ілюзію») ³³ і цим відкидає гегелівський ідеал — конституційну монархію, стверджуючи неодмінність (на даному етапі розвитку Німеччини) побудови революційно-демократичного ладу. Він заперечує також і гегелівський засіб — «спокійний і непомітний» перехід — і обстоює метод революційної, «докорінної ломки старої держави. Так, аналізуючи розвиток історичних явищ, К. Маркс розкриває закон переходу від однієї якості до іншої.

Спинимось докладніше на тих висновках, яких дійшов К. Маркс в процесі матеріалістичної переробки гегелівської діалектики. У передмові «До критики політичної економії» він пише: «Мої дослідження привели мене до того результату, що правові відносини, так само як і форми держави, не можуть бути пояснені ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського руху, що, навпаки, вони кореняться

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 215.

³⁰ Там же.

³¹ Гегель, т. VII, стор. 321.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 266.

³³ Там же, стор. 267.

в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом англійських і французьких письменників XVIII століття, називає «громадянським суспільством», і що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії»³⁴. І далі: «Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процес життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові»³⁵.

Відкриття матеріалістичного розуміння історії дало змогу з'ясувати, що реальною суперечністю, яку треба досліджувати для того, щоб досягнути логіку розвитку дійсності, є суперечність між продуктивними силами та виробничими відносинами, дійсно «розумною» державою е та, яка базується на виробничих відносинах, що забезпечують максимально швидкі темпи розвитку продуктивних сил, дійсною рушійною силою історії в антагоністичних суспільствах є боротьба пригноблених класів за своє визволення. Логіка, яку К. Маркс відкрив і яка знайшла своє найповніше завершення в його «Капіталі», полягала у створенні системи категорій, що відображають розвиток конкретної суспільно-історичної формації, а саме капіталізму. Ця логіка дала змогу К. Марксові сформулювати об'єктивні закони, які привели до виникнення капіталістичного суспільства і які так само неминуче приводять його до загибелі, до революційного перетворення в суспільство соціалістичне.

Корінна відмінність між ученням Гегеля про «громадянське суспільство» і вченням К. Маркса про всесвітньо-історичну місію пролетаріату є яскравою ілюстрацією відмінності між містифікованим в дусі об'єктивного ідеалізму діалектичним методом Гегеля та матеріалістичною діалектикою К. Маркса. Але було б помилково спинятися лише на цьому. К. Маркс застерігає, що, розглядаючи революційні перевороти, потрібно завжди відрізняти «переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, коротше — від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його розв'язання»³⁶.

Гегелівська філософія права є саме однією з таких ідеологічних форм. У ній дістала свій вираз свідомість тогочасної німецької ліберальної буржуазії, яка, з одного боку, прагнула до заміни монархії буржуазною республікою, бо остання краще забезпечила б розвиток товарного виробництва, а з другого — була налякана перспективою соціальної революції, що неминуче пов'язана з такою заміною. Саме це суперечливе ставлення німецької буржуазії до дійсності і відбив містицизм та ідеалізм Гегеля. К. Маркс, матеріалістично переробляючи гегелівську діалектику, йшов до створення філософії пролетаріату, філософії того класу, якому належало перебудувати світ. Заміна тези про те, що свідомість визначає буття, тезою, що буття визначає свідомість, виведення логіки із буття привело до відкриття всесвітньо-історичної місії робітничого класу, до обґрунтування неминучості соціалістичних перетворень.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 6.

³⁵ Там же, стор. 6—7.

³⁶ Там же, стор. 7.

* * *

К материалистическому пониманию истории К. Маркс пришел, по его словам, в результате критики гегелевской «Философии права». Анализ этой критики показывает, что основные понятия материалистического понимания истории возникли не сразу, а зарождались и развивались в ходе материалистического переосмысления гегелевской концепции государства и права. Именно применение материалистической методологии привело К. Маркса к величайшему научному открытию. Его работа «К критике гегелевской философии права», как и другие его ранние произведения, представляет собой яркую иллюстрацию такого применения и в этом плане чрезвычайно поучительна. Материалистический анализ принципа разумности, данный К. Марксом, имеет и сейчас актуальное значение, как пример последовательного проведения принципа партийности в борьбе против буржуазного объективизма.

До питання про етичні принципи російського революційного народництва

Народницький рух знайшов достатньо широке висвітлення і оцінку в науковій літературі.

Проте етичні ідеї російського революційного народництва досі ще не привернули до себе належної уваги дослідників¹.

Завданням цієї статті є спроба окреслити зміст етичних ідей російського народництва 70-х — початку 80-х років минулого століття. Етична проблематика народництва тісно пов'язана з його загальносоціологічними концепціями і практикою революційної боротьби.

Констатуючи дрібнобуржуазний характер ідеології народництва, Маркс і Енгельс разом з тим віддавали належне героїчній боротьбі революціонерів-народників, мужності народовольців, «яких було яких-небудь кілька сот чоловік, але які своєю самовідданістю і відвагою довели царський абсолютизм до того, що йому доводилося вже думати про можливість капітуляції і про її умови...»².

Героїчна боротьба революціонерів, їхня практика, як підкреслював Ленін, була вищою від їх теорії. «Всупереч утопічній теорії, яка заперечувала політичну боротьбу, рух привів до відчайдушної сутички з урядом жменьки героїв, до боротьби за політичну свободу. Завдяки цій боротьбі і тільки завдяки їй стан справ ще раз змінився, уряд ще раз був змушений піти на поступки»³.

Як бачимо, Маркс, Енгельс, Ленін високо цінували моральний дух руху.

Які ж основні етичні ідеї породив цей період революційної боротьби?

Формування моральної свідомості російського визвольного руху різночинницького періоду було одним із виявів назрівання селянської революції. Цей процес ускладнювався тим, що здійснювався на фоні руйнування старих і зародження нових суспільних відносин після реформи 1861 року. Виявом ідеологічної підготовки селянської революції стала критика самодержавно-кріпосницького ладу ідеологами революційної демократії. Ця критика, підтримувана передовими силами російського суспільства, виявлялася, зокрема, у бунті проти старої моралі, що освячувала деспотизм. Відповіддю на суспільну потребу нової моралі було створення морального кодексу «нових людей», сформульованого і обґрунтованого Чернишевським, Добролюбовим та іншими «володарями дум» 60-х років.

Ми не маємо на меті детально аналізувати етичну систему Чернишевського. Зауважимо лише, що ця система містила мовби дві етичні

¹ Народницький період у розвитку традицій революційної моралі досі мало досліджений. Йому присвячено розділ у книжці А. Ф. Шишкіна «Так складувалась революційна мораль» (М., 1967). Див. також: М. Н. Рябцева. Этические взгляды П. Л. Лаврова. — «Насущные проблемы этики». М., 1971, стор. 257—266; Очерк истории этики. М., 1969, стор. 241—245.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 428.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 38.

програми: етика «звичайних нових людей» (Лопухова, Кірсанова, Віри Павлівни) і етика «особливих людей» (Рахметова). Будучи взаємопов'язаними, ці програми, однак, істотно відмінні.

«Програма-мінімум» як центральну висуває категорію щастя, «програма-максимум» — категорію обов'язку. Їх об'єднує принцип «розумного егоїзму», що виражає собою, як відзначав Г. В. Плеханов, гуманістичний ідеал, віру в можливість розумного поєднання особистого і громадського інтересів, поєднання того й іншого за допомогою розуму⁴.

Наявність цих двох різних програм у межах однієї етичної системи засвідчила труднощі, з якими зіткнулися шістдесятники, прагнучи поєднати етику «розумного егоїзму» і моральне обґрунтування революційного обов'язку. Осмислення в категоріях моральної свідомості проблеми революційного протесту виявило обмеженість етики «розумного егоїзму».

У літературі вже йшлося про те, що посилення на принцип «розумного егоїзму» в устах Чернишевського значною мірою пояснюється бажанням підкреслити єдність моральної свідомості і поведінки, показати, що в «нових людей» служіння народові стало внутрішньою потребою⁵. Егоїстичне мотивування у цьому випадку виступало як своєрідна ілюзія індивідуальної моральної свідомості. Дійсно, людина, глибоко прийнята свідомістю свого обов'язку перед народом, може не розрізняти для себе, що є особистий її інтерес і що — інтерес суспільний. Однак психологічний механізм такого ототожнення не повинен стати основою для теоретичного ототожнення егоїзму й альтруїзму як певних етичних принципів.

Обмеженість етики «розумного егоїзму» якраз і виявлялася в тому, що до рангу етичної теорії підносились ілюзія самоусвідомлення суб'єкта. Той варіант теорії «розумного егоїзму», що його розвинув Чернишевський, наявність, зокрема, двох моральних програм у межах однієї етичної системи була по суті подоланням принципу «розумного егоїзму». Проте відданість «розумному егоїзмові» в умовах російської дійсності, збереження хоча б термінологічного зв'язку з ним мали важливе значення у боротьбі за звільнення людської особистості, утвердження її права на вільний моральний вибір. Крім того, «розумний егоїзм» був пов'язаний з матеріалістичною традицією в історії філософської думки.

Тенденція вийти за межі принципу «розумного егоїзму», яка існувала уже в етичній системі шістдесятників, підготувала чітке розмежування егоїзму й альтруїзму в етичних ідеях революційного руху 70-х років. Так, «тричленна формула» етичної системи П. О. Кропоткіна — взаємодопомога, справедливість, самопожертва — відділяє моменти, що їх можна мотивувати як егоїстичні, від моментів самозречення і самопожертви⁶.

Так само і П. Л. Лавров розрізняв у своїй «Автобіографії» «аргументацію корисного розрахунку» і «аргументацію наукової етики», розуміючи під останньою альтруїстичну концепцію самовідданого служіння народові⁷.

Етичні ідеї Чернишевського, зокрема його ригористична «програма-максимум», стали наріжним каменем теорії етики і практичної моралі, висунутих революційним рухом 70-х років.

⁴ Див. Г. В. Плеханов. Соч., т. 5, стор. 106—108.

⁵ Див. А. Ф. Шнішкін. Из истории этических учений. М., 1959, стор. 213—214, а також «Очерк истории этики», стор. 238.

⁶ Див. П. А. Кропоткін. Этика, т. I. Пг.—М., 1923, стор. 182—183.

⁷ Див. П. Л. Лавров. Философия и социология. Избран. произведения в двух томах, т. II, М., 1965, стор. 639.

Проте, хоч наявність важливих спільних моментів є безсумнівною, етичні ідеї, розвинуті цим рухом, відрізнялися від етики шістдесятників, що було зумовлено суттєво іншими загальнотеоретичними принципами.

На відміну від матеріалізму М. Г. Чернишевського, філософські погляди теоретиків 70-х років характеризуються певним еклектизмом, що значною мірою було результатом впливу різних ідеалістичних течій, особливо позитивізму і неокантіанства. Цей вплив виявляється у них передусім у суб'єктивістському трактуванні деяких фундаментальних соціологічних проблем, зокрема, проблеми співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників історичного процесу, — а також у своєрідній етизації ідеології.

Однак було б хибно вбачати причини своєрідності теоретичних ідей сімдесятників, їх еклектичності лише в тих чи інших філософських впливах. Насамперед вона зумовлена особливостями розвитку революційного руху цього періоду.

Теоретичні положення сприймалися переважно з погляду їх етичного змісту⁸. Так, Віра Засулич писала у своїх спогадах: «...Поезія революції: бути «в стане погибаючих», самопожертва, особиста байдужість до матеріальних благ і відраза до несправедливої погоні за ними серед нетрудаючих класів, — усе це належувало до революції...»⁹.

Здійснення «соціалізму в особистому житті» (П. О. Кропоткін), високі моральні вимоги до себе та інших, безкорисливість та самовідданість стали типовими ознаками моральної атмосфери руху. Ось як пише про це Л. Дейч: «Залишивши позаду усе, так би мовити, земне, тлінне, відмовившись од колишнього матеріального, родинного і т. д. становища, нові прозеліти бачили один в одному носіїв майбутнього найдосконалішого ладу, а тому проймалися безмежною вірою, любов'ю й відданістю і не зупинялися ні перед якими жертвами один задля одного»¹⁰. Ця атмосфера діяла сильніше, ніж абстрактні моральні принципи і приваблювала молодь, яка йшла в революцію, часто не замислюючись над власне теоретичними і політичними питаннями руху.

Особлива увага до етичної проблематики в цей період пояснюється ще й тим, що після подій, які ввійшли в історію під назвою «нечаївщина», гостро постала проблема морального обличчя революціонера. Цей момент відзначає Б. С. Ітенберг: «Нечаївщина» і пов'язані з нею дії Бакуїна викликали різку реакцію проти авантюризму, невиправданих революційних закликів, проти централізму, «генеральства», диктаторства. Питання про революційну етику стало центральним»¹¹.

Моральна висота руху була його важливим духовним надбанням. І якщо цей рух розвивався й інколи добивався успіху — «всупереч обмеженій утопічній теорії» (Ленін), то завдяки саме етичним ідеям і високому моральному духу його учасників, основну масу яких становила інтелігентна молодь¹².

Поряд з думкою про пряму й однозначну залежність моралі від соціальних умов, яку підкреслювали ще ідеологи 60-х років, розвивається

⁸ Див. В. А. Твардовская. Социалистическая мысль России на рубеже 1870—1880 гг., М., 1969.

⁹ Архів Будинку Г. В. Плеханова. Фонд В. Засулич. «Откровенные речи», стор. 16—17.

¹⁰ Архів Будинку Г. В. Плеханова. Інв. № 10596, од. зб. АД. 7. 457.

¹¹ Революционное народничество 70-х гг. XIX в. Документы и материалы, т. I, М., 1965, стор. 7.

¹² З часом, на межі 80—90-х років, коли, після розгрому «Народної Волі» і кількох невдалих спроб її відродити, в русі переважив ліберальний напрям, питома вага етичної проблематики в ідеології народництва ще більше зросла, а революційно-політичний зміст було цілком втрачено.

і набирає ваги інша — про етичний обов'язок особи виховувати в собі високі моральні якості в супереч несприятливим умовам і впливати на ці умови. Можна стверджувати, що основний теоретичний вузол етичних ідей зазначеного періоду становила саме остання думка, переростаючи у проблему активності особи.

Постановка такої проблеми сама по собі не містить ідеалістичного підходу, більш того — вона закономірна для теоретиків революційно-визвольного руху. Та односторонньо-суб'єктивістське і волюнтаристське її трактування виявляло ідеалістичні тенденції.

Специфіка трактування цієї проблеми тісно пов'язана з розумінням історичного процесу, його рушійних сил. Подивимось, як співвідносяться між собою етика і соціологія народництва цього періоду.

У центрі соціологічної проблематики тут опинилося питання про роль окремої особи як ланки у складному механізмі діяння «сил прогресу» — рушійних сил історичного розвитку. Єдиним революційним класом тоді в Росії було селянство. Але селянство не спроможне самостійно вести послідовну боротьбу, і ним має керувати або буржуазія, або пролетаріат. Російська буржуазія не була революційною, а пролетаріат тільки-но починав свою боротьбу. Героїчна купка революціонерів боролася без підтримки народу.

Як пробудити народ? Чи можливо прискорити процес революцізації мас? Як це зробити? Які можливості має для цього революційна меншість? В історії російського визвольного руху ці питання ставив ще О. М. Радіщев. Специфіка їх розв'язання народниками 70-х років полягала в тому, що питання переважно розглядалися не в загальнотеоретичній площині, а в етичній: який моральний обов'язок чесної людини, що усвідомила несправедливість наявного стану речей? Що може і повинна вона робити?

Часто цей морально-етичний план підміняв собою загальносоціологічний. Етика вкорінювалась у соціологію, аксіологізуючи її собою. Це, наприклад, відзначав М. Кареев, говорячи, що у П. Л. Лаврова, наприклад, абстрактна соціологія зведена до «теорії справедливого співжиття», яка спирається на «суб'єктивні категорії етики»¹³.

І це не випадково, бо соціологічні ідеї тут були власне не абстрактною теорією, а своєрідною етичною проповіддю, зверненою до кожного, проповіддю, що непокоїла совість, закликала діяти, діяти негайно!

Революціонери зберігали надію «розбудити народ» навіть тоді, коли пішли на єдиноборство з царизмом, переконавшись у пасивності народних мас. У процесі боротьби відбувалась часткова переорієнтація щодо безпосередніх цілей боротьби. Як справедливо зазначають А. Галактіонов і П. Никандров, сама історична ситуація сприяла виникненню «ілюзії незалежності мислячої особистості від об'єктивного ходу речей...»¹⁴ Вирвати владу з рук панівної верхівки і передати її народові здавалося цілком досяжною метою. Згадаймо лєнінські слова про відчайдушну сутичку з урядом купки героїв, внаслідок якої уряд ще раз змушений був піти на поступки. Певні успіхи в дезорганізації верхів зміцнювали ту «самовпевненість інтелігенції», яку відзначав Г. В. Плеханов, говорячи про «прагнення народників взяти на себе те, що може здійснити тільки масовий народний рух»¹⁵. Така «самовпевненість інтелігенції» підтримувалася наявністю сильних, героїчних характерів, що їх щедро

¹³ Н. Кареев. П. Л. Лавров как социолог. «П. Л. Лавров, Статьи, воспоминания, материалы». П., 1922, стор. 199.

¹⁴ А. Галактіонов, П. Никандров. Идеологи русского народничества. Л., 1966, стор. 32.

¹⁵ Г. В. Плеханов. Соч. т. 2, стор. 132.

породив цей період. Історична обмеженість епохи наче прагнула компенсувати себе яскравістю окремих особистостей.

Народницькі теорії відбили своєрідну історичну ситуацію, коли роль осіб критичного мислення, які не спиралися безпосередньо на підтримку мас, дійсно виявилася для свого часу дуже значною. Але то ще не означало, що вони були спроможні штучно прискорити революційний процес, як вважали народники.

У періоди відносної історичної інертності мас спадкоємність революційної традиції може спиратися на виступи нечисленних груп або навіть окремих осіб, хоч би ці виступи і не мали безпосередніх практичних наслідків. Головним стає сам факт протесту, боротьби, в ході якої набувається той неоціненний практичний досвід, що без нього неможливий дальший розвиток революційного руху. Перевірка теоретичних концепцій, звільнення від ілюзій, пошуки правильних шляхів і засобів боротьби — усе це може здійснюватися лише на основі практичного діяння.

Отже, роль осіб, що «критично мислять» і, головне, протестують, у різні історичні періоди виглядає по-різному. Питання, на наш погляд, полягає в тому, чи були ці часткові історичні особливості піднесені до загального соціологічного закону?

Фіксуючи своєрідність історичної ситуації, народницькі теорії тлумачать її суперечливо: проблему особи вони розглядають то конкретно-історично — у плані завдань і обов'язків кожної передової і чесної людини за умов відсутності широкого народного руху, то в плані загальносоціологічного закону, який має виявити співвідношення різних рушійних сил історії.

Трактування етичних проблем, безперечно, було пов'язане із загальносоціологічними ідеями цього періоду.

Як зазначає А. Ф. Шишкін, можна розрізнити кілька варіантів моральних ідей народництва. Він, зокрема, виділяє три: бакунінський напрям, етичні ідеї П. Л. Лаврова і моральну проповідь В. В. Берві-Флеровського.

Бунтарсько-анархічна система поглядів М. Бакуніна досить суперечлива у питаннях етики. В окремих випадках вона допускала безпринципність і невібагливість у засобах задля досягнення революційної мети. «На щастя, — пише дослідник, — цей бік бакунізму не видався привабливим для революційної молоді 70-х років, яка шанувала Чернишевського і Добролюбова»¹⁶.

Великий вплив серед революційної молоді мало етичне вчення П. Л. Лаврова, який розвивав ідею морального обов'язку інтелігенції перед народом, а також дав у своїх «Історичних листах» своєрідне етичне обґрунтування соціалізму.

Поширеними були також етичні ідеї В. В. Берві-Флеровського, викладені ним, зокрема, у прокламації «Як треба жити за законом природи і правди», що була свого роду проповіддю революційного подвижництва у боротьбі за здійснення загальної рівності людей — «вищого закону природи і правди».

Поряд з відмінністю окремих варіантів, в етичних ідеях народницт-

¹⁶ А. Ф. Шишкін. Так складувалась революційна мораль, стор. 88. В літературі останніх років, поряд з введенням у науковий обіг деяких нових даних, висловлюються обґрунтовані, на наш погляд, міркування, які істотно уточнюють ступінь причетності самого Бакуніна до поширення макіавеллівських тенденцій в етиці революційного руху того часу. Зокрема, Н. Пирумова у статті «М. Бакуїн чи С. Нечаев?» («Прометей», т. 5, 1968) висловлює думку, що Бакуїн не був ані автором, ані спів-автором сумнівного «Катехісису революціонера» і взагалі не схвалював основні його ідеї.

ва 70-х — початку 80-х років можна виділити найважливіші загальні моменти і найтипівішу проблематику.

Відомо, що «...на різних етапах розвитку етичної думки на перший план виступає то одна, то інша категорія у значенні вихідної, визначальної для дослідження інших етичних понять: щастя — в Демокріта, Епікура; добро (благо) — в Арістотеля; обов'язок — у християнській етиці й етиці Канта; совість — у Гегеля»¹⁷.

На нашу думку, головною в етичних ідеях народництва 70-х — початку 80-х років була категорія обов'язку.

Специфіка народницького трактування цієї категорії полягала у максималізмі вимог, поставлених перед особистістю. Недаремно Г. В. Плеханов говорив про «аскетичний соціалізм»¹⁸, характеризуючи моральне обличчя типових представників революційного покоління 70-х — 80-х років.

Дух «аскетичного соціалізму» становив одну з провідних рис тієї ригористичної етичної програми, яка ґрунтувалася на моральних принципах, проголошених М. Г. Чернишевським. У своїх «Записках революціонера» П. Кропоткін писав: «Уся Росія, дивуючись, читала під час процесу каракозівців, що підсудні, маючи чималі статки, жили по троє-четверо в одній кімнаті, ніколи не витрачали більше ніж 200 крб. на рік кожен і все майно віддавали на влаштування кооперативних товариств, артілей, у яких самі працювали. П'ять років потому тисячі молодих людей, цвіт Росії, вчинили так само»¹⁹.

Зміст категорії обов'язку в сімдесятників був якнайтісніше пов'язаний з осмисленням морального значення самопожертви, на яку свідомо йшла окрема героїчна особистість в інтересах утвердження певної ідеї. А це питання було складовою частиною більш загальної проблеми мети і засобів — однієї з найважливіших етичних проблем, поставлених революційним рухом цього періоду.

Жоден ідейний рух не може утвердитись, якщо він неспроможний викликати не о б х і д н у, особливо на ранніх стадіях розвитку, самопожертву окремих його adeptів. Гострота боротьби визначає суворість вимог, поставлених перед кожним її учасником. Це чітко висловив у промові на суді один з учасників відомого «процесу 50-ти» народник Г. Ф. Зданович: «Жодна партія не може мати майбутнього, якщо вона не здатна пожертвувати особистостями задля загальних інтересів, жодна партія не може бути живою, сильною партією, якщо її члени не вклали всю душу у справу свою»²⁰. Тим-то ригоризм можна осмислити як історично необхідну форму моральної регуляції у певних умовах, необхідний засіб соціальної боротьби.

Отже, ригористична моральна програма народницького руху 70-х років була продиктована самою логікою жорстокої класової боротьби і справа тут не лише в тих крайніх випадках, коли йдеться про життя або смерть. Хіба щоденна важка і небезпечна праця рядового учасника революційного руху і неминуче обмеження його інтересів, зумовлене підпорядкуванням загальним інтересам руху, не є виявом тих самих ригористичних вимог? Теоретики народництва наголошували, що таке обмеження особистості є лише засіб і виправдане в тому разі, якщо метою є перемога ідеї. «Важливо не *хто* переміг, важливо, *щоб* перемогло. Важлива ідея, яка перемогла»²¹.

¹⁷ Л. М. Архангельский. Категория марксистской этики. М., 1963, стор. 18—19.

¹⁸ Г. В. Плеханов. Соч., т. 3, стор. 133.

¹⁹ П. Кропоткин. Записки революционера, т. 2, М., 1930, стор. 328.

²⁰ Речи и биографии С. И. Бардиной, П. А. Алексеева, Г. Ф. Здановича, С. И. Агапова, И. Н. Мышкина. М., 1907, стор. 116.

²¹ П. Л. Лавров. Философия и социология, т. 2, стор. 126.

Питання про ригористичну етичну програму як засіб, має ще одну, досить істотну грань.

Чи зможе «особлива людина» Рахметов стати «звичайною новою людиною», коли доведеться не руйнувати, а будувати? Адже суспільство майбутнього має бути співдружністю гармонійно розвинутих особистостей. Можливо, саме двоїстість етичної програми, викладеної у романі «Що робити?», не задовольняючи самого Чернишевського, спричинилася до появи у «Пролозі» Волгіна — «звичайної особливої людини»? ²²

Інтенсивне поширення руху, головним чином, за рахунок інтелігентної молоді ²³, його незрілість загрожували призвести до невибагливості у засобах. Справа ускладнювалася ще й тим, що революційні настрої розвивалися в умовах відсутності політичних свобод — тієї «азіатщини», якою було пройняте суспільне життя російської імперії. Усе це привертало особливу увагу теоретиків руху до проблеми мети і засобів.

П. Л. Лавров писав, що небезпека невідповідності мети і засобів існує цілком реально, особливо тоді, коли рух переходить від бунту окремих осіб до більш зрілого періоду, коли найсвідоміші і далекоглядні учасники руху організовують партію. Суворі дисципліна є обов'язковою умовою життя такої партії. Але необхідність поступок, які повинен робити кожний із членів партії, підкоряючись цій дисципліні, не виключає того, що членам партії треба «лишатися мислячими особистостями, не перетворюючись у машини для чужої думки» ²⁴.

«Морально розвинена особистість має бути в основі будь-якої організації, незалежно від того, якого б політичного характеру вона потім не набрала і яку б програму діяльності не засвоїла під впливом подій» ²⁵, — читаємо в одному з програмних документів народництва 70-х років.

Проте це не означає, що народницький рух взагалі відкидав насильство як метод, подібно до толстовства. Мотивування революційного терору було різне: спочатку його розуміли як засіб відплати, пізніше — як вимушений крок у боротьбі і як політичну тактику.

Отож, проблема мети і засобів революційної боротьби широко обговорювалася теоретиками руху і в політичному і в етичному її аспекті.

Всупереч звинуваченням в аморалізмі, що поширювалися реакціонерами усіх мастей і офіційною пресою, народницький рух характеризувався напруженістю і глибиною моральних шукань, а головне — героїзмом, подвижництвом його учасників. Саме цей етичний досвід, високий моральний дух руху і ліг в основу етичних теорій, що їх розвивали ідеологи народництва. Ці теорії характеризуються багатоаспектним розвитком етичної проблематики.

Однак теоретична і тактична обмеженість руху в цілому відбилася і на характері його етичних ідей. Рівень етичних теорій народництва не дозволив його ідеологам узагальнити і глибоко осмислити практичний

²² Дослідник творчості М. Г. Чернишевського А. А. Лебедев у своїй книжці «Герої Чернишевського» (М., 1962), зупиняючись на еволюції образу революціонера в Чернишевського — від Рахметова до Волгіна, пояснює її глибиною, зрілішим розумінням письменника завдань і можливостей революції в Росії взагалі і проблеми особистості революціонера зокрема.

²³ Народник М. Дрей, наприклад, пише, що за двадцять років його перебування на каторзі в Карі там побувало 185 чоловіків-політ'язнів. Серед них 141 — революціонери-інтелігенти, з яких студентів — 91, гімназистів, семінаристів і т. д. — 50. Див. М. Дрей. Мстители или мечтатели? «Каторга и ссылка», № 3, кн. 24, 1926, стор. 155—156.

²⁴ П. Л. Лавров. Философия и социология, т. 2, стор. 125.

²⁵ Революционное народничество 70-х годов XIX в. Документы и материалы, т. 1, стор. 204.

моральний досвід руху. Теоретики народництва не змогли не лише правильно розв'язати такі проблеми, як роль моральних чинників в історичному розвитку, співвідношення етичного ідеалу й соціологічної теорії, моралі і наукового знання тощо, а й правильно підійти до них.

За відсутності матеріалістичного розуміння історичного процесу розвиток етичних теорій був приречений на обмеженість і помилки. Тільки марксистська теорія, у тім числі й етична, узагальнюючи світовий революційний досвід, змогла відповісти і на ті питання практичної моралі, які постали в процесі розвитку російського визвольного руху 70-х років XIX ст.

* * *

Этическая проблематика в идеологии русского революционного народничества 70-х — начала 80-х годов XIX в. представлена многогранно. Формирование морального сознания разночинного периода русского освободительного движения есть одно из выражений подготовки и вызревания предпосылок крестьянской революции. Ответом на общественную потребность в новой нравственности явилось создание морали «новых людей», основные принципы и нормы которой были обоснованы Чернышевским, Добролюбовым и другими «властителями дум» 60-х годов. В основе этических теорий народников 70-х годов лежит ригористическая «программа-максимум» Чернышевского. Однако в результате сильного влияния идеалистических философских течений теоретические концепции народников 70-х годов и, в частности, их этические идеи характеризовались известным субъективизмом. На них повлияло также своеобразие освободительного движения России этого периода, когда энергичные действия героического революционного меньшинства не были поддержаны массой народа. Известные успехи, достигнутые революционерами, выразившиеся в дезорганизации «верхов», способствовали возникновению иллюзии особой значимости личности, ее действий в системе факторов, движущих историю. При всей разнородности отдельных течений в этических идеях народничества 70-х годов в них можно выделить наиболее важные общие черты и основную проблематику. Центральной категорией здесь является категория долга, особенностью содержания ее — максимализм требований, предъявляемых личности.

Одной из важнейших этических проблем была проблема целей и средств революционной борьбы. Проблема эта включала вопрос о нравственной атмосфере в партии — организации революционеров, где дисциплина как средство не должна превращаться в орудие борьбы за преобладание отдельных лиц.

Філософія в Києво-Могилянській академії.

Йосиф Кононович-Горбацький

Починаємо публікацію філософської спадщини одного з перших професорів філософії, ректора (від 1642 до 1645/6 рр.) Києво-Могилянської академії Й. Кононовича-Горбацького. Складається ця спадщина головню з курсу логіки¹ та курсу риторики з діалектикою², загалом школярських, але вже проиянатих ідеями, характерними для доби Відродження і Реформації, а також просвітництва. Риторику автор викладав протягом 1635—1636 рр., а філософію, з якої збереглася лише логіка,— 1639—1642 рр.

Про самого творця «Підручника з логіки» ми знаємо небагато: рік народження його невідомий, а помер він, згідно з деякими даними, 1653 року в сані білоруського єпископа³. Й. Кононович-Горбацький належав до викладачів, запрошених зі Львова разом з Ісаєю Трохимовичем-Козловським та Сильвестром Косовим ще фундатором Києво-Могилянської академії Петром Могилою, під проводом якого вони, як і багато інших українських учених, сприяли закладенню «найближчих безпосередніх основ вільної світської освіти, що ширилася серед мас тоді, коли релігійно-церковні мислення почало поступово відступати»⁴.

Серед своїх сучасників Й. Кононович-Горбацький мав авторитет і повагу⁵, а його вченість висунула його в передні ряди українських гуманістів і просвітників, які плідно працювали не тільки на Україні, але й у сусідніх Молдавії та Валахії, організуючи там друкарні й відкриваючи школи. Викладацька діяльність філософа припадає на час розгортання на Україні ідеологічної та збройної боротьби проти польсько-католицького гніту. У прочитаних ним курсах дістала своє відображення бурхлива епоха селянських антифеодалних повстань та національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького.

Зразком для написання Й. Кононовичем-Горбацьким «Підручника з логіки» слугував «Органон» Аристотеля. Водночас вченні неодноразово посилається і на авторитет пізніших мислителів, наприклад Й.-Д. Скотта, В. Оккама, Аверроеса, Дзабареллу чи Кароля Франге. Та й з думкою Аристотеля Й. Кононович-Горбацький погоджується не завжди, виступаючи проти його доктрини в тих питаннях, у яких він мав власну думку. Зокрема, він не поділяє твердження про пасивність матерії та активність форми і, заперечуючи йому, каже, що «матерія — не пасивна, як гадав Аристотель, а активна, бо з неї виводяться всі форми, за винятком розумної душі... Всяка форма — це рух або дія матерії. Матерія потребує форми й не може без неї існувати... Вся природа — це субстанція дії» (300).

Автор «Підручника з логіки», як і інші професори Києво-Могилянської академії, визнає існування матеріально-об'єктивного світу, а також можливість пізнання його людиною, її органами чуттів та розумом. «Кожне реальне сутне,— доводить він,—

¹ Центральна Наукова бібліотека (далі ЦНБ) АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр 126/п. 1276. «Підручник з логіки» (Subsidium logicae). Далі в тексті в круглих дужках подаватимемо сторінку цього рукопису.

² ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр «Нові надходження 1969 року, № 80». «Оратор Могилянський» (Orator Mohileanus).

³ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр 538 п (1744 р.).

⁴ Dr. Karl Wernig. Die Scholastik des späteren Mittelalters, 4. Bd., 1 Abth., Wien, 1887, S. 8.

⁵ Див. Н. И. Петров. Киевская Академия во II половине 17 в. Киев, 1895, 2-е приложение, стор. 131.

можна пізнати» (300). Привертає увагу також твердження українського філософа про те, що «природа існує за допомогою двох способів: по-перше, сама в собі, хоча її не сприймав би жодний інтелект, і, по-друге, ідеально в наших сприйнятках та поняттях» (14 зв.). На його думку, об'єкт пізнання існує спочатку, а лише потім — пізнане, бо «пізнання цілком залежить від об'єктів». Адже «розум щодо речі не робить нічого, хіба те, що пізнає її», а «пізнати об'єкт означає те саме, що мати його в розумі» (88).

Елементи наївного матеріалізму, притаманні трактуванню Й. Кононовичем-Горбацьким проблеми чуттєвого пізнання об'єктивного світу (що походять ще від Демокріта й Епікура — авторів теорії образів), використані ним, щоб обґрунтувати власні погляди і філософську позицію. Хоч сам автор називає себе поміркованим номіналістом (а номіналізм, за висловом К. Маркса, був першим виявом матеріалізму в часи середньовіччя), проте в більшості питань він близький до вчених доби Відродження, продовжуючи кращі традиції саме цього ідейного спрямування. Помітний вплив на «Підручник з логіки» мали, зокрема, матеріалістичні погляди номіналістів — послідовників В. Оккама, проти яких невтомно боролася офіційна філософія католицизму, заперечуючи наявність істотної різниці між доктринами номіналістів і реалістів.

Й. Кононович-Горбацький проводить думку про взаємозв'язок мислення і мови. Він твердить, що мислення неможливе без усної мови, судження — без речень, а поняття — без слів. Проте мова і мислення — не тотожні. Й. Кононович-Горбацький підкреслює, що людина думає за допомогою слів і саме ці, так звані розумові слова мають вирішальне значення, коли створюються поняття. Створити загальне поняття, «універсальію», без слова неможливо, бо «загальне — це щось єдине, що існує в багатьох речах і його можна висловити про багато речей» (338 зв.). Автор «Підручника з логіки» гадає, що логіки вивчають терміни, але не як «подуви голосу» (*flatus vocis*), як уважали крайні номіналісти, а як знаки речей і поняття, що є образами об'єктивного світу і визначає при цьому, що загальне існує в понятті й виражається у слові, тобто в терміні, а підставою загального в поняттях є подібність у речах. Розум, абстрагуючи це подібне з окремих індивідуальних речей, узагальнює, зливає його в єдине загальне поняття.

Але загальне як поняття, застерігає Й. Кононович-Горбацький, це — не дзеркальний відбиток речі (мається на увазі, очевидно, те, що кожний індивід по-різному сприймає ту саму річ, додаючи в поняття про неї щось своє, суб'єктивне). Коли розум схоплює найзагальніші, істотні властивості речей, то він створює логічні поняття або категорії, а логічні поняття виражаються за допомогою слів; коли ж розум схоплює істотні ознаки явищ природи, то він створює фізичні поняття; а коли він звертає увагу лише на кількісні властивості природних речей, абстрагуючись від їх фізичних властивостей, то створює математичні поняття. Такі ступені утворення загальних понять розрізняє філософ у своєму «Підручнику з логіки».

Оскільки, на думку Й. Кононовича-Горбацького, «дії розуму можна назвати практикою» (427 зв.), то науку, яка вивчає їх, тобто логіку, він залічує до наук практичних. Те, що логіка вкрай потрібна для розвитку інших наук (умоглядних і експериментальних), він обстоював і в публічному філософському диспуті, проведеному в Києво-Могилянській колегії в присутності самого її фундатора й протектора Петра Могили, наголошуючи, що «логіка — найліпша матір наших талановитих початківців, з найродючіших і неосяжних ланів якої ми всмоктуюмо й засвоюємо раціональне знання. Нею живиться наш скромний талант і саме завдяки їй він може жити. Вона, повторюю, є найліпшою вчителькою нашого розуму, за що її залічено до Капітолію щонайпочесніших муз...» (70).

Сенсуалізм і деякі матеріалістичні тенденції «Підручника з логіки» теж спричинилися до того розвитку української філософської думки, якого вона досягла в курсах наступників Й. Кононовича-Горбацького на кафедрі філософії Києво-Могилянської академії.

Поданий далі уривок є частиною малої логіки, або діалектики, де, як і у великій логіці, автор характеризує три дії розуму: сприймання, судження та умовисновок. Розділ про предикаменти, або категорії, є частиною вчення про першу дію розуму, в

якому розглядається також антепредикаменти, постпредикаменти та предикаментальна лінія. Предикаментів, або категорій, про кількість та поділ яких і за часів Й. Кононовича-Горбацького точилися суперечки, він налічує десять. Це — «субстанція», «кількість», «якість», «відношення», «дія», «підлягання дії», «час», «місце», «стан» та «володіння (навик)».

Філософ дотримується у загальних рисах поділу сутності на першу та другу, здійсненого ще Арістотелем; як і більшість номіналістів та їх прибічників⁶, різницю між ними він зводить до цілком номінальної, уважаючи, що перша субстанція є лише індивідуалізацією другої, вираженням її реального змісту. Поділ та визначення решти категорій, подані Й. Кононовичем-Горбацьким, переважно такі самі, як і в багатьох номіналістів. У категорії не входять ще три «надкатегорії» — «єдине», «істинне» й «добре», які розглядаються в метафізиці.

На шпальтах наступних номерів нашого часопису буде опубліковано ще кілька уривків з логіки Й. Кононовича-Горбацького.

М. Д. РОГОВИЧ.

Розділ 9

Предикаменти

Тепер переходимо до тлумачення предикаментів, які охоплюють все створене, приведене у певний порядок. Вважається, що предикамент є родом або координацією родів та видів. До предикаментів також належать індивіди, як їх фундаменти, стосовно яких, починаючи від найвищого роду, здійснюється предикація. Наприклад, субстанція предикається щодо тіла, тіло — щодо живого, живе — щодо істоти, істота — щодо людини, а людина — щодо індивіда. І тут предикація стає справді немов на фундамент і далі вже не просувається. А щоб будь-яка річ була розміщена серед предикаментів, конче потрібні такі умови: 1) щоб вона була реальним сутнім (*ens reale*), бо предикаменти стосуються реальних сутніх [речей]; 2) щоб [річ] була проста і некомплексна, тобто, щоб мала унікальну природу, однорідну і не множинну, як купа каміння; 3) щоб [річ] не була невизначеної природи, як наприклад бог; 4) щоб сутне було комплетним (*ens completum*).

Решта ж умов, крім цих, ставиться або непрямо, або редуکتивно. Непрямо ставиться, скажімо, відмінність, бо є «некомплетним сутнім», а редуکتивно — складові частини (*partes integrantes*). Приміром, в тому ж предикаменті, в якому перебуває й сама людина, подається нога людини, тобто частина зводиться до її цілого. З цього випливає, що предикаментальна лінія є подвійною. Одна пряма, за якою розміщуються роди та види (наприклад субстанція, тіло тощо), а інша — побічна, за якою розміщуються відмінності (як тілесне й нетілесне і т. д.).

Визначивши, що таке предикаменти, зауважимо, що їх існує десять: «субстанція» (*substantia*), «кількість» (*quantitas*), «якість» (*qualitas*), «відношення» (*relatio*), «дія» (*actus*), «підлягання дії» (*passio*), «час» (*quando*), «місце» (*ubi*), «стан» (*situs*) та «володіння» (навик — *habitus*).

Ці предикаменти виступають у двох станах. Один предикамент буде предикаментом субстанції, а інші дев'ять — це предикаменти акцидентій, бо сутні даються від частини речі, а саме субстанції та акцидентії, як вважав сам Арістотель. [Суть] його вчення передають ось ці

⁶ Див. [Dr. Karl Werner] Franz Suarez und die Scholastik der letzten Jahrhunderte. Von Karl Werner. Zweiter Band, Regensburg, 1861, S. 23.

рядки: «Арістотель, зважуючи на найвищі роди речей, поділив усе, що існувало на світі — на дві [частини], тобто на субстанцію та акциденцію. Бо все сутне,— каже він,— є або субстанцією, або акциденцією». Керуючись цим, // ми й переходимо до викладу предикаментів зокрема.

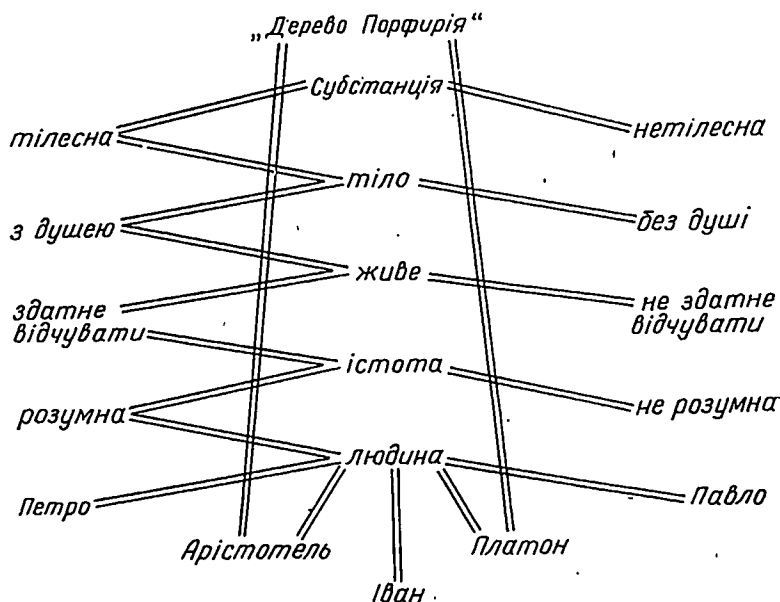
Перший предикамент — це «субстанція» (substantia). Саме слово «субстанція» походить від «substando» (існуючи) та від «subsistendo» (перебуваючи); від слова «існуючи», оскільки воно підкладається й існує для акцидентії. А від слова «перебуваючи», оскільки субстанція перебуває сама собою і не потребує нічого іншого для свого буття. Тому субстанцію переважно визначають так: субстанція — це сутне, що існує або перебуває само собою. А вислів «само собою» означає, що субстанція існує через свою здатність і не потребує нічого іншого. Наприклад, людина, істота та інше існують самі собою, своєю власною здатністю, а не завдяки чомусь іншому. Далі, вислів «само собою» відокремлює субстанцію від акцидентії, яка сама собою існувати не може, а може існувати в іншому, тобто прилучатися до субстанції або до суб'єкта, і від нього одержує існування (existentia). Скажімо, поняття «білість» потребує будь-якого, тіла, щоб поєднатися з ним і існувати.

Зауважимо, що Арістотель розрізняв субстанцію першу і другу. Першу характеризував так, що вона не існує в будь-чому іншому, крім суб'єкта, і про суб'єкт інакше й не скажеш. З цього, по-перше, бачимо, що підкреслюється, ніби субстанція існує сама собою, бо не існує в іншому. По-друге, вважають, що вона не предикуюється за допомогою іншого, бо заміняє все, що предикуюється щодо цього іншого. І нарешті, допускають, що перша субстанція є чимось одининним. Наприклад, ця людина, цей Іван, не відповідні для предикації про будь-що, як про нижче від себе. Друга субстанція — це роди та види, в яких вміщуються перші субстанції. Тут Арістотель учить, що рід та вид можуть бути хіба що другою субстанцією, тобто розглядаються як друга інтенція. Далі, твердить, що перші (субстанції) містяться в других, очевидно, в потенції та змішано. І треба розуміти, що перебувають не так, як акцидентії у своїх суб'єктах, а є якимсь чином наче частинами у своєму цілому. Так, вважають, що види та відмінності містяться у роді, ніби у цілому змішано, тобто не розгорнуто, у потенції, а не насправді, [так само] як у істоті перебувають розумність та нерозумність, людина та лев. Із цього випливає, що вони містяться змішано, бо істота // поділяється ними та на них, неначе на частини та ціле. А все ж вони становлять одне ціле. Фізичне ж [ціле] не поділяється, хіба що на ті частини, з яких складається. У дедуктивному реченні рід та вид, на думку логіків, становить щось ціле, яке вміщує в собі частини, тобто свої нижчі [члени]. Але через те, що фізичне ціле насправді вміщує в собі частини, його називають також актуальним цілим (actuale totum). Логічне ж ціле, тому що не вміщує частини насправді, а лише в потенції, називають також потенціально-альним цілим (potentiale totum). Приміром, людина вміщує в собі потенціально свої нижчі члени, тобто індивід Петра, Павла та ін.

Ось на такі індивіди ціле поділяється неначе на частини. І звідси бачимо, яким чином воно вміщує в собі частини потенціально і змішано, бо жодна частина не береться розгорнуто. Саме так ми маємо пізнати одне в іншому, як акциденцію у своєму суб'єкті. Арістотель [щодо цього] викладає такі умови: 1) щоб акциденція була в іншому, неначе в своєму суб'єкті; 2) щоб те, що існує в суб'єкті, не було його суттєвою частиною, або в крайньому випадку було складовою частиною, бо воно має бути поза сутністю свого суб'єкта, а суттєва частина є чимсь внутрішнім складовим; 3) щоб було неможливо, щоб та річ, яка є в суб'єк-

ті, існувала й без нього, у всякому разі, відповідно до плину природи. Звідси, на перший погляд здається, що різне є в іншому, неначе в суб'єкті. Бо попереднім досвідом звичайно доводять, що за відсутності будь-якої з цих умов [ця річ] не існує так, як у суб'єкті. Наприклад, і Арістотель каже, що другі субстанції є у перших, то чи є так, як акциденції у своїх суб'єктах? В жодному разі не так, бо другі субстанції вважаються суттєвими частинами перших субстанцій. Адже голова, рука тощо є у людини. Та проте вони не є фізичними акциденціями, бо є складовими частинами. Принагідно згадаємо, що логічні акциденції звичайно вивчають у школі ті, які не є суттєвими для речі. Так, наприклад, голову, руку та інше можна назвати // логічними акциденціями, бо вони не належать до суттєвих ознак людини. І коли кажуть, що людина — розумна істота, то [голова й рука] не береться до уваги. Отже, вони є поза сутністю людини.

Крім того, Арістотель викладає такі властивості субстанції. Перша її властивість полягає в тому, що субстанція не міститься у суб'єкті. Ця властивість відповідає і першій і другій субстанції. Друга властивість характеризується тим, що субстанція піддається акциденціям. Ця властивість відповідає первинно першій, а вторинно — другій субстанції. Третя — субстанція не має протилежності, як людина не має нічого протилежного. Четверта — субстанція не сприймається більше чи менше. Наприклад, людина не сприймається більше у дитинстві, ніж у зрілому віці, бо і дитину, і дорослу людину, однак, залічують до розумної істоти. Щодо п'ятої властивості, субстанція допускає протилежності. Скажімо, Іван зараз гарячий, але він може бути й холодним. Упорядкування цього предикамента буде ось таким: як найвищий рід ставиться субстанція, абстрагована від своїх нижчих членів, а далі збоку відмінності поділяють рід, а з'єднані утворюють види, як це бачимо з поданого «дерева Порфірія».

253 зв.

Другий предикамент — це «кількість» (*quantitas*). //

Спинимо увагу на предикаментах акциденцій, природа яких є в існуванні чогось іншого. Сам Арістотель учить, що буття акциденцій є в бутті. Однак, будь-який предикамент акциденцій додає щось своє формально, крім цього головного, й для всіх акциденцій спільного визначення.

Тому вважають, що кількістю є те, завдяки чому річ є великою, а також неперервною. Наприклад, коли запитують, який завеликий Петро, то відповідають, що він високий або низький. Щоб краще збагнути це, пригадаємо, що Арістотель розрізняв кількість так: неперервну (*continua*) і подільну (*discreta*). Неперервною кількістю є така, частини якої з'єднані або зв'язані спільною межею. Приміром, лінія точкою. А подільною кількістю буде та, частини якої не зв'язані жодною спільною межею, як число, скажімо, чисельність людей.

Неперервна кількість утворює переважно такі різновиди: лінію, поверхню та тіло. Лінія має довжину і позбавлена ширини. Її частини з'єднані спільною межею, тобто точкою. Поверхня має довжину й ширину і не має товщини (глибини). Її частини також з'єднані спільною межею. Так, поверхня столу з'єднана багатьма лініями. А тіло має і довжину, і ширину, і товщину. Частини тіла також з'єднані спільною межею, тобто шириною. Звідси випливає, що тіло має вимір завдяки довжині, ширині і товщині.

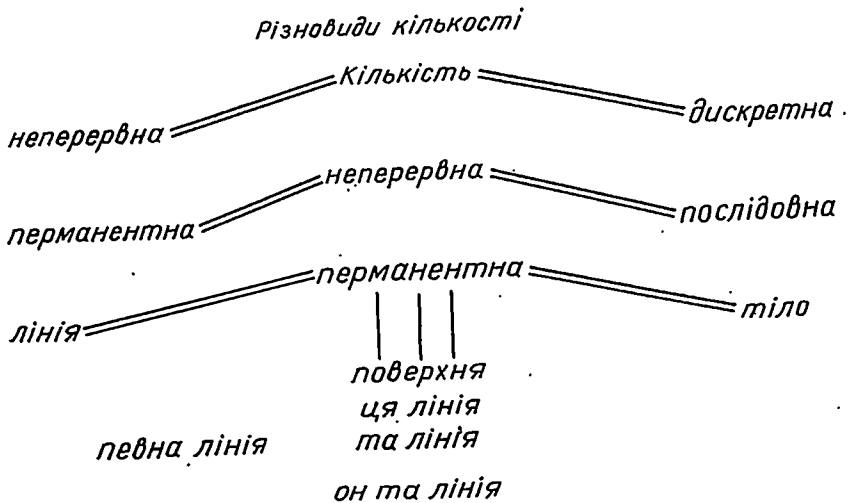
Сюди належить і час, оскільки його частини з'єднані спільною межею, тобто теперішністю. А частини часу такі: минулий та майбутній. Наявний же час (*praesens*) вживається замість теперішнього (*instans*), за допомогою якого з'єднуються ці дві частини [минулий та майбутній час]. І місце, від якого тут ставиться щось замість виду, але через те, що воно більше відноситься до поверхні, ніж становить вид само собою, то ми залічуємо місце до поверхні, // бо воно не має нічого, хіба що довжину і ширину, як і поверхня. Далі, сам Арістотель у четвертій книжці «Фізики» відзначає, що місце — це обмежена поверхня, і разом з тим воно не відрізняється від неї.

66

Тепер відзначимо, що кількість досі розглядають двояко: одну називають перманентною (*permanens*), іншу — послідовною (*successiva*). Перманентна — це така кількість, частини якої існують разом. Наприклад, лінія має свої частини фактично. А послідовна кількість не має розміщення та перманентності частин, як час не має своїх частин разом, бо минулий час уже минув, а майбутній ще прийде. Так само вислів (який відноситься до дискретної кількості) не має своїх частин, тобто складів, строго кажучи перманентних, але деякі будуть уже звучати, а інші ще вимовляються.

Арістотель визначив такі властивості кількості. Перша властивість полягає в тому, що кількість не має жодної суперечності, приміром всяка поверхня не суперечить іншій. Кількість не сприймається більше і менше, бо один дволікоть (*bicubitum*) не буде більшим, ніж другий дволікоть. Однак вона передбачає більше та менше, бо одна кількість може бути більшою за іншу. Третя властивість та, згідно з якою всі речі бувають рівними і нерівними. Існують також інші властивості, наприклад, четверта, відповідно до якої річ можна поділити на ті частини, з яких вона складається. Бо кількість показує, що одна частина існує поза іншою. Так, голова не буде ногою. Щодо п'ятої властивості, річ — вимірювальна. А стосовно шостої — одна кількість не може проникнути в іншу згідно з плином природи. Звідси, два тіла не можуть бути природно в одному місці. Навіть через стіну не можемо проникнути, бо заважає кількість. //

66 зв.

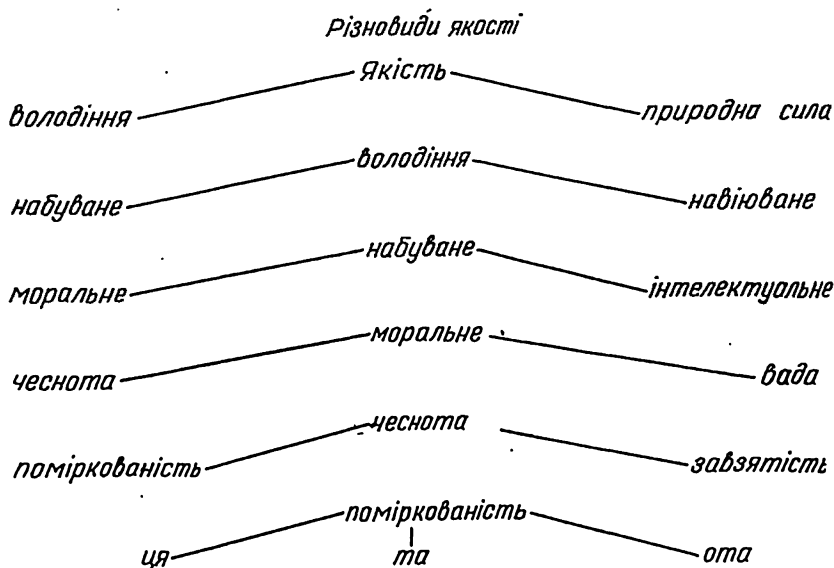
Третім предикаментом є «якість» (*qualitas*). Її Арістотель визначає так: якістю є те, на підставі чого нас називають такими. Згідно з його вказівкою, для кращого розуміння у визначенні подається, що якість — це акциденція, яка кваліфікує суб'єкт. Наприклад, запитують: яка є стіна? Відповідають: біла. І так «білість» потрапляє до предикаментів. Так само треба розуміти й решту [предикаментів]. Арістотель, однак, визначив чотири різновиди цього предикамента. До першого належить володіння (навик — *habitus*) та схильність (*dispositio*). Навиком називають таку якість, яку ми набуваємо завдяки старанності та працьовитості. Наприклад, коли ми працюємо над чимось, то збагачуємо свої знання. Зазначимо також, що володіння характеризується тим, що його важко відокремити від суб'єкта. А схильність, навпаки, легко відокремити від суб'єкта. І крім того, вони різняться щодо «важко» і «легко». Тому кажуть, що схильність дуже слабо пов'язана з суб'єктом, наприклад, як навчання з початківцем, який тільки-но почав студіювати. Однак, ця і та якості, добре чи погано, але визначають суб'єкт. До того ж, не можна забувати, що володіння є двоєке: // 1) набуване і 2) навіюване. Перше ми набуваємо внаслідок праці та навчання. Наприклад, коли навчаємося вільних мистецтв. А навіюване, надприродне, — це таке, яке є у душі від бога. Наприклад, віра, надія, краса. Тут викладено обидва різновиди володіння. А схильність Арістотель сприймає не серйозно, коли поставив її поруч з володінням, але досить переконливо, оскільки подає субстанцію або суб'єкт таким, в якому збігаються всі різновиди якості. Однак правильніше буде, коли вважати, що вона є важливіша, ніж суб'єкт.

Другий різновид — це природна здібність (*facultas naturalis*) та безсилля. Природна здібність — це якість, що дається природою. Вона стійка і має тонке чуття. Скажімо, гострий розум, проникливий зір. А безсилля — це якість слабка і нестійка. Наприклад, бездарність, послаблений зір. Тим-то, коли один буде розумним, а другий невігласом, то ти легко пізнаєш ці різновиди. Третя якість — чуттєва, або страждання. Вона настільки міцно пов'язана зі своїм суб'єктом, що іноді її прямо неможливо відокремити від нього, як білість від лебедя. Навіть любов, що спричинює найтяжче страждання, також запалює надмірний жар. А це страждання є якістю, що легко поєднується з суб'єктом і легко

відокремлюється від нього. Скажімо, почервоніння від сорому. Примітка: хоч ця якість за легкістю й важкістю збігається з першим різновидом, однак має відмінність, бо він, крім цього, добре чи погано, але наділяє суб'єкт. А це не те саме.

Останнім різновидом якості є фігура і форма. Якістю фігури вважають ту якість, яка утворилася на підставі розмежування кількості. Наприклад, коли три лінії стикаються між собою, якраз у куті за допомогою точок, тоді кажуть, що фігура трикутна. А форма — це якість, яка береться зі взаємного розміщення частин кількості. Звідси, коли споруджується будинок відповідно до плану, то кажуть, що будинок має добру форму. Або вважають фігурою ту ідею, що саме виникла в розумі архітектора і згідно з якою він хотів будувати дім. Коли цю ідею перетворили у певним чином розміщену матерію, і дім готовий, то кажуть, що це — форма.

Існують деякі властивості якості. Перша полягає в тому, що якість має протилежності. Приміром, спеку протиставляють холоду. Щодо другої, то якість сприймається більше і менше, бо вона має ступінь послаблення і напруження. Наприклад, вода буває найбільш гаряча і холодна. Третя властивість та, згідно з якою предмети розрізняють подібні і неподібні. Так, внаслідок чорноти, коли її мають два предмети, їх називають подібними. Однак треба зауважити, що згадані властивості не стосуються усіх різновидів якості, але дають речам те, що їм підходить // в цьому предикаменті. Я сказав достатньо, щоб назвати його [цього предикамента] властивості.

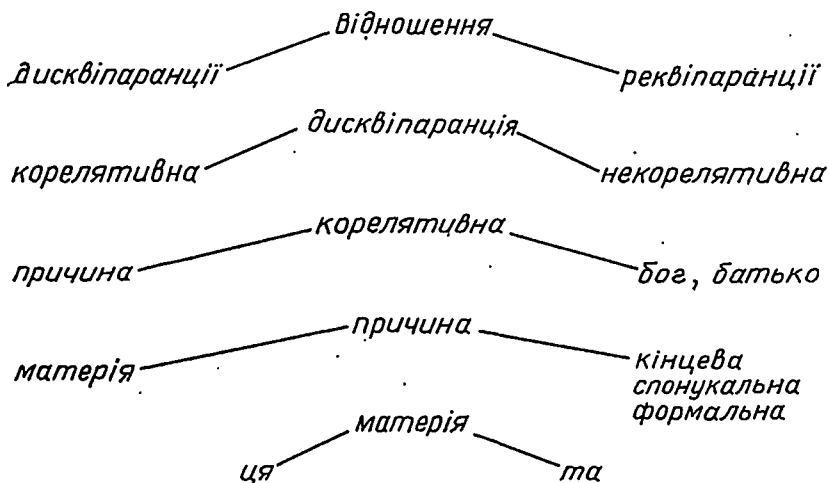
Четвертим предикаментом є «відношення» (relatio), вся сутність якого полягає в тому, що воно належить до чогось іншого. Наприклад, сутність батька як батька не буде іншою сутністю, хіба що коли стосуватиметься сина. Або відношення є зовнішність, або ставлення одного зовнішнього до іншого зовнішнього. Згідно з цим батько відноситься до сина, і це називають відношенням. Тут два крайні члени, тобто батько та син. І один крайній член, який відноситься, називається підставою відношення. А те, до чого відноситься, тобто // син, до якого

відноситься батько, називається терміном. Для цього пізнання є також підстава фундації, яка досі передувала крайнім членам. І цю підставу називають причиною, завдяки якій одне відноситься до іншого, як це ми бачимо з наведеного прикладу. Народження є підставою фундації, завдяки якій батько, що народжує, відноситься до народженого сина.

А зараз, посилаючись на спільну думку стосовно відношень, ми скажемо, що відношення є або реальним (*relatio realis*), або уявним (*rationis*). Реальне відношення — це акцидентальне відношення одного крайнього члена до іншого незалежно від інтелекту. Так, батьківство людини, яка є батьком, стосується акцидентально до сина. Бо акцидентальним для людини — це бути батьком. Уявне відношення — це акцидентальне зовнішнє (*habitudo*) відношення одного члена до іншого, утворене на підставі дії розуму. Так, об'єкт не відноситься до інтелекту, який пізнає, хіба що інтелект упорядковує відношення об'єкта до самого себе. Реальне відношення розглядається також або як трансцендентальне, або як суттєве. Вважається, що існують суттєві відношення одного крайнього члена до іншого. Скажімо, відношення залежності, що існує між створінням та творцем, є суттєве для самого створіння, бо воно складає суть так, що не може бути у створінні нічого такого, що не залежало б від бога. Зауважимо, по-перше, що крайні члени, один з яких відноситься до іншого, називають відносними. А зважаючи на те, як відносяться взаємно один до одного, їх називають співвідносними (*correlativus*). Наприклад, ті ж батько і син. Зазначимо, по-друге, коли розмістити відношення як найвищий рід, то воно поділяється на підставі відношення реквіпаранції (*requirantia*) та дисквіпаранції (*disquirantia*). Реквіпаранцією називають те, коли обом термінам надається спільна назва. Наприклад, рівне рівному буде рівним. А дисквіпаранцією буде те, що надає термінам різних назв. Приміром, батько і син.

А властивості відношення є такі. Перша: відносні [члени] існують одночасно у природі. Тут ідеться про відносні речі, які є співвідносними. Бо інакше можна було б сприймати у теперішності батька раніше, ніж сина. Друга: відносні [члени] слід пізнавати одночасно. Бо ж треба пам'ятати, що вони [члени] є співвідносними.

Різновиди відношення

П'ятий та шостий предикаменти — це дія (actus) з ав. і «підлягання дії» (passio). // Їх ми розглядатимемо одночасно, бо вони різняться не реально, а уявно. Вважають, що дія є буттям дійового акту (actus agentis), за допомогою якого ефект одержує буття або своє збереження від агента. Наприклад, нагрівання, спричинюване вогнем, породжує ефект, коли, скажімо, нагріває руку. Підлягання дії — це дія терпіння, на підставі якої будь-що зазнає дії завдяки імпресії ефекту від агента. Так, рука підлягає дії, коли нагрівається. Треба сказати, що дії бувають двоякі. Одну дію називають іманентною, яка виходить від того ж агента, що її породжує, як дії або пізнання інтелекту, який їх і породжує і сприймає. А інша дія — трансцендентна. Приміром, нагрівання руки — це перенесення жару з вогню на руку.

Зазначимо деякі властивості дії і підлягання дії. Перша полягає в тому, що вони завжди пов'язані з рухом і зміною. Але ми робимо виняток для створення, яке було без руху, бо те, що було раніше, не мало суб'єкта. Друга властивість характеризується тим, що дія спричиняє підлягання дії і існує разом з ним. Є й інші властивості дії та підлягання дії, а саме: дія має протилежність, вона припускає «більше» та «менше», але і те й інше не відповідають їй щодо себе, а щодо меж, серед яких сприймається протилежність. Наприклад, є дії гарячого та холодного.

Сьомий предикамент — це «час» (quando), який походить від суміжного часу. Скажімо, Петро був вчора або сьогодні. Однак висновують, що час — це акциденція, і акциденція вимірювального часу. Вона відбивається у цих «коли», завдяки чому формально вважають, що речі існують у певному часі. Треба зазначити, що «коли» (quando) реально не різняться від часу (tempus), а лише уявно. Арістотель у першій книжці «Етики», розділі шостому, називає «коли» (quando) часом.

Існують такі властивості категорії часу. Перша характеризується тим, що час не має своєї протилежності, бо «вчора» не протиставляється «сьогодні». Однак стосовно суб'єктивної речі може бути протилежність. Так, учора Петро міг бути веселим, а сьогодні він сумний. Друга властивість полягає в тому, що час не передбачає «більше» та «менше». Щодо третьої, час, звичайно, називає тіла, що підлягають руйнації та зміні. Порядок цього предикамента може бути таким. Помістивши «коли» як найвищий рід, підпорядковані види пізнаються у минулому, теперішньому та майбутньому часі. А ці різновиди також підпорядковують інші члени, а саме: у минулому році або перед тисячею років і т. д.

Восьмий предикамент — це «місце» (ubi). Ця [категорія] походить із наявності речі у якомусь місці, ця [річ], що є тут, сприймається так, що природно жодним способом вона не може бути в іншому місці. Скажімо, коли я є в Києві, то я не є в Кракові. Зауважимо, що «місце» визначає одне те, що відповідає духовним речам (spiritualis), // оскільки вони без своїх частин обмежуються простором. Наприклад, коли ангел є у школі, тоді [його] не буде одночасно на небі. Друге визначають, що місце пізнаємо в тілах, які так існують [на якомусь] місці, що мають одну частину, відповідну одній частині місця, а іншу — іншій.

Властивості його [місця] такі. Перша полягає в тому, що немає нічого протилежного. Друга властивість не допускає «більше» та «менше». Наприклад, місце в Києві не більше за місце в Кракові. Однак вважають, що існує таке упорядкування цієї категорії; має в собі різновиди, а саме: «вгорі», «внизу», «спереду», «ззаду», «праворуч», «ліворуч».

Дев'ятий предикамент — «стан» (situs), який виявляється із розміщення тіла на місці. Або ясніше: предикаментом стану

називають розміщення частин [тіла] на місці, згідно з яким [розміщенням], будь-що сидить, лежить і стоїть. Зазначимо, що стан тут не сприймають як розміщення частин між собою. Наприклад, як у людини голова розміщена вище грудної клітки і т. д., а сприймають стан як розміщення частин тіла стосовно частин місця, в якому частини відповідно розміщені. Властивістю стану є мати протилежність, але не у власному значенні. Наприклад, стояти, лежати. Стан поділяють на прямий та непряий. Кожен із цих станів має різновиди: сидіти, «стояти», «лежати».

Останній предикамент — це «володіння (навік — *habitus*), який виникає внаслідок оточення одягом одягненої речі, скажімо, бути одягненим у тогу та інше. З цього випливає, що володіння не сприймається тут як якість, а інакше, тобто як оточення, суміжність (*adiacentia*). Але треба зазначити, що це володіння відповідає лише тілесним речам. Воно має деякі властивості. Перша: володіння допускає «більше» та «менше», бо може бути один одягнений більше, ніж другий. Друга властивість: володіння не має протилежності. Володіння має такий порядок: поділяється на те, що має одяг, зброю. Бо володіння одягом — це одне, а зброєю — це інше. Потім поділяється на володіння тунікою та панцирем і т. д. І нарешті, доходить до індивіда, наприклад, цей одягнений у туніку, той... і т. д.

Ось стільки про предикаменти. Після низки запитань подаємо перший розділ про постпредикаменти. Ти запитаєш //, по-перше: з яких саме [членів] складаються предикаменти? Відповідь: щоб краще зрозуміти [це питання], належить знати, що предикаменти сприймаються за допомогою двох способів. По-перше, матеріально, або як матеріальне. По-друге, формально, або як формальне. Матеріально сприймаються замість природи речей і замість предикатів цих речей, які впорядковуються в предикаментальній лінії. І так сприймаєтесь реальним, бо вони є як суттєві предикати, так і природи, в яких базуються реальні сутності. Формально беруться замість упорядкування і самого розміщення предикаментів. Такий предикамент буде сутнім уявно (*ens rationis*). Але коли він береться для логічного дослідження, то сприймається за допомогою першого способу, а не другого. Бо [предикамент], сприйнятий за допомогою другого способу, належить до метафізики. То ж ми й твердимо, що предикамент складається з реальних сутніх. Слід зробити висновок, що складатися — це одне, а підпорядковуватися — це інше. Бо те, що розуміють матеріально, — це одне, а те, що формально, — це інше.

Закидають: ми сказали, що предикамент — це упорядкування родів та видів, які є сутніми розуму (*entia rationis*). Отже, тому ми сказали, що предикамент складається з сутніх розуму і на підставі консеквентів сутне розуму входить у предикаменти. Відповідають: ми розглянули предикамент у формальному розумінні, а не матеріальному. Тому заперечується консеквенція. Бо одне — складатися з матеріальних частин, а інше — впорядковувати ці частини завдяки будь-чому.

Отже, ми не твердили, що роди та види у формальному значенні можна ставити в предикамент, а лише у матеріальному, наскільки вони виявляють реальну природу речей. Тому заперечується і другий висновок. Ти запитаєш, по-друге, чи речі ставляться в предикаментах конкретно, чи абстрактно. У предикаменті субстанції річ ставиться конкретно, наприклад істота, людина. Істотність же не можна поставити, бо сутне буде некомплетним (*ens incompletum*), що випливає з предикамента. А акциденції, скажімо, можуть бути у своїх предикаментах абстрактно, як білість, кількість та ін. Бо у конкретному акциденція називає суб'єкт, а якщо ставиться у конкретному, то слід ставити й суб'єкт, який є суб-

станцією в предикаменті акциденції і який називають невідповідним (inconveniens).

Закидають, по-перше: абстракції акциденцій — це сутні некомплетні. А некомплетні сутні відкидаються предикаментами. Отже, [речі] не можуть міститися абстрактно в предикаментах. Відповідають: заперечуючи більший засновок. Абстрактні акциденції сприймаються як те, що існує «само собою», як щось комплетне. Приміром, білість //, і навіть сприймаються. Так, білість — це колір, що відбиває світло. Тому не можна прийняти висновок. Закидають, по-друге, що немає більшого засновку цього абстрактного, а саме: одного [тваринність], а іншого — білість. А тваринність не можна ставити в предикамент, а отже — і білість або акциденцію в абстрактному розумінні. Відповідають, що існує величезна відмінність, бо тваринність є абстрагованою від супозита, з яким становить одне само собою сутне. А білість абстрагується від суб'єкта, з яким [суб'єктом] жодним способом не може утворити одне само собою, а лише з допомогою акциденції. Звідси впливає, що хоча й існує абстрактний термін «тваринність», однак тому що він є суттєвою частиною свого супозита, то називається некомплетним сутнім. Інакше розглядаємо абстрактні [терміни] акциденцій, бо вони не є частинами суб'єктів, а тільки спричиняють їх. Звідси, їх сприймають як комплетні сутні. Тому не можна ствердити консеквенцію.

Переклад з латинської А. А. КОРКІШКА

Спеціальна редакція М. В. КАШУБИ

Філософська редакція В. С. ЛІСОВОГО

Про відповідність статистичних мір рівневій соціологічного вимірювання

Рівень вимірювань соціальних змінних на сьогодні не досить високий. Почасти це зумовлено відносною молодістю емпіричної соціології, але переважно — складністю фіксування соціальних змінних. Ще нерідко соціолог задовольняється приблизними моделями, які, однак, дозволяють зрозуміти досліджувані явища глибше, аніж чисто умоглядні міркування.

Тому насущним завданням соціології є вдосконалювати застосування кількісних методів у соціальних науках: уточнювати можливості методів, межі їх застосування, шукати досконаліші методи, адекватні соціальним завданням.

Передумовою застосування кількісних методів є переклад якісних ознак (задоволення, орієнтація тощо) на мову чисел. Вимірювання не тільки констатує наявність ознаки, але й визначає ступінь наявності. Для цього беруть певну модель — сукупність станів, що характеризуються різним ступенем вимірюваної ознаки. Далі знаходять критерії співвіднесення індивідів зі станами модельного набору (емпіричні референти).

Цей упорядкований набір станів з приписаними їм, за певними правилами, числами, які мають відбити властивості станів, утворює шкалу. По суті, вимірювання є установленням відповідності між емпіричною системою з відношеннями і числовою системою з певними відношеннями. Це дає можливість перейти від властивостей об'єктів до властивостей чисел. Але слід підкреслити, що не всі властивості чисел можуть бути використані в кожному конкретному випадку: характер емпіричної системи визначає діапазон властивостей числової системи, застосованих у даній ситуації. Цей діапазон (отже, й допустимі арифметичні операції з числами, допустима статистика) визначає, за Кумбсом¹, тип шкали. Крім підходу Кумбса, існує ще один, запропонований Стівенсом². Річ у тім, що приписування чисел об'єктам (пунктам шкали) неоднозначне: числа допускають певні групи перетворень, які не міняють їх (чисел) властивостей. Стівенс запропонував визначити тип шкали допустимими групами перетворень чисел. Звичайно, за обох підходів тип шкали фактично визначається емпіричними відношеннями об'єктів.

У континуумі «від слабих шкал до сильних» Стівенс виділяє чотири типи шкал: номінальні, порядкові, інтервальні, відношень. Така класифікація практично є водночас класифікацією і за допустимими групами перетворень чисел і за допустимими арифметичними операціями над числами. На нашу думку, вона оптимальна для соціології.

Очевидно, що чим вищий рівень шкали, тим вужчим є коло допустимих перетворень, тим більше реалізується арифметичних аксіом, тим

¹ С. Н. Coombs. Theory and methods of Social Measurement in L. Festinger and D. Katz. "Research Methods in Behavioral Sciences", Holt, N. Y., 1953.

² S. S. Stevens. On the Theory of Scales of Measurement. "Science", 1946, 103, p. 677—680.

ширший застосований статистичний апарат. Шкали вищого рівня допускають використання апарату, застосовуваного для шкал усіх попередніх типів. Зворотнє використання неправильне, хоча на практиці його нерідко можна зустріти. Перед тим, як навести приклади, розглянемо детальніше класифікацію шкал.

Для побудови номінальної шкали треба вміти установити відношення рівності (нерівності) між об'єктами за виділеною ознакою. Це відношення рефлексивне, симетричне, транзитивне і незв'язне. Шкалою такого типу можна вважати, наприклад, соціально-професійні групи³. Такі шкали завжди з'являються, коли виникає необхідність класифікації (за статтю, національністю, класовою належністю, при з'ясуванні мотивів плинності кадрів і т. д.). Єдина вимога до чисел, що приписуються різним пунктам шкали, — бути неоднаковими. Очевидно, ці числа можуть бути піддані будь-якому взаємно-однозначному перетворенню. Які арифметичні операції допустимі? Можна здійснювати процентування, зберігає смисл поняття моди, хоча, приміром, поняття медіани втрачає смисл, бо це поняття упорядкованого ряду, так само і поняття середнього арифметичного, дисперсії (бо ці величини ґрунтуються на понятті відхилення) і т. д. За узагальнену міру дисперсії може бути нормована ентропія. Зв'язок між ознаками можна вивчати за допомогою ентропійної міри λ ; можна користуватися критерієм Пірсона χ^2 і пов'язаними з ним мірами (середня квадратична сполученість, коефіцієнт Чупрова). Для таблиць 2×2 можна також використовувати коефіцієнт асоціації Юла і коефіцієнт контингенції.

Для побудови порядкової шкали необхідно вміти встановлювати і відношення послідовності, порядку. Воно асиметричне, транзитивне, зв'язне (отже, автоматично іррефлексивне). Це відношення типу «більше, ніж», «сильніше, ніж» і т. д. Набір упорядкованих станів утворює шкалу. За емпіричний референт може бути тест (скажімо, набір прожективних ситуацій), питання або система питань соціологічної анкети (відповіді на питання можна упорядкувати, наприклад, за схемою «логічного квадрата»⁴).

Приклад пунктів шкали: цілком задоволений професією, швидше задоволений, аніж не задоволений; проміжна позиція (байдуже або непевне ставлення); швидше не задоволений, аніж задоволений; зовсім не задоволений.

Тепер числа, приписані позиціям шкали, можна піддати лише монотонно-збільшуваному перетворенню, тобто порядкова шкала інваріантна стосовно ізотонічного перетворення. Невідомими лишаються відстані між позиціями, установлюється тільки послідовність позицій.

Ми знаємо лише ранги, які визначають «відносну», а не «абсолютну» інтенсивність властивості. Тим-то цінність шкали — у встановленні порядку, а не додли її в тому, що він не є метричним.

Приклади порядкових шкал — бофортова шкала вітрів, оцінні шкали і, таким чином, усі численні соціологічні шкали, які будуються за допомогою оцінок у балах (Гутмана, Терстоуна, Лікерта, Богардуса та ін.)

Крім статистичних мір, допустимих для номінальних шкал, з'являються нові, наприклад, медіана. Як міра дисперсії можуть використовуватися квантилі. Якщо досліджувана спільність шкалується за двома ознаками, кожні з яких вимірена за допомогою шкали порядку (або одна за допомогою шкали вищого рівня), — то часто використовують апарат рангової кореляції. Оскільки коефіцієнт рангової кореляції

³ Див. И. Н. Таганов, О. И. Шкаратан. Исследование социальных структур методом энтропийного анализа. «Вопросы философии», 1969, № 5.

⁴ Див. Человек и его работа. Социологические исследования. М., 1967.

Спірмена ρ по суті є коефіцієнтом Пірсона—Браве, застосованим до рангів, його використання фактично припускає, що ранги відбивають «абсолютну» інтенсивність властивості (ознаки). Це означає, що застосовуючи ρ у випадку вимірів на рівні порядкових шкал, дослідник виходить за межі експериментально встановлених властивостей, тобто використовує інформацію, якої... не має. На жаль, багато таких прикладів подибуємо навіть у згадуваній вище книжці «Людина та її праця». У ній, наприклад, вивчається зв'язок між такими ознаками, як «зміст праці» і «задоволеність спеціальністю». Виділені групи професій (ручна праця без спеціальної підготовки, праця на конвейері, механізована праця тощо) — пункти, в кращому разі, порядкової шкали.

Задоволеність спеціальністю визначалася за відповідями на питання, упорядковані за схемою «логічного квадрата», отже, також за порядковою шкалою. Але кореляцію між ознаками вивчали за допомогою коефіцієнта Пірсона—Браве, який, відзначаємо ще раз, можна застосувати лише для метричних шкал. Трапляються і приклади використання коефіцієнта Спірмена в аналогічних ситуаціях.

В усіх таких випадках по суті постулюється рівність інтервалів між позиціями шкали, коли встановлено лише відношення послідовності.

При цьому дослідник очевидно отримує завищену міру зв'язку. Усвідомлення цього факту нічого не міняє: не можна сказати, наскільки зв'язок перебільшено. Цього недоліку, на наш погляд, позбавлений коефіцієнт Кендала τ^5 , при побудові якого не припускається, що інтенсивність ознаки відбита у ранзі, не використовується рівність відстаней між пунктами шкали — коефіцієнт будується з використанням відношень типу «б і л ь ш е - м е н ш е» (у порядкових шкалах вони реалізуються!). Дійсно, введемо

$$a_{rs} = \begin{cases} 1 & \text{якщо } r > s, \\ 0 & \text{якщо } r = s, \\ -1 & \text{якщо } r < s, \end{cases}$$

для рангів r і s двох об'єктів за якоюсь ознакою x і аналогічну величину b_{rs} для рангів по y .

Тоді коефіцієнт Кендала в узагальненому вигляді

$$\tau = \frac{\sum_{r=1}^N \sum_{s=1}^N a_{rs} b_{rs}}{\sqrt{\sum_r \sum_s a_{rs}^2 \sum_r \sum_s b_{rs}^2}} \quad (1)$$

Можна показати, що $(\tau) \leq 1^6$.

Якщо немає об'єднання рангів, то τ при невеликих N вираховується порівняно просто. Як правило, об'єднання рангів неминуче: усі об'єкти, що потрапляють у певний пункт шкали, мають однакові ранги. Крім того, нерідко $N \sim 10^3$. Отже, формулу (1) треба узагальнити так, щоб перейти від підсумовування по r, s від 1 до N до підсумовування по i та j до k, l , де $i = 1, 2, \dots, k; j = 1, 2, \dots, l$, тобто k, l — числа градацій ознак (передбачається, що емпіричний матеріал зведено у кореляційній таблиці $\{N_{ij}\}$ де N_{ij} — число об'єктів з $x = x_i$ і $y = y_j$).

⁵ M. Kendall. Rank Correlation Methods. London, 1948.

⁶ Див. Б. Ван дер Варден. Математична статистика. М., 1960.

Розглянемо $P = \sum_r \sum_s a_{rs}^2$. Усі об'єкти з $x = x_1$ треба порівнювати не один з одним, а з елементами, в яких $x = x_2$; таке порівняння породжує в P член $N(x_1)$, $N(x_2)$ і т. д. (тут $N(x_i) = \sum_{j=1}^l N_{ij}$).

$$\text{Остаточнo } P = \sum_{i=1}^{k-1} N(x_i) \sum_{p=1}^{k-i} N(x_{i+p}). \quad \text{Аналогічно } Q = \sum_r \sum_s b_{rs}^2 = \\ = \sum_{j=1}^{l-1} N(y_j) \sum_{q=1}^{l-j} N(y_{j+q}). \quad \text{Розглянемо } S = \sum_r \sum_s a_{rs} b_{rs}.$$

Порівняння кожного елемента клітки (i, j) з елементом клітки (i', j') породжує 1, якщо $i' > i, j' > j, i - 1$, якщо $i' > i, j' < j$; отже,

$$S = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^e N_{ij} \left(\sum_{i'=i+1}^k \sum_{j'=j+1}^e N_{i'j'} - \sum_{i'=i+1}^k \sum_{j'=1}^{j-1} N_{i'j'} \right)^2; \quad (2) \\ \tau = \frac{S}{\sqrt{P \cdot Q}}.$$

Вивчаючи в конкретному дослідженні зв'язок між задоволеністю спеціальністю і фактично виконуваною працею, ми отримали $\tau = 0,56$. Висновок: зв'язок значущий, позитивний, тісний. Зв'язок між задоволеністю працею і громадською роботою менш тісний: $\tau = 0,31$, але також позитивний.

Ми не вважаємо, що на застосування коефіцієнта ρ треба накласти вето. Якщо зв'язок більш чи менш «очевидний», якщо ρ виходить близьке до 1, застосування ρ можна вважати прагматично виправданим. У «неочевидних» задачах, особливо якщо ρ близьке до 0,5 — для звичайного розв'язання питання про тісноту зв'язку між досліджуваними ознаками слід використовувати τ . А через те, що соціологічні шкали здебільшого порядкові, то, на нашу думку, τ повинно мати широке застосування.

Хоча метричні шкали не часто зустрічаються у соціології, для повноти картини розглянемо і решту типів шкал.

Для інтервальної шкали базова процедура — встановлення рівності дистанцій між парами об'єктів. У даному випадку властивості чисел не міняються при лінійних перетвореннях. Приклади таких шкал — температурні, енергетичні, часові. Тут з'являються нові міри — середнє арифметичне, стандартне відхилення, дисперсія, коефіцієнт Пірсона—Брава, кореляційне відношення η (зауважимо, що часто зловживають застосуванням r ; не маючи певності щодо лінійного характеру зв'язку, слід вираховувати η), коефіцієнти частинної і множинної кореляції. Основна процедура при побудові шкали відношень — встановлення рівності відношень між парами об'єктів. Числа, приписані позиціями шкали, допускають тут лише перетворення подібності. Приклади шкал відношень — абсолютна температурна, ентропійна шкала рахунку. Для цих шкал допустимі будь-які статистичні міри (серед нових відзначимо коефіцієнт варіації, середнє геометричне). Такі шкали в основному використовуються для «фізичних» величин — віддаленості, часу (стаж, вік), рахунку (зарплата, премія) і, строго кажучи, не можуть застосовуватися для власне соціальних змінних.

В. С. МАКСИМЕНКО

⁷ Автор висловлює подяку Г. І. Саганенку за допомогу при виведенні співвідношення (2).

В социологическом измерении могут быть выделены четыре уровня: номинальные шкалы, порядковые, интервальные и отношений. Эта классификация является одновременно классификацией и по допустимым группам преобразований чисел, и по допустимым арифметическим операциям над числами. Шкалы более высокого уровня допускают использование аппарата, примененного для шкал всех предшествующих типов, но не наоборот. Это правило на практике часто нарушается. В частности, коэффициенты Пирсона—Брава и Спирмена, применение которых возможно лишь для метрических шкал, используются для широко распространенных в социологии порядковых шкал, что снижает достоверность получаемых результатов. Вместо указанных коэффициентов для установления связей целесообразно использовать коэффициент Кендала, обобщение которого на случай двумерных статистических распределений предлагается в статье. По мнению автора, применение этого коэффициента должно получить широкое распространение в практике измерения социальных переменных, так как подавляющее большинство социологических шкал носит порядковый характер.

Філософські позиції і соціологічні погляди

Л. І. Мечникова

Донедавна ім'я талановитого географа, соціолога, публіциста, відомого суспільного діяча Льва Ілліча Мечникова (1838—1888) — старшого брата видатного вітчизняного біолога Іллі Ілліча Мечникова — рідко зустрічалось на сторінках наукової преси. Якщо його й згадували, то переважно для того, щоб засудити за теорію географічного детермінізму. А проте історико-соціологічна концепція Л. І. Мечникова, його суспільно-політичні погляди справляли помітний вплив не тільки в Росії, але й в передових європейських країнах. Г. В. Плеханов назвав Л. І. Мечникова одним «з найвизначніших і найсимпатичніших представників того покоління шістдесятих років, якому чимало зобов'язане наше суспільне життя, наша наука і література»¹.

На наш погляд, деякі думки мислителя щодо взаємовідношення суспільства та природи мають певний інтерес і сьогодні при вирішенні цієї проблеми.

У складному й досить насиченому бурхливими подіями житті Л. І. Мечникова (участь у революційних студентських виступах, праця в складі дипломатичної місії на Близькому Сході, участь у гарібальдійському русі, співробітництво в «Колоколе» О. І. Герцена) його плідна діяльність як ученого-соціолога починається з 70-х років XIX століття.

При оцінці соціологічної спадщини Л. І. Мечникова треба виходити з положення про необхідність розрізняти антимарксистські і немарксистські теорії і вчення. З цього погляду соціологічна концепція Л. І. Мечникова не може бути визначена як антимарксистська. Правильна оцінка концепції вимагає ретельного аналізу її змісту, умов, у яких вона формувалася, і насамперед світоглядних установок її автора.

Творчий доробок Л. І. Мечникова, і передусім його світоглядні позиції досить суперечливі. Учений формувався під впливом різних філософських і соціологічних теорій свого часу. У 60-х роках минулого століття велику роль у становленні суспільно-політичних поглядів Л. І. Мечникова відіграли О. Герцен і М. Чернішевський, з якими він був особисто знайомий. Пізніше значний вплив на нього мав позитивізм О. Конта і Ф. Спенсера. Певною мірою Л. І. Мечников був обізнаний і з марксизмом. Однак анархістські ідеї, успадковані від Прудона, Бакуніна, Кропоткіна, Реклю, особливо давалися взнаки у його наукових висновках.

У філософії вченого цікавив насамперед «послідовний хід розвитку поглядів людини на себе, на природу і на своє ставлення до природи»². Крім відношення «людина — природа», до основних проблем філософії Л. І. Мечников відносив також проблему взаємозв'язку досвіду і теоретичного мислення. Даючи негативну відповідь на питання, чи маємо ми

¹ Г. В. Плеханов. Соч., т. VII, 1923, стор. 327.

² Б. Басардин (Л. Мечников). Джорджи-Генри Льюис. «Дело», 1879, № 6, стор. 156.

«ідеї, незалежні від досвіду», він виступав проти тих раціоналістів, які не визнавали дані досвіду за джерело знання і оголошували поняття, категорії вродженими. Уважаючи природу первинною, визначальною, Л. І. Мечников відводив свідомості роль копії, відображення об'єктивного світу. Відчуття він розглядав як перший ступінь знання про зовнішній світ. Він писав: «Наша свідомість має своєю вихідною точкою, своїм наріжним каменем почуттєві сприйняття, вона живиться ними і в найвіддаленіших... і найскладніших своїх виявах строго залежить від них»³. Соціолог постійно підкреслював, що природа не цар, а людина — не слухняний раб її, гаряче підтримував ідею активної ролі людини у перетворенні природи і умов свого життя. Л. І. Мечников обстоював застосування точних методів дослідження у вивченні суспільства, яке, на його переконання, «керується законами, що не залежать ні від чіткої сваволі»⁴.

Усю навколишню дійсність Л. І. Мечников поділяє на три великі сфери: неорганічну, що вичерпується фізичними і хімічними процесами, для пояснення яких досить законів класичної механіки; біологічну, що включає в себе світ рослин і тварин; соціологічну — світ інтересів, що виходять за межі одиничного біологічного існування, «світ кооперації»⁵. Така градація, за Мечниковим, є виразом об'єктивного прогресу, який не залежить від довільної оцінки. «Кожний наступний член цієї прогресії, — писав учений, — неминуче містить у собі попередній її член плюс щось «нове», чого на попередньому ступені бути не могло»⁶. Справедливо вважаючи, що між структурними рівнями матерії існує генетичний зв'язок, Мечников разом з тим розуміє, що кожному з них притаманні специфічні об'єктивні закони руху, сфера дії яких обмежена певним рівнем розвитку системи.

Л. І. Мечников різко критикував соціологічні позиції соціал-дарвінізму, представники якого вважали боротьбу за існування і природний відбір законом соціального розвитку. Суспільний прогрес, на думку соціал-дарвіністів, є не більш як специфічний вид біологічної еволюції, в основі якого лежить боротьба за існування.

Відомо, що соціальна форма руху матерії є вищою, і спроби пояснити її за допомогою закономірностей нижчих форм неспроможні з погляду науки. Л. І. Мечников виступав проти поширення дарвінівського закону боротьби за існування на надто широке коло явищ, бо закони біології не здатні пояснити соціальні явища, так само, між іншим, як і біологічний світ не підвладний законам механіки. Закони суспільства не можуть підлягати одному лише математичному і фізичному дослідженню. Виступаючи проти неправильного практичного застосування методів дослідження суспільних явищ, Л. І. Мечников писав, що «доброякісність наукового закону чи прийому не може існувати безвідносно до галузі явищ, що охоплюються цим законом і методом»⁷, тому переносити біологічні закономірності у сферу соціальну неможливо.

Незважаючи на великий вплив позитивістських ідей на погляди Л. І. Мечникова, його не можна вважати типовим представником філософського позитивізму, бо він не поділяв поглядів позитивістів ні в теорії пізнання, ні у вирішенні основного питання філософії. Більш того,

³ Л. Мечников. Первые шаги сознания. «Дело», 1879, № 7, стор. 175.

⁴ Л. И. Мечников. Вопросы общественности и нравственности. «Дело», 1879, № 10, стор. 94.

⁵ Див. Л. И. Мечников. Школа борьбы в социологии. «Дело», 1884, № 4, стор. 39.

⁶ «Дело», 1884, № 5, стор. 50.

⁷ Л. И. Мечников. Школа борьбы в социологии. «Дело», 1884, № 4, стор. 52.

Л. І. Мечников неодноразово відзначав, що позитивізм не може бути методологічною основою соціальних наук⁸.

Не задовольняв ученого і метафізичний матеріалізм з його ідеалістичними поглядами на суспільство. Положення французького матеріалізму XVIII ст., на його переконання, уже не відповідали науковим вимогам і загальному інтелектуальному рівневі нового століття. На наш погляд, ці факти свідчать про настійні пошуки соціологом провідного філософського начала для формування правильної соціологічної теорії.

Складність ідейних шукань позначилася на соціологічній концепції Мечникова. Відповідну оцінку її зустрічаємо в нашій науковій літературі. Відомий географ В. А. Анучин пише, що концепція Л. І. Мечникова «для свого часу мала велике наукове значення. Його книга («Цивілізація і великі історичні ріки». — В. К.) і в наш час становить значний інтерес, повз неї не пройдеш, знайомлячись з історією ідей у галузі географічної науки. До того ж вона зберігає значення яскравої і науково обгрунтованої праці, спрямованої проти антинаукової маячні расистів»⁹. А. М. Восканян відзначає, що в Л. І. Мечникова, «попри всю методологічну помилковість... є блискучі приклади з історії багатьох давніх народів, що показують як форми впливу географічного середовища на розвиток суспільства, так і зміни, які вносить суспільство у географічне середовище»¹⁰.

Безперечною заслугою Л. І. Мечникова є розробка проблеми взаємодії географічного середовища і суспільства.

Географічне середовище Л. І. Мечников розумів як природу, що зазнає змін під впливом людської діяльності. «Географічне середовище, — писав Л. Мечников, — еволюціонує у часі; воно розширюється разом з прогресом еволюції...»¹¹. Уже саме визначення поняття «географічне середовище» вигідно вирізняє вченого серед інших представників географічного детермінізму. Якщо останні у співвідношенні природи і суспільства наголошують на пасивному пристосуванні людини до природних умов, то в Л. І. Мечникова людина — не сторонній спостерігач, а трудяник, що у процесі праці перетворює навколишній світ.

Перед тим, як виявити вплив на суспільство усїєї сукупності фізико-географічного середовища, учений вивчає вплив окремих умов, які відіграють певну роль в історичній і соціальній долі народів. Це, зокрема, такі:

1. Астрономічні впливи. Будучи частиною Сонячної системи, Земля зазнає впливу Сонця та інших планет. Кількість тепла, яку отримують різні частини нашої планети, далеко не однакова, тому різні райони земної кулі мають нерівноцінні умови для розвитку в них органічного життя й історичних процесів. Отже, географічне середовище порізноmu впливає на суспільне життя. Теплий і вологий клімат стимулював перші кроки становлення людського суспільства. Сприятливі природні умови давали людині необхідні для існування засоби при невеликих трудових затратах. Людина, яка «ще не вийшла з первісної зоологічної стадії розвитку, може цілком розкошувати в цих умовах, але вона не може піднятися на вищий щабель цивілізації, бо тут відсутня перша і найнеобхідніша умова для зародження історичного життя і прогресу — потреба постійної і більш-менш напруженої праці»¹². Аргументи

⁸ Л. І. Мечников. Школа борьбы в социологии. «Дело», 1884, № 4, стор. 52.

⁹ В. А. Анучин. Теоретические проблемы географии. М., 1960, стор. 43—44.

¹⁰ А. М. Восканян. О роли географической среды в развитии общества. Ереван, 1956, стор. 19.

¹¹ Л. І. Мечников. Цивилизация и великие исторические реки. М., 1924, стор. 140.

¹² Там же, стор. 81.

тація цього положення у Л. І. Мечникова перегукується з думкою К. Маркса про надто щедрю природу, яка, обдаровуючи людину усім необхідним без зусиль з її боку, веде її, як дитину, на помочах. «Не райони тропічного клімату з його буйною рослинністю, а помірний пояс був батьківщиною капіталу,— читаємо в К. Маркса.— Не абсолютна родючість ґрунту, а його диференційованість, різноманітність його природних продуктів становлять природну основу суспільного поділу праці; завдяки зміні тих природних умов, в яких доводиться жити людині, відбувається умноження її власних потреб, здібностей, засобів і способів праці»¹³.

2. Вплив фізичного середовища, під яким Л. І. Мечников розуміє складну сукупність умов, що витікають з багатоманітності відношень між геосферою, гідросферою і атмосферою. «Неоднаковий розподіл морів і материків, різна почленованість берегової лінії, висота, конфігурація і геологічна будова ґрунту, форма і напрям гірських ланцюгів, морські і атмосферні течії, велика чи мала кількість опадів, нарешті, численні випадкові метеорологічні явища... найрізноманітніше впливають на соціальне життя людей, сприяючи або утруднюючи розвиток солідарності і взаємодопомоги між людьми»¹⁴.

На думку Л.-І. Мечникова, пороги, водоспади і бистрини великих рік африканського континенту довгий час служили відчутною заслоною для проникнення європейської культури на цей материк.

З усієї сукупності фізико-географічних умов, що впливають на розвиток суспільства, Л. І. Мечников виділяв «воду» — річки, моря, океани. Виходячи з цього, він ділить усю історію людства на три періоди: річковий, що охоплює історію чотирьох могутніх стародавніх цивілізацій — Месопотамії, Індії і Китаю; морський, що хронологічно відповідає середньовіччю, і новий, океанічний, період — з часу розквіту західноєвропейських держав, що містяться на побережжі Атлантики.

Важливий інтерес становить спроба Л. І. Мечникова з'ясувати роль утворенні і розвитку давніх цивілізацій. Він переконаний, що новою причиною зародження і розвитку цивілізації є ріки, бо вони виражають «живий синтез усієї сукупності фізико-географічних клімату, і ґрунту, і рельєфу земної поверхні, і геологічної будови району»¹⁵. Справді, класичні цивілізації стародавнього світу виникли на берегах таких річок, як Ніл, Тигр, Євфрат, Інд, Ганг, Янцзи і т. д. Ці річки, як відомо, не найбільші на нашій планеті. Чому ж саме вони стали колыскою перших цивілізацій? Історичні ріки — ці великі вихователі людства — мають одну характерну рису: «Усі вони перетворюють зрошувані ними землі то у родючі житниці, що годують мільйони людей за працю декількох днів, то в заразливі болота, всіяні трупами численних жертв. Специфічне географічне середовище цих рік могло бути обернене на користь людині лише колективною, суворо дисциплінованою працею великих народних мас, якщо вони й склалися з найрізноманітніших і найрізноманітніших етнічних елементів»¹⁶. Примусова солідарність стала основою вироблення більш-менш схожих політичних режимів — військових деспотій і теократій. Тим-то історичні ріки визначали не тільки фізичну, а й політичну структуру держав, розташованих в їх басейнах.

Водночас Л. І. Мечников намагався відмежуватися від ідеї річкового фаталізму, заявляючи, що «на всьому безмежному просторі материків

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 483—484.

¹⁴ Л. І. Мечников. Цивілізація и великие исторические реки, стор. 84—85

¹⁵ Там же, стор. 159.

¹⁶ Там же, стор. 162.

Старого Світу істинним творцем історії слід вважати взагалі середовище, а річка має значення лише тому, що є ніби синтезом численних географічних умов», і що «розуміння потреби в солідарності може бути збуджене в люднінн географічним середовищем і без річок»¹⁷.

Проте географічна ознака, за Мечниковим, не єдиний критерій суспільного прогресу. Іншою характерною ознакою, за якою розрізняються суспільні системи, є «найпоширеніший у дану епоху спосіб праці». Прогрес у галузі політичного життя суспільства він пов'язує із ступенем розвитку свободи. Рабство пояснює деспотичним політичним режимом стародавніх цивілізацій; феодальним державам відповідає кріпосництво; система найманої праці характеризує капіталістичні суспільства.

Важливий критерій поступального розвитку історії Мечников вбачає в удосконаленні техніки: «...Порівнюючи сучасну (тобто минулого століття.— В. К.) техніку і промисловий розвиток з тим, чим була техніка й індустрія у попередні періоди, ми повинні будемо визнати колосальний ріст моці людської, гігантське зростання влади людини над силами природи»¹⁸.

Представникам географічного детермінізму справедливо дорікають за те, що вони не пояснювали причини змін суспільного ладу людей за незмінних географічних умов. Такі закиди не можуть повністю стосуватися Л. І. Мечникова. «Ми далекі від географічного фаталізму,— писав соціолог,— що його нерідко закидають теорії про вплив середовища. На мою думку, причину виникнення і характер первісних установ та їх наступної еволюції слід шукати не в самому середовищі, а у співвідношеннях між середовищем і здібностями людей, що населяють дане середовище,— до кооперації і солідарності. Отже, історична цінність того чи іншого географічного середовища, навіть за фізичної його незмінності буває різна в різні історичні епохи»¹⁹. Під фізико-географічним середовищем він розумів не тільки ландшафтну оболонку Землі, а й природу перетворену людиною у процесі трудової діяльності. «Чисто» географічні зміни здійснюються повільно, і їх можна не брати до уваги як «малозначущі в історії людства»²⁰. Зате треба враховувати перетворення, зумовлені успіхами техніки і наслідками праці багатьох поколінь. Природу Мечников розумів не як інертну силу, пасивну щодо впливів на суспільні процеси. Географічне середовище є частина «олюдненої природи». «В окремих випадках,— писав соціолог,— можна, дійсно, помітити зміни географічних умов країни, що супроводяться її історичним занепадом; але її тут найчастіше виявляється, що географічний занепад був не причиною, а наслідком занепаду культурного»²¹.

Проте, попри ці правильні зауваження про значення тих або тих форм суспільної організації праці, ролі техніки у прогресивному розвитку суспільства, Л. І. Мечников не зміг розібратися у складній проблемі взаємозв'язку і взаємозумовленості «історії людей та історії природи». За Мечниковим, суспільний прогрес зумовлюється розвитком кооперації та солідарності людей. Останні ж визначаються зовнішнім середовищем, причому соціальний зв'язок набуває дедалі більшого психологічного характеру. Переоцінюючи значення природних умов, Л. І. Мечников дійшов неправильного висновку про вирішальний вплив географічного середовища на життєдіяльність суспільства. Помилка вченого

¹⁷ Л. І. Мечников. Цивілізація и великие исторические реки, стор. 246—247.

¹⁸ Там же, стор. 42.

¹⁹ Там же, стор. 69.

²⁰ Там же, стор. 184.

²¹ Л. Мечников. Географическая теория развития исторических народов «Вестник Европы»; 1889, № 3, стор. 349.

полягає в тому, що він шукав джерело руху суспільної системи поза нею. Суспільство розвивається за своїми власними законами. Внутрішні джерела руху врешті-решт є вирішальними. Так, наприклад, суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами, розвинувшись до конфлікту, стає матеріальною основою і об'єктивною умовою соціальної революції.

Л. І. Мечникова цікавлять не лише загальні питання розвитку суспільства в зв'язку з географічним середовищем. Він не стояв осторонь актуальних на той час суспільно-політичних проблем щодо шляхів суспільного розвитку Росії. У 60—70-х роках погляди Л. І. Мечникова на майбутній соціалістичний суспільний лад базувалися на утопічних уявленнях про селянську общину в Росії як ідеальну модель людського співжиття. На його думку, «наша община, містячи в собі багаті зачатки майбутнього соціалістичного розвитку, є таким самим продуктом стихійної творчості слов'янських народів, як і право власності на Заході»²². Такі ж думки він висловлював і значно пізніше — у підцензурному журналі «Дело»²³. Але поза увагою вченого не лишаються значні зміни в соціальній структурі селянської общини, що відбуваються після скасування кріпосного права. На відміну від пародників, які не хотіли помічати капіталістичного розшарування в російській общині, Л. І. Мечников зауважує, що вважати тогочасну Росію царством безроздільної общинності означає припускати неспробачено анахронізму.

Довгі роки перебування на Заході дозволили Л. І. Мечникову добре пізнати капіталістичну дійсність, на власні очі побачити її пороки. Проте, на відміну від більшості пародників, він розглядав капіталістичну систему господарства як прогресивнішу, порівняно з феодалізмом. Що ж до Росії, то Л. І. Мечников, як і О. І. Герцен, вважав капіталістичний уклад зовсім не обов'язковим щаблем її розвитку і пристрасно бажав, щоб Росія проминула цей щабель, бо «його дари далеко не такі коштовні й заманливі, як передбачалося яких-небудь півстоліття тому»²⁴. За словами Л. І. Мечникова, інтереси західної буржуазії зливалися з вимогами загального народного добробуту лише на перших стадіях економічного процвітання цих країн. Але тоді вже, як прокладено шлях до дальшого індустріального прогресу, корінні інтереси народних мас і буржуазії розходяться.

Боротьба трудящих в усіх країнах проти соціального і національного гніту викликала у Л. І. Мечникова розуміння і гаряче співчуття (він сам із зброєю в руках боровся під прапором Гарібальді за незалежність італійського народу). Утверджуючи в своїй історико-соціологічній концепції активну роль людини у перетворенні природи, він так само відводить людині першорядне місце у революційних змінах суспільного ладу. «Ми не можемо задовольнятися спокійною свідомістю того, що це майбутнє має настати своєю фатальною чергою, нам не досить одного лише споглядального його очікування і передбачення; ми хочемо тепер, попри усю непривабливість наявної дійсності, прилучитися до нього, стати діяльними і сильними працівниками його і сподвижниками, щоб наперед уже жити в ньому»²⁵. Знову й знову наголошує він на соціальній відповідальності і суспільному призначенні людей — «бути не пасивними споглядачами, а діяльними працівниками у цій всесвітній

²² «Колокол», 1866, № 226, стор. 1847.

²³ Л. Мечников. Община и государство в Швейцарии. «Дело», 1881, № 6, стор. 273.

²⁴ Л. І. Мечников. Проекты аграрных преобразований в Англии. «Дело», 1883, № 2, стор. 65—66.

²⁵ Л. Мечников. Социологические очерки. «Дело», 1880, № 7, стор. 152.

лабораторії, де вічно і безнастанно твориться нове у всій його багатоманітності, бути свідомими бійцями у цій невтомній боротьбі»²⁶.

Разом з тим він не абсолютизує свободу людської волі і роль особи; історичні діячі є тільки «доречними виконавцями необхідності», і коли «певна історична ситуація цілком назріває, тоді, як правило, виходить так, що все наче фатально сприяє його (історичного діяча.— В. К.) успіхові: друзі і недруги, геніальні мислителі й ідіоти»²⁷.

Аналіз соціологічних та філософських поглядів Л. І. Мечникова дозволяє з певністю говорити, що у трактуванні багатьох важливих проблем він продовжував гуманістичні традиції російських революціонерів-демократів, філософів-матеріалістів Д. І. Писарева, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена, В. Г. Белінського. Його соціологічній концепції властиві недоліки, характерні для домарксівських соціологів.

Ленінська оцінка ідейної спадщини 60—70-х років стосується і творчості Л. І. Мечникова, ім'я якого має зайняти гідне місце в історії вітчизняної суспільної думки.

В. Н. КОНСТАНТИНОВ

* * *

Стаття посвячена аналізу філософських і соціологічних поглядів Льва Ильича Мечникова (1838—1888) — одного из представителей шестидесятников, географа, публициста, социолога. Изучение творчества Л. И. Мечникова позволяет утверждать, что его мировоззрению присущи материалистические черты, хотя в целом оно не было последовательным, испытывая влияние различных философских школ и течений. Несомненной заслугой Л. Мечникова является разработка проблемы взаимодействия географической среды и общества. В самом определении понятия «физико-географическая среда», данном Мечниковым, содержится отличие его взглядов от позиций представителей географического детерминизма. Последние, исследуя соотношение природы и общества, делали упор на пассивном приспособлении человека к природным условиям. У Мечникова люди не созерцатели, они активные преобразователи окружающего мира. Под географической средой социолог понимал не просто ландшафт, но природу, преобразованную человеком. Л. И. Мечников в трактовке многих важных философско-социологических проблем продолжал гуманистические тенденции революционных демократов — Н. Г. Чернышевского, А. И. Герцена, В. Г. Беллинского, Д. И. Писарева, Н. А. Добролюбова.

²⁶ Л. Мечников. Душевная гигиена. «Дело», 1878, стор. 217.

²⁷ Л. Мечников. Виктор Эммануил и его эпоха. «Дело», 1878, № 4, стор. 9, 21.

IV Міжнародний конгрес з логіки, методології та філософії науки

Від 29 серпня до 4 вересня 1971 року в столиці Румунської Соціалістичної Республіки Бухаресті проходив IV Міжнародний конгрес з логіки, методології та філософії науки, в роботі якого брала участь і численна делегація радянських учених.

Членом-асесором Виконавчого комітету відділення логіки, методології і філософії науки на конгресі було обрано доктора філософських наук, професора Мирослава Володимировича Поповича. Подаємо його кореспонденцію.

Існує так звана Міжнародна рада наукових союзів, до складу якої входить Міжнародний союз історії та філософії науки, утворений 1956 р. внаслідок об'єднання Міжнародного союзу філософії (виник 1949 р.) з Міжнародним союзом історії. Складається цей союз з двох самостійних організацій: Відділення історії науки та Відділення логіки, методології і філософії науки. За своїми статутами кожне з відділень має на меті сприяти співробітництву різних міжнародних і національних організацій в даних галузях знання, збирати документи, важливі для розвитку історії, логіки, методології та філософії науки, вживати заходів, які б привели до розгортання наукових досліджень, скликати міжнародні конгреси та колоквиуми і підтримувати єдність різних наукових спеціальностей. Членство в кожному з них окреме. До Відділення логіки, методології і філософії науки, перший конгрес якого відбувся 1960 р. у Стенфорд (США), входять відповідні національні об'єднання, серед них і радянське Національне об'єднання логіки, методології і філософії науки, а також міжнародні організації — Міжнародна академія філософії наук, Асоціація символічної логіки, Інститут єдності науки і Міжнародне товариство сингіфіки.

Керівним органом відділення є Генеральна асамблея, яка складається з представників національних і міжнародних організацій — членів відділення. Асамблея обирає Раду з восьми чоловік: чотирьох членів Виконавчого комітету — президента, віцепрезидента, секретаря, скарбника і чотирьох «асесорів».

Радянський Союз став членом Відділення логіки, методології та філософії науки на Третньому міжнародному конгресі, що відбувся 1967 року в Амстердамі. Участь СРСР в роботі цього відділення Міжнародного союзу історії і філософії науки є однією з ланок міжнародного співробітництва нашої країни в галузі науки.

Уявлення про те, яким проблемам приділялася і приділяється увага на конгресах та колоквиумах, що їх скликає Відділення логіки, методології і філософії науки, може дати перелік секцій, які працювали на останньому конгресі, а саме: математичної логіки; основ математики; автоматів і мов-програмування; філософії логіки і математики; загальних проблем методології і філософії науки; основ імовірності та індукції; методології і філософії фізичних наук; методології і філософії біологічних наук; методології і філософії психологічних наук; методології і філософії історичних і соціальних наук; методології і філософії лінгвістики та історії логіки, методології і філософії науки.

Як бачимо, спектр проблем, що розглядалися на конгресі, досить широкий, спеціалізація усіх згаданих напрямів настільки велика, що важко визначити, як можна було об'єднати їх в одне ціле. І хоч згідно зі своїм статутом відділення «об'єднує вчених і філософів, які працюють над філософією точних наук і філософією природи», проте гуманітарні науки дедалі більше привертають увагу на його конгресах. Тому неправильно було б вбачати специфіку цієї організації в наданні переваги лише математиці і природознавству.

Та, незважаючи на різноманітність тематики міжнародних форумів, що скликає відділення, все ж можна виявити їх спільну рису. Незалежно від того, чи обговорюються питання основ математики, чи теорії машинного перекладу, чи філософські проблеми фізики, чи спроби побудувати економічні моделі, — по суті завжди йдеться насамперед про різні формальні або формально-математичні описи (моделі) певних явищ та інтерпретацію і філософське тлумачення таких описів (моделей). Слово «модель», може, і не варто було б тут вживати, оскільки у математичній теорії моделей йдеться про інші, суто спеціальні речі, але відповідно до нашої тра-

диції воно, мабуть, дещо пояснює. Є, скажімо, розгалужена сукупність математичних дисциплін і є намагання описати цю «математичну реальність» як певні аксіоматичні побудови, щоб перевірити несуперечливість та повноту реальної математики як емпіричної науки. Саме це і мали в центрі своєї уваги математичні секції нинішнього конгресу.

Ось чому в його роботі, як і попередніх зібрань учених, скликаних відділенням, поєднуються конкретні, суто спеціальні дослідження, метою яких є опис певних фрагментів об'єктивної реальності або людського мислення і мови формальними засобами, із спробами більш-менш широкого узагальнення значення цих формальних побудов. Це пояснює і інтерес досить широкої наукової громадськості до таких конгресів. Адже теорія алгоритмів, створена в 30-х роках і зроблена приблизно в цей же час визначні відкриття в математичній логіці, істотно вплинули на розвиток науки всього ХХ століття, оскільки стали теоретичним фундаментом для розвитку техніки обчислювальних і керуючих машин і відкрили шляхи для дальшого проникнення математичних методів у біологію, лінгвістику, економіку, психологію та інші галузі науки.

У тому колі проблем, що ми їх окреслили, важливе місце посідають філософські проблеми.

У наш час ще раз спростовано позитивістську тезу про те, що наука нібито не порушує глибоких світоглядних питань і не потребує їх філософського осмислення. Практика показала, що філософський аналіз досягнень і труднощів розвитку науки є важливою умовою наукового поступу. Життя ставить перед ученими проблеми, розв'язання яких потребує спільних зусиль філософів і спеціалістів з різних галузей знань. У передмові до збірника матеріалів першого Міжнародного конгресу з логіки, методології і філософії науки покійний академік А. І. Мальцев зауважував: «...сьогодні уже виразно бачимо, що багато питань, які традиційно вважались суто філософськими, наприклад питання про механічну (схематичну) і творчу діяльність, мову і побудову наукових теорій, мислення і свідомості, не можна вичпати у відриві від відповідних розділів математики¹. Реалізуючи лепінську ідею союзу філософії і природознавства, радянські філософи і філософи-марксисты зарубіжних країн, насамперед соціалістичних, ширять фронт наукових досліджень на стику між суміжними галузями знання, яких найбільше стосуються логіко-математичні методи.

Хоч найважливіші матеріали IV Бухарестського конгресу з логіки, методології та філософії науки ще не опубліковано, але можна скласти загальне враження, що да-

на галузь науки перебуває нині у стані підбиття підсумків і пошуків нових ідей та принципів. Я маю на увазі не філософський бік справи: неспроможність вихідних ідей, що лягли в основу неопозитивістської доктрини філософії науки, давно стала об'єктом марксистської філософської критики. Йдеться про характер самих логічних побудов і їх функції у розв'язанні проблем, що поставили перед фізико-математичними та іншими науками, які широко застосовують мову математики і методи формального моделювання.

Розвиток цих галузей знання давно породив потребу перевірити несуперечливість і повноту відповідних теоретичних побудов, уточнити зміст їхнього понятійного апарата і очистити його від чужих цим концепціям антропоморфних уявлень. Великі надії покладалися на класичну математичну логіку. Вважалося, що на базі логічних мов можна буде описати в принципі всю реальну математику, перевіривши несуперечливість її основних абстракцій і, охопивши таким чином всю логічну і математичну серцевину наук, за допомогою ім'явірної логіки і теорії індукції розширити цей опис, включити до нього і емпірію теорії, внаслідок чого було б створено загальну логічну картину наукових знань.

Спроба побудувати таку титанічну споруду, до якої входили б логіка (формальна), логічний аналіз основ математики і логічний аналіз емпіричних наук, потребувала величезних зусиль і дала надзвичайно цінні результати. І все ж можна твердити, що початкові уявлення, якими керувалися при цьому, були надто спрощеними, і цілісної логічної картини одержати не вдалося; до того ж можливості основних програм таких побудов, якщо вірити деяким найавторитетнішим фахівцям, вичерпані. Йдеться зовсім не про якість згортання пошуків у галузі логіки науки, машинного перекладу тощо — навпаки, роботи в цих напрямках дають все нові результати і щедро фінансуються у ряді країн, незважаючи на окремі песимістичні оцінки; але якщо мовити про загальну картину, то вона явно потребує переосмислення.

Які ж основні тенденції в зарубіжній логіці науки знайшли вияв на конгресі? Відповідаючи на це питання, неможливо обмежитися його суто технічним аспектом і не сказати про філософський.

Сьогодні не викликає сумніву той факт, що неопозитивістська концепція науки ґрунтувалася на надзвичайно спрощених і однобічних уявленнях; цього не заперечували навіть опоненти радянських доповідачів, захисники спадщини школи Карнапа. Проте сама по собі спрощеність і однобічність може бути тією хвилюю, з якою можна миритися і яка тільки обмежує сферу застосовності певних логіко-математичних побудов. Якщо ж йдеться про оцінку філософії неопозитивізму, то тут наявне те саме роздвоєння окремих сторін пізнання, абсолютізація однобічних уявлень, що, за

¹ 36. Математическая логика и ее при-
менение. М., 1965, стор. 5.

характеристикою В. І. Леніна, є гносеологічним коренем всякого ідеалізму.

У зарубіжній логічній і математичній літературі філософські концепції неопозитивізму нерідко піддавалися досить різкій критиці, і одним із найсерйозніших критиків догм емпіризму, конвенціоналізму є відомий американський логік і математик У. Куайн. На жаль, він був відсутній на останньому конгресі, але можна відзначити тенденції, пов'язані з його іменем. Викриваючи деякі сторони позитивізму, Куайн зберігає один істотний принцип, який явно чи неявно увійшов до філософії неопозитивізму від Рассела. А саме Рассел вважав, що труднощі сучасної науки кореняться в нових обставинах, точніше, в тому, що мовою науки, як і природною, ми хочемо говорити про абстрактні сутності, про загальне, про класи предметів. Щоб усунути ці труднощі, треба, за Расселом, говорити за допомогою абстракцій, загальних понять лише про окремі предмети, а не про класи цих предметів. Власне, це є переформулюванням вимоги Канта: «Не слід мовити: в природі існують правильні шестикутники; слід сказати: деяким речам у природі, як-то бджолиним сотам або гірському кристалу — властиві предикати, сукупність яких мислиться у шестикутнику»². Куайн спробував реалізувати цей номіналістичний принцип і добився в цьому напрямі досить істотних результатів. Звичайно, математика не може обійтись без тверджень про класи предметів, але в логіко-математичних побудовах Куайна такі вирази розглядаються як суто мовні побудови, а не як твердження про якусь «математичну реальність».

Проблема, однак, полягає в тому, що саме по собі здійснення таких побудов нічого не говорить про статус одиничного і загального в реальному світі. Більше того, як показав ще на першому конгресі американський логік Дана Скотт, до системи Куайна можна приєднати як твердження про те, що індивіди існують, так і твердження про те, що індивідів не існує. Отже, традиційна філософська проблема не розв'язана.

Певною мірою альтернативну позицію займає відомий фахівець з логіки, теорії множин і машинного перекладу Й. Бар-Хілел, учень і послідовник Р. Карнапа. На його думку, проблема одиничного і загального (проблема абстрактних об'єктів) не може взагалі бути розв'язана науковими методами, і помилку Куайна і Карнапа він вбачає в тому, що вони прагнуть зробити філософію наукою. В цьому виявляється тенденція до «очищення» логіко-математичних побудов від філософських питань.

Можна відзначити також спробу окремих логіків ввійти із труднощів за допомогою нових уявлень, повоі, багатшої логічної техніки. Показовим в цьому розумінні є праці фінського логіка Я. Хінтікка, який на попередньому Амстердамському конгресі робив цікаву спробу застосувати до логіки науки теоретико-інформаційні міркування. У Бухаресті він присвятив свою доповідь емпіричним компонентам наукових теорій.

Свого часу неопозитивісти виступили із власною концепцією філософії науки, на основі якої розгорнули програму логічних досліджень. Можна твердити, що тепер такої концепції більше не існує, а позитивістська доктрина в тому вигляді, в якому вона була сформульована, не витримала випробування часом. Дальший розвиток досліджень в галузі логіки науки буде пов'язаний з критичним аналізом основних уявлень не менше, ніж з розвитком і збагаченням логічної техніки.

Значну участь у роботі конгресу взяли радянські науковці. На відміну від попередніх конгресів, Радянський Союз та інші соціалістичні країни були широко представлені на всіх секціях і в роботі симпозіумів. Представники різних спеціальностей всебічно й цікаво розповіли про свої досягнення. Серед доповідей математичного циклу найбільшу сенсацію викликала доповідь лєнінградця У. Матіясевича про алгоритмічну нерозв'язність десятої проблеми Гільберта.

У роботі конгресу взяв участь великий загиб радянських філософів (у тім числі сім представників Радянської України: П. С. Днишлевий, П. Ф. Йолон, Ф. М. Канак, Е. Є. Ледников — Київ; А. І. Уйомов, В. М. Костюк — Одеса). Вони висвітлили свою позицію в багатьох найважливіших проблемах логіки, методології і філософії науки.

Конгрес проходив у діловій обстановці. Відбулися принципіві дискусії з гострих філософських питань, особливо на заїданих секції загальних проблем методології і філософії науки. Слід відзначити, що більшість зарубіжних делегатів, а серед них і доповідачів з філософських питань, за фахом своїм належали не до професійних філософів, а до математиків, логіків, лінгвістів та ін. і тому філософські проблеми порушувалися звичайно в спеціфичній, пов'язаній з конкретними науками, формі. Усе це потребувало від учасників високої як філософської, так і спеціальної кваліфікації.

Безперечно, що активне співробітництво наших учених з зарубіжними ученими в галузі логіки, методології і філософії науки сприятиме дальшому зростанню міжнародного авторитету радянської філософської науки.

² И. Кант. Сочинения, т. 1, стор. 402.

Конференція читачів „Філософської думки“ в Чернівцях

На початку жовтня 1971 р. у м. Чернівцях кафедрою філософії Чернівецького держуніверситету, обласною Радою молодих учених та редакцією журналу «Філософська думка» була організована читачька конференція, на яку запрошено викладачів філософії та суспільствознавства вузів і технікумів міста. Заступник головного редактора «Філософської думки» Ф. М. Канак ознайомив присутніх з основними напрямками роботи журналу, з його завданнями у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, з перспективним планом роботи журналу у новій п'ятирічці. Потім відбувся обмін думками.

Доцент А. М. Колодний відзначив, що редколегія журналу в основному справджує надії його читачів. Журнал піднімає багато актуальних проблем філософської науки, постійно інформує читачів про наукове життя, новини літератури тощо. Позитивним є те, що на його сторінках висвітлюються проблеми, пов'язані з сутністю наукового світогляду, особистістю, соціальними наслідками науково-технічної революції.

Увагу соціологів-практиків привертають статті з конкретної соціології, проблем наукової організації праці, соціального управління тощо. Журнал знайомить із філософськими творами професорів Києво-Могилянської академії. На жаль, не все, що друкується в журналі, задовольняє. Відсутні статті, в яких формування наукового світогляду розглядалося б як процес, визначалося б місце суспільної психології в духовному житті суспільства, аналізувалася складна структура суспільної свідомості А. М. Колодний уважає, що журнал достатньо уваги приділяє філософським питанням природознавства, але майже не друкує статей з філософських питань суспільствознавства, зокрема історії. Та його думка, нічого не дають читачеві рубрика «книжкова полиця» і надто скупі інформації про наукові конференції. Та в цілому робота редколегії, про яку можна судити на основі одинадцяти номерів журналу, заслуговує схвальної оцінки.

«Філософська думка» мало приділяє уваги проблемам наукового атеїзму, — говорить в. о. доцента Д. М. Степанюк, — лише рецензуючи окремі видання, які мали свою авторитетну критику. Недостатньо висвітлюються питання буржуазного вільнодумства, «діалектичної теології».

Доцент М. М. Сидоренко відзначив високий науковий рівень багатьох публікацій із філософських питань природознавства, зокрема біології. Разом з тим він висловив побажання друкувати узагальнюючі статті з тих чи тих філософських проблем. Слід було б висвітлити у статтях такі теми, як місце філософських проблем природознавства у системі філософського знання, проблема свідомості в сучасній філософії тощо, — цим журнал значно розширив

би аудиторію своїх читачів. Таких статей потребують керівники методологічних семінарів, пропагандисти системи політосвіти, викладачі філософії та суспільствознавства.

Побажання доцента В. А. Любичанківського зводилися до того, щоб у журналі систематично з'являлися статті підсумкового характеру про новий доробок філософів України за певний період. Журнал не друкує статей, в яких розглядалися б методи філософського дослідження. Недоліком, на думку В. А. Любичанківського, є і те, що у журналі не порушуються дискусійні питання. Це створює помилкове уявлення, ніби їх немає. Бажано друкувати короткі статті, в яких чітко ставилися б проблеми, що потребують розв'язання.

Дуже цінним є висвітлення на сторінках журналу питань історії філософії, підкреслює доцент Г. П. Донець. Змістовними є матеріали до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, публікації філософів Києво-Могилянської академії. У майбутньому бажано друкувати матеріали про філософську діяльність товариства ім. Т. Г. Шевченка, про поширення марксистських ідей на Буковині в другій половині XIX — початку XX ст., про розвиток і пропаганду марксистсько-ленінської філософії на Україні видатними діячами партії та Радянської держави: М. О. Скрипником, П. П. Постишевим, В. П. Затонським, О. Т. Шліхтером та ін., про філософську дискусію на Україні у 20-х роках XX ст. тощо.

Такі зустрічі, читачькі конференції, зауважив В. І. Передерій, сприятимуть розширенню авторського колективу першого республіканського філософського журналу в нашій країні. Авторитет його високий, публікуються оригінальні дослідження. Важливий момент у підвищенні ідейно-теоретичного рівня журналу становитиме активніша, аргументованіша критика на його сторінках концепцій сучасних буржуазних філософів і соціологів. Про доцільність координації у написанні статей між дослідниками, які працюють над однією проблемою, у межах республіки говорила в. о. доцента З. М. Филипович. Вона звернула увагу також на необхідність публікувати більше матеріалів на молодіжну тематику. А викладач суспільствознавства Чернівецького будівельного технікуму І. М. Пугач висловив побажання створити нову рубрику «На допомогу викладачам суспільствознавства», де бажано друкувати матеріали з питань, що розглядаються у філософській частині курсу «суспільствознавство», і статті методичного характеру.

У заключному слові Ф. М. Канак дав відповідь на питання, роз'яснив позиції редколегії і редакції «Філософської думки» щодо висловлених побажань і пропозицій.

М. М. СИДОРЕНКО

Соціологічні дослідження молодіжних проблем у НДР

Проблеми молоді, поряд з проблемами індустріальної соціології, посідають чи не найперше місце в конкретно-соціологічних дослідженнях Німецької Демократичної Республіки.

Успіхи молодіжної політики залежать від того, наскільки вона обґрунтована науково, тобто наскільки враховує об'єктивні процеси розвитку суспільної системи і наскільки здатна передбачити певні тенденції його розвитку в умовах науково-технічної революції. Німецькі соціологи, вивчаючи процеси, що відбуваються в суспільстві, останнім часом особливої уваги надають їх трансформаціям серед молоді.

Аналіз процесу духовного розвитку молоді виявляє, як це показали дискусії на першому з'їзді соціологів НДР 25—27 листопада 1969 р., низку найактуальніших проблем, від розв'язання яких залежить підвищення суспільно-політичної активності різних молодіжних верств та ефективність діяльності організації Спілки Вільної Німецької Молоді. Такими проблемами для наймолодшої категорії юнацтва є цілісна орієнтація школярів, підготовка до праці, проблеми вибору професії, отримання вибору та чинників, що впливають на професійну орієнтацію, а також проблеми ідейно-політичного розвитку. Для більш зрілої молоді — проблеми отримання та підвищення освіти, кваліфікації, організації дозвілля, наукової організації праці, поліпшення матеріального становища тощо.

Ці проблеми диференційовано вивчаються переважно дослідницькими колективами соціологів із університетів Берліна, Дрездена, Лейпцига, Галле та інших з допомогою студентів у межах їх загальноосвітнього курсу. Важливу роботу веде створений при Управлінні в справах молоді Ради Міністрів НДР Центральний Інститут Молодіжних Досліджень (ЦІМД). Цей заклад є координаційним центром, що планує і проводить широкі і довготривалі конкретно-соціологічні та теоретичні дослідження, залучаючи до розв'язання молодіжних проблем також інші дослідницькі колективи. Результати досліджень друкуються у періодичному інформаційному бюлетені інституту «Jugendforschung». Останнім часом співробітники інституту видали кілька важливих праць з теоретичних, методологічних та методичних питань соціологічного дослідження молодіжних проблем. У них особливої уваги німецькі соціологи звертають на проблеми розвитку молоді людини за соціалізму.

У рішенні Політбюро ЦК СЕПН про дальший розвиток суспільних наук було вказано, що дослідження проблем розвитку особи та колективу соціалістичного суспільства хоч і розпочато, але досі розвива-

лося повільно, теоретичне багатство марксизму-ленізму використовувалося для творчого аналізу і узагальнення нових процесів та явищ недостатньо. Виходячи з вказівок ЦК СЕПН про необхідність поглибленого аналізу суспільних явищ, німецькі соціологи розгорнули багатопланове теоретичне й емпіричне дослідження соціальних процесів на різних рівнях, намагаючись охопити і врахувати загальносоціальні, групові та індивідуальні чинники, що мають вагу у розвитку особи. Ці дослідження охоплюють шкільну, студентську, робітничу молодь та молоду інтелігенцію, усі типи юнацьких груп. До речі, німецькі соціологи вважають, що юнацький вік варто розглядати не ізольовано, а в системі певних фаз соціалізації особи, враховуючи вплив на неї невпинного розвитку нових суспільних відносин. При цьому акцентується увага на питаннях формування соціальних норм з метою прогнозування нових суспільних відносин, що, мабуть, в умовах суспільної системи соціалізму і необхідне в період науково-технічного прогресу¹. Внутрішній світ молоді її діяльності, «мікросередовища» в малій групі, «психологічного клімату» у первинному колективі тощо. Необхідність комплексного вивчення діяльності особи та її соціальних функцій зумовлена швидким розвитком продуктивних сил республіки, що спричиняють зміни на виробництві, у конкретному характері праці, у виробничих відносинах. Ці сторони німецької соціалістичної дійсності також не лишаються поза увагою дослідників.²

¹ W. Friedrich. Zur Theorie und Terminologie der marxistischen Jugendforschung, „Jugendforschung“, 1968, Heft 7, 8. Його ж. Zum Entwicklungsstand der Jugendforschung in der DDR. „Jugendforschung“, 1970, Heft 13. K. Starke. Probleme und Ergebnisse der Studentenforschung der Zentralinstituts für Jugendforschung. „Soziologie im Sozialismus“, S. 341.

² W. Lert. Probleme und Ergebnisse einer Intervallstudie bei jugend Arbeitern. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität, Leipzig, 1969, Heft 5. Його ж. Die Rolle der Arbeiterjugend im gesellschaftlichen Gesamtsystem der DDR und ihre Widerspiegelung im Bewußtsein von Lehrlingen und jungen Facharbeitern. „Jugendforschung“, 1969, Heft 11. Y. Bohring. Problemstellung und einige Ergebnisse berufssoziologischer Untersuchungen im Bereich der chemischen Industrie. „Jugendforschung“, 1968, Heft 7.

Успішне вирішення поставлених проблем залежить від всебічного врахування рис, властивих сучасній молоді: її високого освітнього рівня (80 чоловік із 100 закінчують в НДР десятирічну політехнічну школу), зростлих духовних потреб, а також тих соціально-психологічних особливостей, які формуються під впливом науковотехнічної революції та її наслідків. Зважаючи на основну суперечність соціалізму між зростаючими потребами трудящих і реальними можливостями їх задоволення та конкретний вплив її на молодь, німецькі соціологи зосереджують увагу на процесі підготовки молоді до реального життя та праці і на процесі формування потреб, що відповідають об'єктивним вимогам розвитку соціалістичного суспільства. Хоч ці проблеми є спільними для всіх вікових та соціальних груп, проте до їх вирішення підходить диференційовано, з урахуванням специфічних для кожної групи чинників (вік, стать, освіта, матеріальне забезпечення, умови праці та відпочинку тощо). Так, окремо стоїть проблема вивчення можливостей та шляхів оволодіння технічними професіями дівчатами, викликана тим, що доля жінок серед зайнятого населення НДР складає 47,2%, проте кваліфікованих спеціалістів серед них не досить. Наприклад, серед 41% жінок, що працюють на промислових підприємствах, лише 23% мають кваліфікацію. У зв'язку з цим проводяться дослідження з метою прогнозування жіночої освіти в НДР до 1980 року³.

У НДР молодіжні проблеми є також ареною особливо гострої класової боротьби. Буржуазні соціологи розглядають молодь лише як вікову, соціально недиференційовану групу, об'єднану так званою «субкультурою», яка будімо не залежить від соціальної приналежності. Цими ідеями у специфічних умовах НДР, де в будякий час дня і ночі можна слухати і бачити радіо- та телерадіоіз ФРН, буржуазна пропаганда намагається відірвати молодь від робітничого класу, пригупити її класову свідомість. У таких умовах особливе місце в дослідженнях соціологів НДР посідають проблеми ідейно-політичного розвитку молоді, виховання науково-світлоглядку, творчої активності у навчанні і праці, у розвитку соціалістичної демократії⁴, раціонального використання вільного часу та тих нових можливостей, які несе розвиток засобів масової комунікації⁵, і багато інших.

Розглянуті проблеми вимагають, природно, розробки специфічних і надійних методів їх дослідження. А тому методологічні й методичні пошуки постійно ведуться поряд з розвитком емпіричних досліджень. При ЦІМД сформувалася дослідницький колектив, що орієнтується на розробку та вдосконалення методики дослідження саме молодіжних проблем в умовах НДР. Кілька праць про нові методи встановлення мотивів вибору професії, використання групових оцінок та багатомірне вимірювання соціальних явищ вийшли друком в «Jugendforschung»⁶ і були практично застосовані, наприклад, у дослідженнях «Студент-69», «Молодий робітник» тощо.

Помітним явищем у науковому житті ЦІМД було видання минулого року колективної монографії «Методи марксистсько-ленінських соціальних досліджень» за редакцією В. Фрідріха⁷. У книжці на основі дворічного досвіду дослідження молодіжних проблем розглядаються найважливіші методи збору та аналізу первинної соціологічної інформації. Аналізуються можливості, умови та межі застосування методів опитування, спостереження, тестової діагностики, шкалювання. Робляться спроби оцінити їх порівняльні якості та ефективність. В окремих розділах наведено проблеми дослідження бюджету часу, засоби масової комунікації, групової діагностики тощо. Після виданого Науковою радою з соціологічних досліджень НДР «Вступу до соціологічних досліджень»⁸, ця книжка є помітним кроком уперед, хоч і має певні недоліки методологічного обґрунтування окремих методів і самого процесу емпіричного дослідження. Як посібник вона має значну цінність і може бути використана в наших умовах, до того ж не тільки в дослідженнях молодіжних проблем, а й у багатьох інших емпіричних пошуках. Тим більше, що праці з таким охопленням матеріалу ми ще не маємо.

Соціальні проблеми молоді — це проблеми майбутнього світу. Уже нині не досить знати молодь «взагалі». Для соціолога-марксиста молодь — це частина певного суспільства, певного класу, прошарку, групи. Вона має особливі соціальні та біопсихологічні характеристики, власні інтереси, проблеми. Знати їх — означає правильно виховувати молодь, допомагати молоді глибше усвідомлювати свою відповідальність за долю суспільства і діяти відповідно до об'єктивних вимог суспільного прогресу.

В. І. ВОЛОВИЧ

³ Hertha Kuhrig. Persönlichkeitsentwicklung der Frau und soziologische Forschung. „Soziologie im Sozialismus“, S. 235.

⁴ W. Gerth. Über einige politisch-ideologische Einstellungen und Verhaltensweisen junger Arbeiter. „Soziologie im Sozialismus“, S. 365.

⁵ L. Bisky, S. Bönisch. Zu Grundfragen einer marxistischen Theorie der sozialen Kommunikation. „Jugendforschung“, 1969, Heft 9.

⁶ W. Hennig. Interessenstrukturen von Jugendlichen. „Jugendforschung“, 1968, Heft 5.

U. Esser, P. Förster. Über ein neues gruppenanalytisches Verfahren. „Jugendforschung“, 1968, Heft 6.

⁷ W. Friedrich. Methoden der marxistisch-leninistischen Sozialforschung. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaft Berlin, 1970, S. 365.

⁸ Einführung in die soziologische Forschung. Dietz Verlag Berlin, 1966.

Еволюція православ'я та її атеїстична оцінка

Глибока криза релігії під впливом соціального, наукового і морального прогресу і викликана цим еволюція релігії та церкв — загальновизнає явище сучасності. Конкретно-історичні обставини наклали відбиток на характер, напрям, глибину і темпи зрушень в ідеології і тактиці релігійних організацій, у світогляді, психології і поведінці віруючих.

Для практики атеїстичної роботи важливим є знання саме конкретних форм прояву еволюції релігійних вірувань. Тому критичний аналіз сучасних змін у релігійному комплексі того чи іншого віросповідання має теоретичний і практичний інтерес. Одним із ґрунтовних досліджень, що розглядає комплекс питань, пов'язаних з атеїстичною оцінкою змін у церковно-доктринальній і релігійно-психологічній сферах, є монографія П. К. Курочкина «Еволюція сучасного руського православ'я»¹. Автор робить спробу філософсько-соціологічного розв'язання цієї маловивченої проблеми.

У рецензованій книжці розкриваються обновленські традиції православ'я, розглянуто об'єктивні умови і суб'єктивні чинники його сучасної еволюції, зміни політичного курсу і соціальної позиції Руської православної церкви, визначаються особливості пристосування релігійних організацій до умов соціалістичного суспільства.

З самого початку автор визначає основні поняття, що їх вживають, характеризуючи зміни в релігійній системі, і уточнює їх зміст. Заслужує на увагу розмежування понять «еволюція», «пристосування» і «модернізація» релігії. «Еволюція», логічно, вважається найширшим поняттям, бо охоплює і богословсько-церковні доктрини і буденну релігійну свідомість; до того ж вона властива всім періодам існування релігії. Поняття «пристосування» і «модернізація» мають вузький зміст, є конкретними формами прояву еволюції релігії. Вони виражають зміни в ідеології, характеризують діяльність церковного інституту у справі підтримки і захисту релігії. Можна цілком погодитися з автором, що ці поняття недоречно застосовувати, говорячи про буденну релігійну свідомість, яка змінюється безпосередньо під впливом життя.

Поняття «пристосування», «модернізація» часто ототожнюються в атеїстичній літературі. Це викликано тим, що в церковно-богословській практиці і той і інший процеси нерідко відбуваються одночасно, взаємопов'язані й іноді важко визначити їхні межі. Автор розмежує їх за ступенем складності богословських новацій, спрямованих на захист і виправдання віри. Пристосування — простіший різновид змін у

релігійній ідеології і практиці. Воно полягає у «підчистці» віровчення і культу, відкиданні або замовчуванні явно не співзвучних сучасності положень і висуванні на перший план поглядів та уявлень, які хоча б зовні були сприйнятніші. Пристосування не включає в себе широкого богословського новаторства, що є виразом модернізації релігії, а лише прокладає йому дорогу. Модернізація є витончений захист релігії, спроба надати вірі наукоподібної форми, перегляд соціальної позиції віровчення, культової практики тощо. Звичайно, співвідношення пристосування і модернізації на різних етапах процесу еволюції православ'я було неоднаковим, межі між ними рухомі, але виділення головних елементів у цьому процесі дозволяє точніше оцінити ступінь та розмір змін у релігійній системі і зробити відповідні висновки для практики атеїстичного виховання. Розмежування понять «пристосування» і «модернізація» дало можливість чіткіше визначити основні тенденції, форми, особливості модернізму православ'я, виявити посилені темпи модернізації, чого не помітили деякі дослідники православ'я, твердячи про його традиційну консервативність.

Вузловим пунктом модернізації православ'я в наш час є релігійне тлумачення проблем суспільного розвитку. Отож цілком виправдана та значна увага, яку приділено критичному аналізу соціальної позиції Руської православної церкви. Ця багатопланова проблема проаналізована досить ретельно, хоч її дослідження ускладнювалося тим, що православ'я, на відміну від католицизму, не має цілісного і систематизованого викладу своєї соціальної позиції, як це зроблено у папських соціальних енцикліках. Тому П. К. Курочкину довелося зіставляти різні думки і висловлювання, розкрити до богословських статей, дисертацій, рукописних творах, промовах діячів церкви на міжнародних християнських форумах, завдяки чому книжка має ще й значну джерелознавчу цінність.

На жаль, у книжці приділено не досить уваги аналізу модернізму православ'я у ставленні до науки, культури, що для практики атеїстичної пропаганди також важливо. Щоправда, автор мотивує свою розстановку акцентів в аналізі тим, що в соціальної позиції церкви за останні роки модернізм має виразніший характер, ніж в інших.

Одним з провідних моментів соціальної позиції сучасного православ'я, як показано у книжці, є наголошування на необхідності суспільних змін, що виявилось у спробі розробки так званої теології революції. Це — новий момент у православному богослов'ї, він іде на зміну традиційним твердженням про другорядність земних справ і природну зіпсованість людини, через що нібито й перебудова соціальних форм

¹ П. К. Курочкин. Еволюція сучасного руського православ'я. М., «Мисль», 1971, 270 с.

життя не має істотного значення. Звичайно, традиційні ідеї християнства не зникли повністю з православного ідеологічного арсеналу, і в усних проповідях та богословських рукописах вони повторюються, мабуть, частіше і більш однозначно, ніж в офіційних церковних виданнях.

Модернізація православно-християнського соціального ідеалу виявляється і в таких моментах, як зміна ставлення до земного життя, спроби примирити ідею гріховності людської природи з визнанням соціальних перетворень, а концепцію особистого спасіння з необхідністю активного громадського служіння людині. З цього випливає намагання переосмислити православно-християнське вчення про царство боже в душі зближення його з ідеалом комуністичного суспільного ладу, що відкриває двері для розвитку комплексу ідей «комуністичного християнства», характерного для сучасної соціальної інтерпретації православ'я у СРСР.

«Комуністичне християнство» пропагується і в нас і за рубежом багатьма конфесіями. В основі своєї, як показано у книжці, це суперечливе явище, вираження релігійного модернізму, спроба зробити релігію співзвучною сучасності, подати комуністичні прагнення трудящих у релігійній формі. Але русько-православний варіант «комуністичного християнства» має певні відмінності від інших конфесіональних його варіантів. Не тождісна роль «комуністичного християнства» у соціалістичних, капіталістичних країнах і країнах «третього світу». Ці моменти, на жаль, розглянуто лише в загальних рисах.

Аналіз еволюції сучасного православ'я закономірно вимагає науково-критичної оцінки його політичної переорієнтації і модернізму в галузі ідеології. Цим питанням присвячено заключний розділ праці. П. К. Курочкін справедливо зазначає, що сучасні мотиви багато в чому запозичуються церквою у світських соціальних учень і, зокрема, у соціалістичній теорії, що перетворює православ'я у своєрідну мішанину релігійних і нерелігійних елементів (205—206). Але чи впливає модернізм на суть самої релігії і чи змінюється у зв'язку з цим принципова марксистська оцінка її соціальної ролі? У книжці обгрунтовується негативна відповідь на це питання. Кінцева мета активних пристосовницьких зусиль церковно-богословських кіл Московської патріархії полягає в тому, щоб урятувати релігію від руйнівного впливу часу. Автор показує, що модернізація релігії по суті спрямована на консервацію віджитих, антинаукових уявлень. Знаменита формула К. Маркса «релігія є опіум народу» повністю зберігає своє значення і в сучасних умовах.

У соціалістичному суспільстві, як і в інших, релігія дає неправильну орієнтацію суспільному і особистому життю людей, спотворено тлумачить їх реальні життєві потреби. Вона виступає як ідеологічна і моральна система, що освячує пережитки

старих відносин між людьми, індивідуалізму й егоїзму, старі звичаї і традиції. Релігійний світогляд деформує свідомість і поведінку віруючих, підпорядковує людську діяльність спотвореним ідеалам і діям. Отож немає підстав чекати, що «переоцінка цінностей» у сфері православно-християнського вчення приведе до виникнення такої релігії, яка ввійшла б складовою частиною в соціалістичну ідеологію. Ця переоцінка, оскільки вона не означає відмови від релігійного світогляду, є лише спробою зберегти і зміцнити чужу соціалістичній ідеологічну систему. Корінна протилежність науки і релігії не зникає при найрадикальніших модифікаціях релігійної віри. Не усуває їх протилежності і демократичне чи соціалістичне тлумачення християнства.

Ці висновки автора, які є наслідком уперше здійсненого в нашій атеїстичній літературі різнобічного аналізу суті і ролі модифікованих форм релігії, заслуговують на увагу ще й тому, що деякі зарубіжні філософи переоцінюють релігійний модернізм і вимагають ревізії основоположних принципів марксистсько-ленінського атеїзму, а деякі наукові працівники й атеїсти-практики в нашій країні ще не виробили чіткої орієнтації у питаннях боротьби з витонченими формами релігії.

У кінці дослідження автор сплиняється на питання атеїстичної роботи в масах. Вї підкреслює, що релігійний модернізм ускладнює завдання науково-атеїстичного виховання. Необхідно поновлювати й удосконалювати засоби і методи атеїстичної роботи. Труднощі боротьби з релігією у зв'язку з її пристосованням та модернізацією можна подолати, застосовуючи ефективні засоби протидії витонченим формам релігійної ідеології. Потрібна не просто своєчасна критика найновіших модифікацій релігійного світогляду, а продумана профілактична науково-атеїстична робота, з тим щоб якомога більше нейтралізувати процес оновлення релігії і церкви. Для розмивання позицій сучасної релігії рекомендується активніше використовувати руйнівні наслідки її модернізації. Процес пристосування релігії і церкви внутрішньо суперечливий не тільки за своїми джерелами, а й за своїми наслідками. З одного боку, він підвищує живучість релігії, стримує процес її розкладу і відмирання, а з іншого — розкидає її авторитет, ставить її під сумнів, отже, може сприяти відходів віруючих від релігії. Руйнівний фактор модернізації релігії можна посилюти гнучкою, цілеспрямованою атеїстичною і культурною роботою. Рецензована книжка підкреслює необхідність принципової, гострої науково-атеїстичної критики оновлених форм релігії, дає слушні рекомендації щодо методології та змісту цієї критики, щодо атеїстичної практики, в якій однаково неприпустимі ні стихійний фаталістичний підхід, ні прояви суб'єктивістського прожектерства та адміністративного волонтаризму.

Не всі порушені питання висвітлено у книжці з достатньою глибиною. Зміни, що

відбуваються на рівні буденної релігійної свідомості православних віруючих, проаналізовані менш повно, ніж зміни на рівні релігійної ідеології. А для щоденної атеїстичної роботи важливо знати і враховувати те й інше. На цьому, до речі, наголошує сам автор. Доцільно було б також приділити більше уваги розкриттю особливостей буденної свідомості різних категорій віруючих православної церкви і відповідно докладніше спинитися на питаннях диференційованого підходу в атеїстичній роботі. Зміст, форми і методи виховної роботи з віруючими мають видозмінюватися залежно від ступеня їх релігійності, за-

галбноосвітнього рівня, віку, характеру трудової діяльності тощо. Книжка виграє б, якби наявний досвід у цій справі був узагальнений у ній повніше.

Загалом рецензована праця є оригінальним науковим дослідженням. Філософсько-соціологічний аналіз еволюції сучасного російського православ'я тісно поєднується з науковими висновками та практичними рекомендаціями щодо удосконалення системи атеїстичного виховання. У ній висвітлено низку важливих проблем, а також висловлено ідеї та пропозиції, що стимулюватимуть дослідну і практичну роботу в галузі наукового атеїзму.

В. П. ЗОЦ

Книжкова полиця

Є. М. Причепій. Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля. (Критичний нарис). Відп. ред. І. В. Бичко. Київ, «Наукова думка», 1971. 204 с. Ціна 38 коп.

Феноменологія Гуссерля є теоретичним джерелом багатьох популярних у буржуазній філософії течій, зокрема екзистенціалізму, критичної онтології. Автор дає критичний аналіз теорії свідомості Гуссерля як ядра феноменології, розкриває теоретичні джерела феноменології, показує еволюцію філософських поглядів Гуссерля, підкреслює, що під впливом соціальних потрясінь ХХ ст. він переходить від пізнавально-методологічних проблем (обґрунтування логіки) до світоглядних.

Автор критично аналізує такі методологічні принципи феноменології, як очевидність, інтуїція, редукція, рефлексія, виявляє суб'єктивістський характер феноменологічного підходу до свідомості. Він показує, що Гуссерль, продовжуючи традиції німецької класичної філософії, на ідеалістичній основі розвиває ідеї творчої природи свідомості. У монографії вищено також літературу до теми.

Ленінська філософська спадщина і сучасне природознавство. Відп. ред. П. С. Дішлевий. Київ, «Наукова думка», 1971. 355 стор. Ціна і крб. 75 коп.

Монографію підготував відділ філософських питань природознавства Інституту філософії АН УРСР за участю провідних природознавців Академії наук УРСР. Її присвячено ленінському філософському аналізу революції в природознавстві на рубежі ХІХ—ХХ ст., висвітленню методологічного значення ленінських ідей для усвідомлення особливостей сучасного теоретичного природознавства і перспектив його дальшого розвитку. Аналізується еволюція принципів і способів пояснення фізичних явищ — перехід природознавства з позицій метафізично-механістичної теорії

пізнання на позиції діалектико-матеріалістичної гносеології. На основі ленінських філософських положень розкривається об'єктивний зміст нових принципів і способів опису дійсності та їх результатів. У книжці висвітлюються також шляхи розвитку біологічного знання, підкреслюється, що сучасна біологія розкриває специфіку нових рівнів організації живого, що веде до перебудови всієї системи біологічної науки, наголошується на значенні принципу матеріальної єдності світу для розв'язання найважливіших проблем біології.

Велику увагу приділено також з'ясуванню можливостей моделювання процесів мислення за допомогою формально-логічних та кібернетичних засобів, роль моделей, кібернетичного експерименту в побудові природничонаукових теорій тощо.

Соціологічні проблеми радянського суспільства. Упорядн. В. О. Василенко та Л. В. Сохань. Київ, Політвидав України, 1971. 242 стор. Ціна 39 коп.

Збірник присвячено дослідженню деяких соціологічних проблем радянського суспільства. У ньому розглядаються суть, характерні особливості та соціальні наслідки сучасної науково-технічної революції, проблеми співвідношення історичного матеріалізму та конкретно-емпіричних досліджень, діалектичний взаємоз'язок соціологічної науки з сучасним природознавством, аналізуються методи матеріального і морального заохочення трудящих в умовах економічної реформи, досліджуються соціально-психологічні аспекти цієї реформи. Значне місце відведено проблемам вільного часу, зокрема, розглядаються можливості використання трудящими вільного часу для громадської діяльності, з'ясувються соціально-економічні питання залучення молоді до суспільного виробництва, показане зростання культурних і духовних потреб колгоспного селянства під впливом індустріалізації колгоспного виробництва та зміни характеру сільськогосподарської праці.

A. Siciński. *Prognozy a nauka*. Warszawa, 1969. 208 s.

A. Сіцінський. Прогнози та наука.

У книжці міститься інформація про проблему прогнозування у польській та зарубіжній літературі. Вказуючи на значну зацікавленість сучасної науки цією проблемою і відзначаючи, що більшість прогнозів не виходить за межі 2000-го року, автор розглядає прогнозування в галузі техніки та технології, біології, генетики, медицини, науки в цілому, економічного розвитку, суспільно-політичних відносин, а також прогнози, що стосуються проблем особистості та виховання. Він вказує також на необхідність розгляду методологічних концепцій та пропозицій у літературі з прогнозування, хоча, на його думку, методологія цих досліджень перебуває ще на початковому ступені розвитку.

У книжці аналізуються такі проблеми, як генезис зацікавлення майбутнім, стан досліджень у галузі прогнозування, методологія передбачення, зв'язок футурології з плануванням і суспільною політикою, польські дослідження з цього питання. Наголошено на значенні цих проблем для соціалістичної системи, її економічної та соціальної політики.

J. Danecki. *Jednosc podzielonego czasu. Czas wolny i czas pracy w spoleczenstwach przemyslowionych*. Warszawa, 1970. 356 s.

Я. Данецький. Єдність поділеного часу. Вільний і робочий час в індустріалізованих суспільствах.

Спiniaючись на проблемі місця робочого та вільного часу в сучасній цивілізації, автор підкреслює необхідність розглядати їх в тісному взаємозв'язку. Висвітлюються технічні та суспільні передумови гуманізації процесу промислової праці, нове співвідношення між робочим і вільним часом, що починає формуватися під впливом науково-технічного прогресу і розвитку соціалістичних суспільних відносин.

Автор аналізує також проблеми скорочення і збільшення вільного часу, фактори, що впливають на зміну їх співвідношення, дає аналіз пропорцій робочого і вільного часу в Західній Європі, СРСР і сучасній Польщі. Значне місце в книжці відводиться дослідженню умов використання вільного часу і принципів соціальної політики, що має забезпечити ці умови відповідно до запитів соціалістичного суспільства. Автор вважає, що соціальна політика у сфері вільного часу повинна бути спрямована на створення і забезпечення суспільних умов вибору, що максимально відповідають як особистим прагненням, так і суспільним інтересам. Саме з цього погляду він аналізує чинники, що обмежують вибір занять у вільний час, а також характеризує основні принципи концепції скорочення робочого часу, яку пропонують польські дослідники.

Die „Frankfurter Schule“ im Lichte des Marxismus. Zur Kritik der Philosophie und Soziologie von Horkheimer, Adorno, Marcuse, Habermas. Materialien einer wissenschaftlichen Tagung aus Anlass des 100. Geburtstages von W. I. Lenin, veranstaltet vom Institut für Marxistische Studien und Forschungen (IMSF) am 21. und 22. Februar 1970 in Frankfurt am Main. Hrsg. J. H. von Heiseler, R. Steigerwald und J. Schleifstein. Frankfurt a. Main, 1970. 184 S.

«Франкфуртська школа» у світлі марксизму. До критики філософії та соціології Хоркхаймера, Адорно, Маркузе, Хабермаса. За ред. Г. фон Хайзелера, Р. Штайгервальда, Й. Шляйфштайна.

Збірник містить матеріали наукової конференції з нагоди 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, організованої Інститутом марксистських досліджень у Франкфурті на Майні 21 та 22 лютого 1970 року. Завдання її полягало в тому, щоб на основі лєнінської методології провести дискусію з представниками філософської і соціологічної течії (так званою «франкфуртською школою»), яка справляла і ще й досі справляє вплив на молоду інтелігенцію, зокрема у ФРН. Учасники конференції прагнули дослідити філософські, соціологічні та політичні передумови теорії Адорно, Хоркхаймера, Хабермаса, Маркузе, показати зміст їхніх заперечень проти діалектичного матеріалізму, їх розуміння суб'єкта-об'єкта, негативну діалектику як суспільну теорію і особливо їхню інтерпретацію Маркса та відношення до проблеми практики. У збірнику надруковано вісім доповідей, а також виступи учасників дискусії. Зокрема, вміщено доповіді Р. Штайгервальда «Наскільки критичною є «критична теорія» Герберта Маркузе», В. Фопке «Основні теорії пізнання та суспільної теорії Адорно і Хоркхаймера», Е. Хана «Теоретичні основи соціології Юргена Хабермаса» тощо.

Г. Г. Акмамбетов. *Проблемы нравственного развития личности*. Алма-Ата, «Наука», 1971. 213 с. Цена 1 руб. 44 коп.

Формування моральної свідомості детерміноване численними факторами. Їх визначенню і співвідношенню у процесі морального розвитку присвячено книжку казахського вченого.

У першому розділі автор висвітлює значення моралі в житті людини. Тут йдеться про моральну природу особи, критерії моральної діяльності, про моральний ідеал та моральну оцінку вчинків, розглядається проблема морального прогресу та свободи. Автор розглядає індивідуальну природу моралі (розділ II), співвідношення суспільного та індивідуального у процесі морального розвитку, торкається питання

соціально-пізнавальної функції моралі. Досліджуючи моральний світ особи (розділ III), автор вичленює її аналізує такі поняття, як моральні переконання, моральні почуття та моральні звички. Усе це конкретизується при розгляді умов формування моральних якостей особи. У заключному, четвертому розділі Г. Г. Акмабетов подає результати конкретно-соціальних досліджень, проведених співробітниками Інституту філософії та права АН КазРСР. На їх основі аналізується моральний розвиток особи в умовах будівництва комунізму, впливу на нього трудової діяльності та трудового колективу.

Розглядаючи зазначені проблеми, казахський учений віддає перевагу соціологічному підходу перед дещо традиційним етико-філософським. При цьому автор часто polemизує з зарубіжними дослідниками порушених у монографії питань.

Проблеми контент-аналіза в соціології. Матеріали Сибирського соціологічного семінара. Отв. ред. А. А. Алексеев. Новосибирск, 1970. 144 с. Цена 57 коп.

З появою цієї книжки радянський читач уперше отримує можливість більш-менш докладно ознайомитися з одним із сучасних методів конкретно-соціологічних досліджень — контент-аналізом. Йдеться про матеріали Сибирського соціологічного семінару (січень 1970), видані Інститутом історії, філології та філософії Сибирського відділення АН СРСР спільно з Радянською соціологічною асоціацією. Усі статті збірника можна класифікувати таким чином: група статей, що торкаються загальнометодологічних питань контент-аналізу (проблеми аналізу змісту, застосування контент-аналізу в комплексних дослідженнях, онтологічна модель соціальних відносин тощо); статті з вузько-методологічних питань (про контент-аналіз за допомогою ЕОМ, спосіб ручної обробки невеликих масивів документаліш тощо); статті, присвячені дослідженню окремих проблем соціології (мобільності, дослідження СМК тощо) і, нарешті, ціла низка статей, що висвітлює методику, методи та результати конкретних соціальних досліджень (деякі підсумки спробного обстеження змісту «Литературной газеты», класифікація відповідей на відкриті питання «Анкеті випускників» тощо).

Книжка містить також бібліографію з питань застосування формалізованого спостереження та статистичних процедур аналізу текстів з соціологічною метою та із суміжних з, контент-аналізом проблем.

Л. М. Дробишева. История и социология. М., «Мысль», 1971. 157 с. Цена 17 коп.

Книжку присвячено висвітленню питання співвідношення історії та соціології при розгляді певних суспільних явищ.

Автор залучає багатий фактичний матеріал конкретно-соціологічних досліджень, щоб продемонструвати відмінності й спільності в історичному та соціологічному аналізі. Зокрема, йдеться про дослідження робітничого класу, виявлення зміни його структури, про «нові грані біографії робітничого класу». Дробишева зупиняється й на використанні істориками соціологічних досліджень села та проблем культури. Окремий розділ присвячено новим можливостям, що їх відкриває соціологічний підхід у з'ясуванні національних проблем.

Автор шукає підходу до матеріалу конкретно-соціологічних досліджень як до історичних джерел, розповідає про досвід перших конкретних історико-соціологічних досліджень.

А. А. Галкіна. Социология неофашизма. М., «Наука», 1971. 197 с. Цена 32 к.

У деяких розвинутих капіталістичних країнах останнім часом спостерігається поживлення активності правих, неофашистських сил. Це явище певною мірою відповідає внутрішнім тенденціям, властивим капіталізму в сучасному етапі. Розкриття цих тенденцій та суміжних з ними суспільних феноменів присвячено книжку О. А. Галкіна. У ній йдеться також про можливості ефективної протидії неофашизму.

Автор починає аналіз із висвітлення фашизму як соціально-політичного явища, з виявлення тих суспільних сил, що живлять його, говорить про ідейну боротьбу, яка точиться довкола історичної оцінки фашизму.

У книжці досліджується соціально-політична криза сучасного капіталізму як фактор поживлення неофашистського руху, зсуви у соціальній структурі сучасного антагоністичного суспільства, викликані кризовими ситуаціями. Автор доходить висновку, що все це є передумовою та причиною посилення правих тенденцій у політичному житті Заходу.

Розглядаючи правий радикалізм, О. А. Галкіна дає загальну картину праворадикального руху як такого, конкретизуючи свій аналіз на прикладі окремих західних країн. Автор докладно зупиняється на зовнішньо- та внутрішньополітичних причинах, які породили неофашизм у ФРН, правий, «вроджений» радикалізм в Італії, Франції та Англії, рух «ультра» в Сполучених Штатах. Не виходячи за межі схеми (зовнішньо- та внутрішньополітична ситуація, розподіл соціальних сил), автор говорить про міжнаціональні зв'язки неофашизму, про експорт фашизму й реакції як характерну рису сучасного імперіалізму в його боротьбі проти сил миру, демократії та соціалізму.

Філософська література, що вийшла на Україні 1970 року

Загальні питання філософії

Великий теоретик комунізму. Ред. колегія: Б. І. Распутніс (відп. ред.) та ін. Львів, Вид-во Львівського ун-ту. 180 с.

Вопросы общественных наук. Сб. статей. Ред. колегія: Н. Р. Доний (отв. ред.) и др. К., Изд-во Киевского ин-та. Вып. 2. Сила ленинских идей. 142 с. Вып. 3. Методика преподавания научного коммунизма в вузах. 162 с. Вып. 4. Методика преподавания философии в вузах, 143 с.

З досвіду роботи кафедр і учбових кабінетів суспільних наук (вузів УРСР. 36 статей). К., Вид-во Київського ун-ту. 164 с.

Злотина М. Л. Философия, ее предмет и роль в обществе. К., 28 с.

Ленінізм і актуальні проблеми сучасності. Ред. колегія: Б. Г. Кубланов та ін. Львів, Вид-во Львівського ун-ту. 343 с.

Ленінські ідеї — наша теоретична зброя. (Матеріали міжвузівської наук.-теорет. конференції, присвяч. 100-річчю від дня народження В. І. Леніна). Дніпропетровськ, «Промінь». 220 с.

Марк А. А. О проблеме человека в истории философии. (О сущности революционного переворота в философии). Харьков, Изд-во Харьковского ун-та. 188 с.

Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сквороду і Харківський колегіум. Харків, «Прапор». 208 с.

Олексюк М. М. Борьба философских течий на западно-украинских землях у 20—30-х роках XX ст. Львів, Вид-во Львівського ун-ту. 299 с.

Проблеми філософії. 36 статей. Ред. колегія: Д. Х. Остришин (відп. ред.) та ін. К., Вид-во Київського ун-ту. Вып. 15. 128 с. Вып. 16—17. 162 с. Вып. 18. 138 с.

Философия в вузе. Научн.-метод. сборник. Ред. колегія: П. Г. Гопченко (отв. ред.) и др. Одесса. 143 с. (Одесский гос. ун-т).

Ястремський І. М. Соціальні проблеми сучасної науково-технічної революції. Донецьк. 48 с. (Донецький держ. ун-т).

Діалектичний матеріалізм

Вербовський В. В. Концепція вічного круговороту в домарксістському матеріалізмі. Донецьк. 57 с.

Диалектика развития и теория познания в геологии. Отв. ред. А. С. Поваренных. К., «Наукова думка». 120 с.

Дученко Ж. А. Принципы построения научных теорий. (Про змістовну ємність знання). К. 54 с.

Дученко М. В. Проблема объекта в марксистско-ленинской теории познания. К., Вид-во Київського ун-ту. 220 с.

Курчиков Л. М. Познания и неопределенность. К., Вид-во Київського ун-ту. 200 с. Лутай В. С. О методе построения системы диалектического материализма. К., Изд-во Киевского ун-та. 185 с.

Синтез логических структур. (Фрагменты спецкурса по структурам). Ужгород. 111 с.

Черноволенко В. Ф. Мирозозрение и научное познание. К., Изд-во Киевского ун-та. 173 с.

Історичний матеріалізм. Науковий комунізм

Астахова В. В. И. Ленин о сущности и социальной природе социалистической интеллигенции. Харьков, Изд-во Харьковского ун-та. 84 с.

Багмет М. С. Виникнення і основні етапи розвитку теорії наукового комунізму. К., 56 с.

Багмет М. С. Критика ревизионистских та догматических взглядов з деяких питань курсу наукового комунізму. К. 58 с.

Байрачний К. А. В. И. Ленин о диалектике развития Советского государства и современность. Харьков., Изд-во Харьковского ун-та. 132 с.

Барабой А. З. Революції і реформи в суспільному розвитку. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Болясний І. Л. Суспільство і влада. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Буслинский В. В. И. Ленин о диалектике качественных изменений в общественном развитии. К., Изд-во Киевского ун-та. 203 с.

В. И. Ленин и проблемы строительства коммунизма. К., 64 с.

В. І. Ленін і будівництво комунізму в СРСР. Дніпропетровськ. 216 с.

В. І. Ленін і деякі питання сучасного суспільного розвитку. К., 163 с.

Войтко В. И. Природа и общество. К., 36 с.

Вопросы методики преподавания научного коммунизма. Ред. колегія: Г. Л. Никольников (отв. ред.) и др. К., «Вища школа». 127 с.

Горовський Ф. Я. Соціалістичні нації — нації нового типу. К. 48 с.

Климко Г. Н. Некапіталістичний шлях розвитку країни, які визволяються від колоніального гніту. К., Вид-во Київського ун-ту. 204 с.

Коваль П. Д. Развитие В. И. Лениным марксистского учения о диалектике становления коммунистической формации. К. 40 с.

Козачук І. М., Макаренко В. І. Науковий комунізм. Львів. 61 с.

Колобков В. В. Комунізм і проблеми гуманізму. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Корнієнко С. Ленінське вчення про диктатуру пролетаріату і соціалістичну демократію. К., Політвидав України. 87 с.

Косолапов В. В. Информационное обеспечение и прогнозирование науки. К., Изд-во Киевского ун-та. 226 с.

Ленінська теоретична спадщина — основа формування комуністичного світогляду. Полтава. 140 с.

Ленінська теорія соціалістичної революції і світової революційний процес. К., Політвидав України. 486 с.

Молодь і суспільний прогрес. К., «Молодь». 263 с.

Мултих Г. Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність. К., Політвидав України. 112 с.

Науковий комунізм. Авт. колектив: М. С. Багмет та ін. Ред. колегія: Й. Д. Ремезовський (відп. ред.) та ін. К., «Вища школа». 440 с.

Национальное и интернациональное в жизни народа. Материалы межресп. научн. конференци (г. Умань, 24—27 июня 1969 г.). В 4-х вып. Ред. колегія: Й. П. Головаха (отв. ред.) и др. К., «Наукова думка». Вып. 1. Проблемы соотношения национального и интернационального. (Ред. колегія: І. И. Доронченков (отв. ред.) и др.). 213 с. Вып. 2. Становление и укрепление интернационального единства советских народов, воспитание непримиримости к буржуазному национализму. (Ред. колегія: Ю. И. Римаренко (отв. ред.) и др.). 402 с. Вып. 3. Национальное и интернациональное в строительстве коммунизма. (Ред. колегія: Н. А. Буцко (отв. ред.) и др.). 282 с. Вып. 4. Социалистический интернационализм и мировой революционный процесс. (Ред. колегія: А. И. Доронченков (отв. ред.) и др.). 291 с.

Некоторые ленинские идеи о строительстве социализма и коммунизма и их осуществление. Сб. статей. Харьков, Изд-во Харьковского ун-та. 238 с.

Олійниченко Г. Ленінське вчення про національно-визвольний рух і сучасність. К., Політвидав України. 84 с.

Питання наукового комунізму. (36 статей). Ред. колегія: Й. Д. Ремезовський (відп. ред.) та ін.). К., Вид-во Київського ун-ту. Вып. 9. 136 с. Вып. 10. 138 с.

Римаренко Ю. І. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих. К., «Наукова думка». 160 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Рокитко А. І. Закономірності розвитку соціалістичних виробничих відносин у сільському господарстві. К., Вид-во Київського ун-ту. 192 с.

Смирнов Л. П. Науково-технічне прогнозування. К., 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Смирнова Н. Класи і нації. Донецьк, Вид-во Донецького ун-ту. 46 с.

Строительство коммунизма и некоторые вопросы формирования общественных отношений. Сб. научных статей. Днепропетровск. 136 с.

Сухарев В. В. І. Ленін і єдність міжнародного комуністичного і робітничого руху. К., Політвидав України. 94 с.

Цветков В. В. І. Ленін про наукову організацію праці. К., Політвидав України. 96 с.

Чеканюк А. В. І. Ленін про керівну роль Комуністичної партії в будівництві соціалізму і комунізму. К., Політвидав України. 98 с.

Чередниченко В. Націоналізм проти нації. К., Політвидав України. 191 с.

Шенін А. Д. Світова система соціалізму і розвиток світового революційного процесу. К. 45 с. (Київський політехн. ін-т).

Якуба Е. А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме. Харьков, Изд-во Харьковско-го ун-та. 208 с.

Ястремський І. М. Людина як головний елемент виробничих сил. (Технологічні відношення людини до природи). Донецьк. 20 с.

Соціологія. Соціальна психологія

Братко О. А. Що керує зорями? (Світ і інтелект). К. 64 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Бурдіна А. І., Надольний І. Ф. Формування комуністичної ідейності особи. (З досвіду конкретно-соціологічних досліджень). К., Вид-во Київського ун-ту. 128 с.

Использование инженерной психологии в художественном конструировании. (Тезисы докладов научн.-техн. конференци). (Отв. ред. В. С. Карповник). Харьков. 78 с.

Костюк Г. С. В. І. Ленін і психологічна наука. К. 63 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Ніколаєвський М. Ф. Духовне і творче обличчя інженерного колективу. Харків, «Прапор». 118 с.

Социальное управление, планирование, прогнозирование. (Материалы к VII Международ. социол. конгрессу). Отв. ред. Л. В. Сохань и др. К., «Наукова думка». 166 с. (Ин-т философии АН УССР).

Етика

Етика і естетика. 36. статей. Ред. колегія: В. Ф. Передерій (відп. ред.) та ін. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 7. 138 с. Вип. 8. 162 с.

Лойко К. М. Питання моралі та морального виховання трудящих у працях В. І. Леніна. Учб. посібник. Харків. 127 с. (Харківський ін-т культури).

Питання комуністичного виховання молоді. Ред. колегія: Т. В. Главак (голова) та ін. К., «Молодь». 283 с.

Рутковський Б. О. Категорія довір'я в марксистській етиці. К., «Наукова думка», 116 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Стогний И. П. Трудолюбие как нравственное качество личности. К., «Наукова думка». 104 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Черкашин Д. С. Комуністичний ідеал і дійсність. Харків, Вид-во Харківського ун-ту. 156 с.

Ярмоленко П. Я. Суспільні ідеали та ідеали особистості. К. 48 с.

Естетика

Вітте М. К., Назимов І. М. Психофізіологічні та естетичні основи НОП. К., «Наукова думка». 72 с.

Гаврилюк П. І. Проблема естетичного і теорія управління. К., «Наукова думка». 199 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Гончаренко М. В. Ленінізм і філософські питання сучасної культури. К., Політвидав України. 171 с.

Гром'як Р. Т. Літературно-художній образ. Донецьк. 26 с.

Іваньо І. В. Специфіка мистецтва. Іст.-естетичн. нарис. К., «Наукова думка». 203 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Коган А. Б. В. І. Ленін про роль світогляду в художній творчості. К., «Мистецтво». 291 с.

Корниенко В. О. О законах красоты. К вопросу о сущности эстетических явлений в действительности и в искусстве. Харьков, Изд-во Харьковского ун-та. 224 с.

Передерій В. Ф. Сучасні проблеми естетики. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Питання соціалістичного реалізму. (36. досліджень). К., «Дніпро». Вип. 4. (Дослідження актуальних проблем теорії і практики літературної творчості у світлі ленінського естетичного вчення. Упорядник І. О. Дзеверін). 407 с.

Полозова Т. Д. Естетичне виховання — шлях до ідейної переконаності і творчої активності. К., «Наукова думка». 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Сікорський Ю. Естетична цінність техніки. К., «Мистецтво». 179 с.

Стебун І. І. Джерела художньої істини. Ленінська теорія відображення і мистецька творчість. К., «Радянський письменник». 222 с.

Чайковський В. Я. Ленінська теорія відображення і принцип партійності мистецтва. Відп. ред. О. І. Карпенко. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Філософські питання природознавства

Жмудський О. З. В. І. Ленін і сучасне природознавство. К. 48 с.

Канак Ф. М. Суб'єкт, об'єкт і фізичне пізнання. К., «Наукова думка». 139 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Методологические вопросы современной биологии. Отв. ред.: Р. В. Чаговец и Н. П. Депенчук. Вступ. слово Р. В. Чаговца. К., «Наукова думка». 199 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Пономаренко Ю. Г. Деякі філософські питання сучасної хімії. К., «Наукова думка». 109 с.

Роженко М. М. Гістологічна природа опису і пояснення у фізиці. К., «Наукова думка». 115 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Свінцицький В. М., Тюхтін В. С. Філософські питання кібернетики. К., 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Философские вопросы медицины и биологии. Респ. межведомств. сб. Вып. 4. К., «Здоров'я». 187 с. (Київський мед. ін-т).

Філософські проблеми сучасного природознавства. 36. статей. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 18. 144 с. Вип. 19—20. 227 с. Вип. 21. 140 с.

Науковий атеїзм

Аксьон М. О. Особливості віровчення культури православ'я. К. 27 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Бесіди з віруючими. Ужгород, «Карпати». 88 с.

Голубович В. І. У кривому дзеркалі баптизму. (Про реакц. характер віровчення євангельських християн-баптистів). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Гопченко П. Г. Сучасні релігії і суспільний прогрес. Одеса. 118 с.

Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради. (Про злочинну діяльність уніатської церкви — замаскованого і підступного аванпосту католицизму на Сході). К., «Наукова думка». 360 с.

Дарманський П. Ф. Біблія очима віруючого і невіруючого. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Добричев В. У тіні святого Юра. Львів, «Каменярь». 214 с.

Дорош Є. К., Юрченко П. І. Корпорація страху. (Про антинар. і реакц. суть єговізму). К., Політвидав України. 137 с.

Едельман А. С. За стінами синагоги. (Юдейський культ і його реакційна суть). К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Копаниця М. М. Сучасне православ'я і наука. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
Лобовик Б. О. Релігійні погляди, почуття, поклоніння. К., Політвидав України. 84 с.

Максимилианов Г. Г. Баптисти-раскольники. Кто они? Донець, «Донбас». 51 с.

Марценюк С. П. Основа духовного розвитку людини. (Несумісність комуністичного і релігійного розуміння праці). К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Міскіджан С. П., Кирилюк С. С. Хімія проти бога. (Як наука викриває релігійні «чудеса»). К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Питання атеїзму. 36. статей. Ред. колегія: В. К. Танчер (відп. ред.) та ін. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 5. Ленінська атеїстична спадщина. 144 с. Вип. 6. Ленінська атеїстична спадщина. 136 с.

Русин П. В. Зловісний союз хреста і тризуба. К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Танчер В. К. Наука опровергает религиозные догмы. К., «Наукова думка». 155 с.

Танчер В. К. Шлях до духовної свободи. К. 96 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Щедрін В. К. Психологія релігійної віри. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Эдельман А. И. Современность и нудизм. Ужгород, «Карпати». 96 с.

Критика сучасної буржуазної ідеології

Беляков Г. Ф. Антикомунізм — ідеологія сучасного імперіалізму. К. 36 с. (Київський політехн. ін-т).

Борцов Б. П. Ідеологічна боротьба на сучасному етапі. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Гур В. І. «Демократичний соціалізм» і його трубадури. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Задирако П. С. Идеологическая функция политической социологии в ФРГ. Одесса. 75 с.

Ігошкін Г. С. Криза сучасної соціал-демократії. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Косенко Г. І., Литвинець І. І. Молодь і ідеологічна боротьба на сучасному етапі. К. 31 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Мохор О. А. Критика сучасної буржуазної соціології. К. 44 с. (Київський політехн. ін-т).

Поліщук Н. П. Проблема морального ідеалу. (Критика деяких буржуазних соціологічних і етичних теорій). К., «Наукова думка». 127 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

До питання про генезис і сутність новоанглійського трансценденталізму

Вельми неоднорідне, але впливове в усіх царинах літературного, мистецького та громадського життя угруповання — новоанглійська трансценденталістська школа — посіло визначне місце в історії північноамериканської суспільної думки. Молоді літератори, мислителі, історики, критики, теологи, соціальні реформатори, що входили до його складу, діяли й творили переважно в Конкорді* чи близько нього у період від 1836 до 1860 року.

Незважаючи на те, що критика раз у раз підкреслювала й підкреслює розбіжність поглядів членів угруповання¹, можна, однак, звести їхні міркування до певної кількості визначальних засад, властивих їм у систему. Щоб зробити це, звернімося насамперед до найтиповіших, найяскравіших представників таких поглядів, одним з яких, на думку багатьох дослідників, і був Ралф Уолдо Емерсон², котрий обіймав «центристське» становище в клубі трансценденталістів, або Гедж-клубі, як його ще часто називають.

Як відомо, визначальний інтелектуальний вплив на геджклубівців зробили німецький класичний ідеалізм, що перебував тоді саме на порі розквіту, і вчення Емануеля Сведенборга. Щоправда, вбачати безпосередні джерела філософських пошуків геджклубівців у складних (треба враховувати ще й мовний бар'єр, що існував на той час) працях Канта, Фіхте, Шеллінга й Гегеля з теорії пізнання важко. Хоч у різний час майже всі геджклубівці робили спроби познайомитися з німецьким ідеалізмом, мало кому поталанило ґрунтовно проаналізувати його систему, збагнути її та поширити у вітчизняній науці. Це ж таки стосується й вчення Сведенборга.

Натомість набагато вдячніша справа знаходити ці джерела у блискучих об'єктивних трансформаціях Гете, Новалиса, Вордсворта, Коулдріджа й Карлайла³, у творах класичних романтиків (за класифікацією І. Шера), у популярних викладах де Сталь («Про Німеччину», — особлива увага тут приділялася Канту, Фіхте, Шеллінгу, а також Віланду, Клопштоку, Лессінгу, Гете, Шіллеру) або Віктора Кузена (1792—1867) «Вступ до історії філософії» (англійський переклад вийшов друком у Бостоні 1832 року). Деякі дослідники, як-от Майкл Моран, вважають, що це було єдине теоретичне підґрунтя усіх інтелектуальних побудов Емерсона та його спільників і учнів, послідовників і однодумців⁴. Тут цікаво пригадати, що в есе про Карлайла Тен зазначав: «Під «трансцендентальним місячним світлом» розумійте філософські й сентиментальні марення, винесені з Німеччини»⁵.

Отже, німецька ідеалістична філософія потрапляла до геджклубівців переважно через англломовну філософську есеїстику, через художню літературу, втрачаючи внаслідок цього стрункість своєї побудови, набуваючи відтінків популяризаторства, стаючи підґрунтям літературно-естетичних вчень. Праці геджклубівців були скоріше ширим і могутнім виявом почуттів молодшої генерації, котра зазнала значного впливу німецького романтизму.

Проте романтизм на американському ґрунті в особі таких його представників, як Емерсон і Г. Торо, ніколи не втрачав свого зв'язку з реальністю. Цій тенденції цілком сприяли соціальні умови (розвиток і утвердження національної буржуазії, фрісойлерство, розвиток торгівлі й портів, стрибок у техніці) та розквіт наук, зо-

* Містечко біля Бостона, де жив Емерсон Торо, Говторн, Фалер та інші визначні діячі, а також відбувалися зустрічі членів трансценденталістського клубу.

¹ А. В. Ефимов. США. Пути розвитку капитализма. М., 1969, стор. 623.

² Див., зокрема, таке досить раннє свідчення, як: The Chief American Poets. Ed. by Curtis Hidden Page, Ph. D., Houghton Mifflin Company, p. 665.

³ В. Л. Паррингтон. Основные течения американской мысли, т. 2, М., 1962, стор. 443; І. Ю. Кулик. Антологія американської поезії. ДВУ, 1928, стор. 17; Ральф Емерсон. Избранники человечества. М., 1912, стор. 209—228.

⁴ Цікавий збіг простежується між естетикою Емерсона та англійською школою А. Шефстбері й ірландця Ф. Гатчісона. Йдеться про так звану засаду естетичної аналогії. Перші відповідники можна знайти і в Олександра Джерарда.

⁵ Тэн. Новейшая английская литература в современных ее представителях. СПб, 1876, стор. 163.

крема природничих. Чільні напрями популярного у ті часи природознавства гарно накреслив Ізидор Жофруа Сент-Ілер: «Природознавство стає внаслідок цього єдиним, цілісним; ще крок уперед, після злучення різних відгалужень одного з одним, і воно саме зливається з філософією та іншими науками; проте вже тут воно виявляється незмішаним з іншими науками, як це ми бачили за первісних часів, але у злитті з ними, зберігаючи цілковито свою самостійність. Тоді виникають погляди такі ж величні, як і сам всесвіт, як оце спостерігається і в першу епоху: під орудою розуму, що править йому за нитку провідну, уява знову може розпростати свої крила і лінути до найпіднесеніших предметів і питань. Поезія, настрахана спочатку строгими формами та сухою мовою аналізу, знову починає надихатися спогляданням стрункого плину явищ природи й незмінності її вічних законів»⁶.

Поява цих «величних, як і сам всесвіт», поглядів була істотною спонукою для виникнення північноамериканського трансценденталізму. У своєму програмному філософському есе (розгляда його дивись далі) «Трансценденталіст» Емерсон писав: «Те, що ми популярно-називаємо трансценденталізмом, є ідеалізм, ідеалізм, яким він є у 1842 році»⁷. Але вже сьогодні це визначення не витримує критики. Отже, теза може бути така: північноамериканський трансценденталізм — це форма ідеалізму, що обіймає так званий епістемологічний ідеалізм покантової доби періоду його занепаду та романтичний аспіраціонізм британського гатунку.

Емерсон тлумачив, що термін «трансцендентальний» виводиться за Кантом, який бачити вважав, що є надзвичайно важливий клас ідей або імперативних форм, які не давалися досвідом, але досвід набувався за їхньою допомогою; що це були інтуїції самого розуму і нібито Кант називав ці імперативні форми або інтуїції розуму трансцендентальними формами.

Натомість Кант, як відомо, писав: «Я називаю трансцендентальним будь-яке пізнання, що розглядає не стільки предмети, скільки способи нашого пізнання предметів, бо це пізнання повинно бути можливим апріорно. Система таких понять називалася б трансцендентальною філософією»⁸. Притому Кант неодноразово застерігав од плутанини, що може виникнути від неправильного трактування термінів «трансцендентальний» і «трансцендентний», підкреслював у своїх працях нетотожність цих понять. У зв'язку з цим він уважав за потрібне пояснити так: «Основоположення, що їхнє застосування цілком лишається у межах можливого досвіду, ми називатимемо іманентними, а ті основоположення, що повинні виходити за ці межі, ми називатимемо трансцендентними. Однак під цим терміном я розумію не трансцендентальне застосування категорій або зловживання ними...; трансцендентними я називаю ті основоположення, які дійсно спонукають нас порушувати усі можливі межові стовпи й ступити на зовсім новий ґрунт, що не визнає жодної демаркації. Тому термін «трансцендентальний» і «трансцендентний» не тотожні»⁹. Проте непорозуміння усе-таки раз у раз виникали, й Кантові доводилося ще і ще повертатися до цієї проблеми¹⁰.

Цікаво, що не всі німецькі мислителі розуміли до пуття систему трансцендентального ідеалізму, яка здобула дальший розвиток у працях Шеллінга. Наприклад, ось досить невизначене висловлювання І. Гете у листі до Ф. Шіллера від 6 січня 1798 року: «Трансцендентальний ідеаліст, звісно, певний, що він стоїть понад усіма; одне тільки в ньому мені не до вподоби: він заходить з іншими поглядами в суперечність, тоді коли з жодним світосприйманням сперечатися не можна...»¹¹; або: «Пан доктор Нітгамер люб'язно взявся полегшити мені зрозуміння системи трансцендентального ідеалізму, і таким чином я зможу дедалі краще засвоювати дедукцію динамічного процесу. Лише тоді я матиму право висловлювати свою згоду чи незгоду з приводу окремих його положень» (лист до Шеллінга від 27 вересня 1800 року)¹².

Щоправда, помилкові й безпредметні вживання терміна «трансцендентальний ідеалізм» поширені й досі, особливо серед літературознавців — дослідників романтизму. Так, Н. Я. Дяконова¹³, пишучи про філософські джерела англійського роман-

⁶ И. Ж. Сент-Илер. Общая биология. М., 1860, стр. 116—117.

⁷ R. W. Emerson. Works, Edinburgh, W. P. Nimmo, Hay and Mitchell, 1904, p. 935.

⁸ Иммануил Кант. Сочинения в шести томах (далі — И. Кант. Соч.), М., 1964, т. 3, стр. 121.

⁹ И. Кант. Соч., т. 3, стр. 838.

¹⁰ И. Кант. Соч., т. 4, ч. 1, стр. 198—199.

¹¹ И. В. Гете. Избранные философские произведения. М., 1964, стр. 434.

¹² Там же, стр. 439.

¹³ Н. Я. Дяконова. Лондонские романтики и проблемы английского романтизма. Л., 1966, стр. 8.

тизму, зокрема, про «трансцендентальний ідеалізм», нечітко визначає, про чію систему йдеться — Канта чи Шеллінга або кого. Та й навіть німецькі романтики у 1800-х роках, як ми пересвідчилися на прикладі Гете, не орієнтувалися в системі трансцендентального ідеалізму, а з огляду на історію німецько-британських зв'язків та на шляхи поширення німецького класичного ідеалізму, взагалі можна поставити під сумнів «трансцендентальний ідеалізм» в Англії. Якщо, однак, є бажання звертатися саме до цього терміна, то треба зазначити, що з власне системою німецького трансцендентального ідеалізму вона має дуже мало спільного. Це стосується, скажімо, світоглядів Карлайла й Коуліджа.

Крім того, вже на британському ґрунті система ця дедалі більше набувала рис естетичного вчення, позбуваючись філософської конкретності. Згодом ми пересвідчимося, що в Північній Америці цей процес посувався значно швидше й відмінність від філософських першоджерел тут виступає якнайочніше.

Варто звернути побіжну увагу на те, що Емерсон наплутав не лише з «ідеалізму, яким він є у 1842 році», але й з «імперативними формами»¹⁴. Таке суб'єктивістське тлумачення не тільки Канта, а також і Якобі, привело Емерсона до висновку, що «усе, належне до класу інтуїтивної думки, популярно називається сьогодні трансцендентальним»¹⁵. Очевидно, що термін «інтуїтивний»¹⁶ вжито тут доволіно, і жодного філософського змісту він у цьому контексті не має. А саме ж бо це дозволило Емерсонові твердити, що трансценденталіст — це той, хто найповніше й найдовершеніше виявляє «тенденцію шанувати інтуїції».

Джерела цієї помилки Емерсона стають зрозуміліші, якщо ми згадаємо відношення абсолютного суб'єкта й об'єкта в системі науковчення Фіхте. Це суперечне відношення достатньо вичерпно розглядає В. Ф. Асмус у праці «Проблема інтуїції у філософії та математиці». За Фіхте, Не-Я не породжує в Я споглядання і Я не породжує природи Не-Я. Вони незалежні одне від одного. Я споглядає певне Не-Я, притому йому не притаманне нічого, крім споглядання. У своїй свідомості воно покладає одну ознаку за іншою через власну діяльність і її усвідомлення. Водночас Я трактує ці ознаки як відбиток чогось, що зовні існує. У цьому, що зовні існує, відбиті ознаки повинні бути насправді, до того ж не тому, що їх покладає свідомість, а окремо від Я, — за власними законами, зумовленими самими речами. Тому між Я і Не-Я дійсно є суперечність, вони — самостійні, але водночас між ними має існувати гармонія.

Цю суперечність Фіхте прагне розв'язати так: пізнання, вважає він, реалізується в актах розуміння через споглядання та відповідно до законів цього споглядання. Споглядання Фіхте називає інтелектуальним спогляданням або інтелектуальною інтуїцією. На інтелектуальну інтуїцію спирається відома емерсонівська теорія так званого репрезентативного відтворення¹⁷. Але й тут Емерсон не дійшов логічного кінця у душі суб'єктивного ідеалізму, бо, досить своєрідно зрозумівши закони фіхтеанської гармонії, твердив, що кожна людина — посередник і разом з тим об'єкт самовияву природи¹⁸.

Щоб збагнути джерела цих кривотлумачень і похибок, є рація переглянути, який чиним трансцендентальний ідеалізм досяг Північної Америки. Адже цілком точно відомо, що до 1803 року художніх творів німецьких авторів у Америці не читали¹⁹, вітчизняна філософія, у строгому розумінні, не розвивалася й зарубіжні видання з цієї галузі не поширювалися.

Але вже 1803 року в Бостоні виникає так звана «Антологічна спілка» буржуазних ліберально-демократичних діячів, які дали початок вітчизняному інтелектуальному життю в Північній Америці. Серед спілчан подібуються досить відомі прізвища: Бакмінстер, Ченінг, Уїльям Емерсон (батько Ралфа Уолдо), Гардінер, Тюдор (безпосередній засновник клубу), Ловел. У спілчанському часописі «Monthly Anthology» уперше починають з'являтися вістки про європейських романтиків, зокрема

¹⁴ И. Кант. Соч., т. 4, ч. 1, стор. 251; т. 3, стор. 659—660.

¹⁵ R. W. Emerson. Згадана праця, стор. 935.

¹⁶ В. Ф. Асмус. Проблема інтуїції в філософії та математиці. М., 1965, стор. 7, 69—70.

¹⁷ Див. зб.: Етика і естетика, вип. 11, К., 1972, стор. 75—82.

¹⁸ Див. Emerson's. Essays and Representative Men. London and Glasgow Collin's Clear-Type Press, p. 218—244. Цікаво це твердження порівняти з «Системою натурфілософії» Шеллінга, особливо з тим положенням, що «філософувати про природу означає те ж самісіньке, що й творити природу». Можна також порівняти теорію репрезентативного відтворення Емерсона з теологією естетичного ідеалізму Шеллінга. Про це див.: С. П. Костычев. Натурфілософія і точні науки. Петроград, 1922, стор. 7.

¹⁹ Див. V. W. Brooks. The Flowering of New England, 1815—1865. E. P. Dutton and Co., Mic., 1936, p. 8, 9, 13, 17, 18.

про «Корінну» Жерменн де Сталь²⁰, здобувають популярність вірші Скотта. Характерною ознакою належності часопису до нового, романтичного руху є розгромна стаття з приводу «Могил» Г. Блера, автора відомої свого часу поетички, яка, хоч і становила перехідний шабел від класицизму до романтизму, була написана в основному з позицій класицизму.

У 1810-х роках зацікавлення Німеччиною почало зростати. 1815 року кілька авторів, навчаючись про цю країну, подалися в небезпечну подорож до Європи, щоб самим усе побачити і в усьому пересвідчитися. Тим часом 1814 року, як уже згадувалося, з'явилася книжка де Сталь «Про Німеччину», відразу зайнявши великої популярності. Притому слід зважити на суб'єктивні чинники, що сприяли поширенню німецьких ідей у Північній Америці: там ненавиділи Бонапарта, отже, все, що він переслідував, натрапляло в Америці на сприятливий ґрунт.

Цікаво, що схожий процес засвоєння німецької думки відбувався саме у цей час у Шотландії. Як розповідав Карлайл, своїм знайомством з німецьким ідеалізмом він був зобов'язаний книжці де Сталь і випадково купленій добірці Шіллера у купця на вітрильнику в Лейті²¹.

Доробок Томаса Карлайла²² (а частково й твори Семюеля Тейлора Коулриджа) були для новоанглійців істотним джерелом у їхньому знайомстві з ідеями Якобі й Фіхте. Поширенням цих творів у Північній Америці (знайомдає на двадцять років) датується зародження новоанглійського трансценденталізму, що біля його керма від 1834 року стає Ралф Уолдо Емерсон, порвавши раз і назавжди з церквою (1832 року), для служіння якій він так ретельно й щиро готувався в Гарварді.

Отже, популярна досі думка про безпосередній вплив виробленої в Німеччині системи трансцендентального ідеалізму на остаточне формування філософських поглядів геджклябівців нічим не підтверджується.

Як же об'єктивно відбувався розвиток новоанглійського трансценденталізму та які його тенденції? Трансценденталісти вважали, що наше найглибше знання виходить за рамки свідомості й почуття, що, крім них, є й інші джерела мудрості, які збагачують наш дух неперцептивним способом. Геджклябівці відкинули Локка²³ й експериментальне знання, шукаючи критерію істини у власній інтуїції, котру не піддавали жодним сумнівам. Перед лицем розвитку капіталізму в Північній Америці вони підносили значення духовності та вважали, що розв'язання основних життєвих проблем має полягати насамперед у духовному удосконаленні, по-різному починаючи його шляхи. З цих же настанов випливали такі афоризми Емерсона, як: «Нема нічого святішого понад інтегральність власного розуму», «Не пристосовуйся», «Я волю зруйнувати усі різновиди в'язниць» тощо.

Свою славнозвісну лекцію «Трансценденталіст» Емерсон прочитав у Бостоні 1842 року. Вона виявилася своєрідною відповіддю на численні й довгочісні прохання прихильників геджклябівців пояснити сутність новоанглійського трансценденталізму. У цій лекції Емерсон тлумачив²⁴, що так звані пові в'язня в Новій Англії насправді є антропи не нові, а просто «відліти» за формою нового часу. Конкретизуючи свою думку, Емерсон вдався до образу: світло завжди однорідне за своїм складом, але не має власної форми. Набрати форми воно може, тільки падаючи на безліч предметів і виявляючи їхню форму. Так і думка — вона виявляється лише в об'єктах, якій класифікує. Саме це Емерсон і називає трансценденталізмом або ідеалізмом (часто ототожнюючи ці поняття) зразка 40-х років²⁵.

Мислитель, писав Емерсон, за всіх часів поділявся на два табори: матеріалістів та ідеалістів. Перші твердили, що в основі нашого знання лежать дані чуттів, другі вважали, що чуття не дають остаточної відомості про дійсність, можуть подавати лише репрезентації речей, але не їхню сутність. Матеріаліст наполягає на

²⁰ «Корінна» — роман не лише психологічний, але й «ідеологічний», у центрі якого — зіткнення різних світоглядів. Кожний характер роману пов'язаний з ідеями цілого твору. Цей прийом був типовий для просвітницької літератури XVIII ст. Корінна стає ніби посередницею між народами та їхніми культурами». (М. Н. Черненко в. ч. Жизнь и творчество Жерменн де Сталь. У кн.: Жермена де Сталь. Коринна или Италия. М., 1969, стор. 406—407).

²¹ V. W. Brooks. Згадані твори, стор. 76, примітка.

²² До речі, «Sartor Resartus» уперше був виданий саме в Новій Англії (див.: Brooks. Згадані твори, стор. 191, 193). Не з'ясовано ще роль у цій популяризаторській справі Франца Лібера, згодом засновника «Encyclopedia Americana» (див.: I. C. Furglas. The Americans. Ed. G. P. Putnam's Sons, N. Y., 1969, p. 387).

²³ Існує цілком слушне припущення, що саме Локку, особливо таким його працям, як «Листи про толерантність» і «Рациональні засади християнства», ранішій американській деїзм завдячує своїм походженням (див.: I. A. Kroft, D. R. Fox. The Completion of independence, 1790—1830. A History of American Life, v. V, N. Y., The MacMillan Company, 1944, p. 163—164).

²⁴ Див. R. W. Emerson, Works, p. 934.

²⁵ R. W. Emerson. Works, p. 934—935.

фактах, на історії, на впливі умов, на тваринних потребах людини. Ідеаліст спи-рається на силу «Думки й Волі», на натхнення, на чудо, на індивідуальну культуру.

Отже, підмінюючи матеріалізм сенсуалізмом, а термін «ідеалізм» позбавляючи конкретного філософського змісту, Емерсон нічим у цьому не відрізняється від ба-гатьох романтиків-літераторів, які вряди-годи любили похизуватися своєю вченістю. Щоправда, згодом він захоплюється вивченням гальванізму, електрики, магнетизму тощо, передбачає чимало положень дарвінізму, частково переходячи на позиції раціоналістів, про що свідчить такий вступ з лекції — есе «Суверенність етики»: «Не тільки у кожній людині, але й у кожній частинці є своєрідне приховане всезнання. І особливо в рослинних і тваринних організмах нам до вподоби ця здатність при-стосовуватися до змін, що за її допомогою загоюються пошкодження і реалізуються приховані можливості, коли одну з частин поранено або уражено: джерелом цієї самодопомоги й самотворення є та сама первісна сила, котра на відстані діє в най-складніших і найпростіших організмах за одним планом — діє в омарах або наву-тинних кліщках так, як і розумна людина чинила б, якби ув'язнили її у цій бідній формі. Це зусилля бога, тобто Верховного Розуму, у най-віддаленіших окраїнах його всесвіту»²⁶ (розрядка мол.— О. Г.).

Емерсон вважає, що матеріалізм і ідеалізм цілком правомірні, можливі й при-родні. Проте ідеаліст, на його думку, має підстав гадати, що його спосіб мислення належить до вищої природи (is in higher nature).

Розкривши таким чином філософську природу матеріалізму та ідеалізму і по-казавши їхню відмінність між собою, Емерсон намагається трохи дивною мішаниною неоплатонізму, фіхтеанства й шеллінгіанства розглумачити своє розуміння «ідеалі-зму», але робить це у властивій собі манері не доводити своїх тез, а давати готові «живонароджені» висновки.

Ідеаліст, за Емерсоном, кажучи про події (events), речі, вважає їх духами (spirits). Він не заперечує наявності «цього стола», «цього стільця» й стін у «цій кімнаті», але сприймає їх так, як людина сприймає килим, дивлячись на нього із зворотного боку. Це дає змогу «повернути до свідомості» кожний об'єкт у природі, який поза індивідуальною свідомістю перебуває у незалежному й аномальному по-ложенні²⁷.

У іншому своєму есе²⁸ Емерсон трохи глибше розглумачив власне розуміння відношень у системі «Суб'єкт — об'єкт» у царині ідеалістичної філософії. Він писав: «Філософія — це усвідомлення людським розумом будови світу. Два вирішальні факти завжди лежать в основі, — всього на все два: 1) єдність (unity), або іден-тичність, і 2) різноманітність. Ми об'єднуємо усі речі, пізнаючи закони, які нуртують у них (pervade them), пізнаючи зовнішні відмінності й глибоку подібність. Бо кожний психічний чин, — сама перцепція ідентичності, або одності (oneness), — визнає відмінність, що існує між речами. Одність і відмінність. Неможливо говорити або думати, не обіймаючи обидва ці поняття одночасно»²⁹. Притому Емерсон гадає, що ці твердження притаманні також світогляду «найлогічнішого речника матеріалізму» — Етьєна Бонно де Кондіяка³⁰.

²⁶ Basic Selections From Emerson: Essays, Poems and Apothegms. Ed. by Eduard C. Lindeman, Publ. by The New American Library, p. 89.

²⁷ Це положення також лягло в основу емерсонівської естетичної теорії репре-зентативного поета. Цікаво, що «аномальність відокремленого» як філософське по-няття відіграло істотну роль у відповіді Емерсона на питання «що таке Людина?». В есе «Суверенність етики» він вважав, що тільки до тієї міри, до якої людина відчуває себе «членом цього всесвіту», вона здатна реалізувати своє призначення. «До тої міри, до якої вона має це почуття, вона — людина, підноситься до універ-сального життя». Таке розуміння може випливати і з філософії Шлейєрмахера.

²⁸ Йдеться про есе-диптих «Платон» (див.: Emerson's Essays and Representative Men, p. 393).

²⁹ R. W. Emerson. Works, p. 935.

³⁰ Сенсуаліст і деїст Кондіяк так писав про відношення духу й об'єктивної реальності: «Нам настільки потрібні слова чи інші еквівалентні знаки, бо вони по-сідають, так би мовити, у нашу душу те місце, яке предмети по-сідають за його межами. Як якості речей не існували б поза нами без поедметів, де вони об'єднуються, так їхні ідеї не існували б у нашому душі без знаків, у яких вони однаковим чином об'єднуються (див.: Лю д в и г Фей е р б а х. Истoрия философии, т. 2. М., 1967, стор. 352). Цю ідею про залежність думки від слова і мовлення вперше висловив Локк, а Кондіяк розвинув її. Він вважав, що це положення має лягти в основу двох взаємопов'язаних наук: філософії знаків і фі-лософії мови (див. статтю Г. Б. Ектона «Філософії мови у революційній Франції» у зб.: Studies in Philosophy. Oxford Un-ty Press, 1966, стор. 146—147). Логічніше припустити, що Емерсон був обізнаний з такими ідеями через Мен де Бірана, який розвивав у зв'язку з цим учення про «рушійну силу» (puissance motrice) (там же, стор. 155). Це тим слушніше, що Емерсон виявляє цілковите нерозуміння відмін-

Відтак Емерсон пише, що трансценденталіст цілком приєднується до такого духовного вчення (цебто про події та духи). Але водночас духовне вчення подається як ранньохристиянський або карлайлівський бунт проти раціоналізму, всього «позитивного, догматичного»³¹.

Так дещо плутано подав Емерсон власне розуміння проблеми трансцендентального ідеалізму. І однак, почувавши істотну відмінність своїх поглядів від німецького вчення, він наостанок зазначає: «Нема такого поняття, як трансценденталістська «партія», нема чистого трансценденталіста... усі, хто за велінням природи тяжів до духовного у цьому вченні, не досягли своєї мети. У нас було багато прибічників і провісників, але історія не дала жодного прикладу справді духовного життя. Я розумію під цим те, що досі жодна людина не жила тільки виявленням своєї вдачі, не харчувалася лише ягільською їжею; жодна людина, зв'язуючись на власні почуття, не бачила життя, створеного з чуда; жодна людина, котра працює для універсальної мети, не сумнівалася, яким чином вона наїлася або яким чином вона дістала собі убрання, захисток і зброю,—бо все це зробила вона власноручно»³².

Отже, нашу тезу можна вважати доведеною. Філософське вчення Емерсона як речника геджкларівців спирається на засвоєний опосередковано ідеалізм покантівської доби та карлайлівський аспіраціоналізм. Це поєднання, здається мені, треба пояснювати як нерозвиненістю на ті часи північноамериканської філософської школи, так і політичними умовами.—Емерсон за тогочасних обставин не міг з належною послідовністю доводити свої погляди до логічної завершеності. Проте величезна його заслуга полягає в тому, що він піддав іншій критиці загуміювковий містицизм американських клериків, зробивши значний крок до утвердження матеріалістичного світогляду, створивши неминучі теоретичні передумови для його виникнення в Північній Америці. Про це добре сказано у Парінгтона: «Трансценденталізм становив полум'яну проповідь утопічних філософських учень, лебедину пісню старого ідеалізму, романтичні мрії якого були незабаром розвіяні науковим і матеріалістичним світоглядом, що прийшов йому на зміну. Трансценденталістам були близькі соціальні ідеали «Декларації незалежності» й піднесений принцип загальної рівності, але вони збиралися піти далі й поставити своє вчення про властиве людській природі прагнення до ідеального на тривкий філософський ґрунт»³³.

Однею з найістотніших негативних рис емерсонівського трансценденталізму був індивідуалізм³⁴, що його джерела знову ж такі слід шукати в британській та німецькій філософії романтизму, сприйнятій опосередковано. Цю рису (далеко не визначальну!) особливо люблять висувати наперед в американській історії філософії, зокрема це властиво Едуардові Ліндману.

Важливо також підкреслити, що есеїстика Емерсона та її ідеї за всіх часів лишались переважно набуток «демократичної еліти», цебто дрібнобуржуазних демократів, за визначенням Маца. Його думки ніколи не доходили безпосередньо до ширшого загалу, народу. Цей езотеричний характер його вчення справедливо зазначав Уолт Уйтмен³⁵. Либонь те мав на увазі й Моріс Метерлінк, пишучи згодом, що Емерсон «не ступає над провалами, не змушує нас покинути рідне обійстя,—тільки під одним небом, очищеним тією ж нескінченною силою, розміщує глетчері, море, вічні сніги, палац, стайню, згасле вогнище бідаря й ліжко хворого»³⁶. Проте езотеричний, «егалітарний» характер емерсонівського трансценденталізму не може бути остаточною підставою для твердження, буцімто Ралф Уолдо — послідовний ідеаліст³⁷. Бо вчення його саме й цікавить нас своїм відходом від ідеалізму, адже було воно тим «містком», яким американські прогресивні мислителі перейшли до послідовного матеріалізму.

Як відзначала нещодавно радянська критика³⁸, твори Емерсона, маючи блискучий стиль, «хибують на екліктицизм. У них наявна досить безладна суміш кантіанських і платонівських ідей з «культулом героїв» Карлайла, ідеалізацією приватного «грюндерського» підприємництва». Саме індивідуалізм, до певної міри езотеризм і непослідовність Емерсона як філософа, залюбки беруть на щит американські дослідники його творчості, прагнучи подати Емерсона-мислителя у вигідному їм світлі, притямляючи революційне, реформаторське значення його ідей для Північної

ності між сенсуалізмом, який еволюціонував до матеріалізму, та епістемологічним ідеалізмом. Проте демократичність Кондіяка, особливо розуміння ролі особи (див.: Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения. М., 1957, т. 3, стор. 183) могла імпонувати емерсонівській теорії репрезентативного поста.

³¹ R. W. Emerson, Works, p. 937.

³² Там же, стор. 937—939.

³³ В. Л. Паррінгтон. Згадана праця, стор. 440; М. Н. Захарова.

Г. Торо: от непровитлення к сопровитвлению. «США», 1971, № 11, стор. 37—45.

³⁴ Див. М. Мендельсон. Жизнь и творчество Уитмена. М., 1969, стор. 111.

³⁵ К. Чуковский. Мой Уитмен. М., 1969, стор. 254—258.

³⁶ Магнусу Maeterlinck. Skarb ubogich. Lwów—Poznań, 1926, s. 87.

³⁷ Див. М. Мендельсон. Згадана праця.

Америку і деяких країн Західної Європи. Видаються книжка за книжкою, в яких Емерсон виступає то як містик-сведенборгіанець, то як неоплатонік, то як неостойк. Мало кому з класиків американської філософської есеїстики присвячується тепер у США стільки пильної уваги, як Ралфові Уолдо і Емерсонові. Його доробок — уперше по-науковому впорядковані щоденники, нотатники й епістолярія — ось уже тривалий час перебуває у центрі уваги гарвардських гуманітаристів.

Наслідком цієї праці стало, наприклад, найгрунтовніше досі восьми томне зібрання щоденників і нотатників письменника (обіймає 1819—1843 рр.), здійснене колективом авторів. Газета «Нью-Йорк Таймс» дала пишну рекламу кільком томному академічному виданню ранніх (1833—1836) лекцій Емерсона, підготовленому до друку Стівеном І. Уічером і Робертом І. Шпіллером. Едмунд Беррі тим часом видав ґрунтовну працю «Плутарх Емерсона», присвячену античним і французьким джерелам етики Ралфа Уолдо.

Дотепер одним з найзавзятіших американських пропагандистів доробку Ралфа Уолдо Емерсона був педагог, філософ і письменник Едуард К. Ліндман (1855—1953). Він, зокрема, видав працю «Емерсон. Основні твори американського мислителя». Крім того, відоме підготоване ним до друку масове кишенькове видання «Мудрість великого американця. Вибрані твори Емерсона. Есе, вірші, аполтегми» (A Mentor Book, Published by The New American Library).

З цього цілком зрозуміло, що в радянській американістиці питання про генезис і сутність новоанглійського трансценденталізму взагалі й про філософські погляди Емерсона зокрема не є і не може бути другорядним. Сучасна ідеологічна боротьба у самих США має власні глибокі корені, котрі простежуються до самісінького першопочатку вітчизняної філософської школи — до новоанглійського трансценденталізму. Наше безпосереднє й невідкладне завдання — показати обличчя цього явища.

Світогляд Емерсона заслуговує на вивчення у наш час, — нехай це не стрункі академічна система, але вона зробила революцію в суспільній думці³⁹. На її ідеї виростали такі поети, як Уїтмен, з котрого багато знав напам'ять Карл Маркс і Сендберг, такі художники, як Гікс і політичні діячі, як Лінкольн.

Майже всі американські митці — виразники дум робітничого класу, які жили у другій половині XIX ст., тією або іншою мірою завдячують доробку саме Емерсона. І насамперед треба назвати Гореса Травбела, широкого прихильника Великої Жовтневої соціалістичної революції⁴⁰ та Едгара Лі Мастерза. Через емерсонівську естетику також лежить шлях до пізнання прози Гарта Крейна, Генрі Джеймса, світогляду нашого сучасника Конрада Поттера Ейкена.

Не менше зробив Емерсон і для розвитку політичної філософії. Найяскравіше це виявляється в його есе про консерватизм (Бостон, 1841), де, зокрема, читаємо: «Боротьба патріциїв з плебеями, метрополії з колоніями, давнішого побуту — з пристосуванням до нововведень, багатіїв — із злидарями, — точиться як колісця, так і тепер»⁴¹. Від цього був лише крок до висновку про те, що історія є історією боротьби класів⁴². Важко переоцінити також внесок Емерсона у розвиток у Північній Америці атеїзму як філософської науки⁴³, еволюціоністських ідей до Дарвіна тощо.

Отож, думки Емерсона вросли у сьогодення. Заново відкритий доробок його знов стає полем запеклих суперечок. Визначити свою позицію у цьому актуальному питанні — наш обов'язок.

* * *

В последнее время американские философы и историки значительное внимание уделяют новоанглийской школе и, в частности, Р. У. Эмерсону. При этом делаются очевидные попытки истолковать эссенстику Эмерсона в духе неокантианства, неощеллингианства, неоплатонизма и т. п. В предлагаемой статье автор на материале эссенстики Эмерсона рассматривает философские источники американского трансцендентализма. Детальная характеристика работ Эмерсона приводит к заключению, что новоанглийский трансцендентализм основывается на опосредствованно усвоенном идеализме послекантовской эпохи и карлайлеском аспирационизме. В статье указывается на связь идей Эмерсона с развитием прогрессивной американской философии и эстетики на переломе XIX—XX в.

³⁸ Антология мировой философии. 3, М., 1971, стор. 660.

³⁹ Див.: Антология мировой философии, стор. 660.

⁴⁰ І. Ю. Кулик. Антологія американської поезії, ДВУ, 1927 р., стор. 71.

⁴¹ С. А. і М. Р. Вегагд. Rozwój cywilizacji amerykańskiej, PWN, 1961, т. 1, s. 646.

⁴² Там же. Див. також: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 400—403.

⁴³ С. А. і М. Р. Вегагд. Згадана праця, стор. 647.

Наші автори

- ДОРОНЧЕНКОВ**
Аскольд Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КУЦЕНКО**
Володимир Ілліч — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР
- СОХАНЬ**
Лідія Василівна — доктор філософських наук, професор, завідувача відділом філософських проблем психології Інституту філософії АН УРСР
- МАКОГОН**
Володимир Давидович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри філософії та наукового комунізму Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування
- ІЛЬЧЕНКО**
Олег Єлісейович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- МЕЛЬНИКОВА**
Ніна Іллівна — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РОМЕНЕЦЬ**
Володимир Андрійович — кандидат філософських наук, в. о. завідуючого кафедрою загальної та інженерної психології Київського державного університету
- БУЛАТОВ**
Михайло Олександрович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри історії філософії Київського державного університету
- БРАТАНОВСЬКИЙ**
Анатолій Іванович — старший викладач кафедри марксизму-ленінізму Херсонського сільськогосподарського інституту
- МАТКОВСЬКА**
Ірина Яківна — кандидат філософських наук, в. о. доцента кафедри філософії Одеського державного університету
- МАКСИМЕНКО**
Валентин Сергійович — науковий співробітник Одеського філіалу Інституту економіки АН УРСР
- КОНСТАНТИНОВ**
Володимир Никифорович — старший викладач кафедри філософії та наукового комунізму Миколаївського суднобудівного інституту

Редакційна колегія:

В. І. КУЦЕНКО (в. о. головного редактора), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, Ф. М. КАНАК (заступник головного редактора), М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН.

Адреса редакції: 252001, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-10-94.

Технічний редактор Р. А. Коротик.

Коректор Л. М. Шевченко.

БФ 00118. Здано до складання 24.XI 1971 р. Підписано до друку 17.I 1972 р. Папір № 4, формат 70×108/16. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,78. Тираж 3700. Замовлення К-169. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 1 (на украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Філософська думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репіна, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,78. Тираж 3700. Цена 40 коп.

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК

На стор. 131, 133 та 135 колонтитул слід читати:
Філософія і соціологія за рубежем.

Крім того, на стор. 135 випущено прізвище автора
статті, яким є О. А. Гарасимчук.
